

**CENTAR ZA EKONOMSKA I FINANSIJSKA ISTRAŽIVANJA
BEOGRAD**

ODITOR

Časopis za menadžment, pravo i finansije

8.

Časopis je kategorizovan za 2018. godinu kao M53 od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, indeksiran na ERIH listi časopisa i SCIndeks citatnoj bazi

Časopis ODITOR
(M53, ERIH C - vrhunski nacionalni časopisi)

Beograd, Vol IV, Br. 03/2018.

Izdavač – Publisher
CENTAR ZA EKONOMSKA I FINANSIJSKA ISTRAŽIVANJA
Lomina br. 2, 11000 Beograd
Tel. +381694979205
www.cefi.edu.rs
www.vsem.edu.rs/casopis/

Suizdavači:

Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i
Hercegovina
Visoka škola EPOHA Beograd, Republika Srbija
Visoka škola za menadžment i ekonomiju Kragujevac, Republika Srbija
Visoka škola modernog biznisa, Beograd, Republika Srbija
Poslovni i pravni fakultet, Mladenovac, Republika Srbija

ISSN 2217- 401X

PRESEDNIK SAVETA – EDITORIAL BOARD PRESIDENT

Prof. dr Dragomir Đorđević

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK – EDITOR IN CHIEF

Prof. dr Ivan Milojević

Izdavački savet – Editorial Board

*prof. dr Dragomir Đorđević, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment,
Novi Sad, R. Srbija*

prof. dr Čedomir Ljubojević, Visoka škola modernog biznisa, Beograd, R. Srbija

*prof. dr Duško Jovanović, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac,
R. Srbija*

*prof. dr Radovan Klincov, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, R. Srpska,
BiH*

prof. dr Aleksandar Prnjat, Univerzitet Alfa BK, Beograd, R. Srbija

*prof. dr Milija Bogavac, Fakultet za poslovno industrijski menadžment,
Mladenovac, R. Srbija*

*prof. dr Branislav Jakić, Fakultet za primenjeni menadžment ekonomiju i
finansije, Beograd, R. Srbija*

Redakcijski recenzentski odbor – Editorial Review Board

prof. dr Slavko Vukša, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac, R. Srbija

prof. dr Svetlana Ignjatijević, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Univerzitet privredna akademija, Novi Sad, R. Srbija

Ph.D Nikola Gradojevic, associate professor Department of Economics and Finance, University of Guelph, Canada

prof. dr Drago Cvijanović, Fakultet za hotelijerstvo i turizam, Vrnjačka Banja, R. Srbija

prof. dr Dragomir Đorđević, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet privredna akademija, Novi Sad, R. Srbija

prof. dr Ivan Milojević, Vojna akademija, Beograd, R. Srbija

Ph.D Janez Potocnik, Ministarstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo, Republika Slovenia

doc. dr Bojan Savić, Poljoprivredni fakultet, Univerziteta u Beogradu, R. Srbija

prof. dr Snežana Krstić, Vojna akademija, Beograd, R. Srbija

prof. dr Predrag Jovičević, Fakultet za primenjeni menadžment ekonomiju i finansije, Beograd, R. Srbija

Ph. D., Goran Buturac, Full professor and Scientific Adviser, Zagreb, School of Economics and Management, Croatia, Institute of Economics, Zagreb, Croatia

Ph. D., Cristina Pocol, Associate Professor, University of Agricultural Sciences and Veterinary Medicine of Cluj Napoca, Romania

Prof. dr Božidar Raičević, Ekonomski fakultet, Univerziteta u Beogradu, R. Srbija

Ph. D., Daniele Cavicchioli, Assistant Professor, Università degli Studi di Milano, Department of Economics, Milano, Italy

Prof. Dr Rosa Andžić, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac, R. Srbija

prof. dr Bogdan Ilić, Ekonomski fakultet, Univerziteta u Beogradu, R. Srbija

doc. dr Nikola Milenković, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac, R. Srbija

doc. dr Marjan Mirčevski, Vojnomedicinska akademija, Beograd, R. Srbija

prof. dr Anđelka Aničić, Visoka poslovna škola „Čačak“, Beograd, R. Srbija

prof. dr Ilija Šušić, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, R. Srpska, Bosna i Hercegovina

prof. dr Vidoje Moračanin, Poslovni i pravni fakultet, Mladenovac, R. Srbija

prof. dr Duško Jovanović, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac, R. Srbija

prof. dr Gordana Ljubojević, Visoka škola modernog biznisa, Beograd, R. Srbija

doc. dr Milan Mihajlović, Vojna akademija, Beograd, R. Srbija

prof. dr Aleksandar Majstorović, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac, R. Srbija

prof. dr Zoran Babić, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, R. Srpska, Bosna i Hercegovina

prof. dr Aleksandar Prnjat, Univerzitet Alfa BK, Beograd, R. Srbija

Lektor – Proofreader

Slobodan Vukoje, Beograd, R. Srbija

Tehnički urednik - Technical editor

Branislav Jovanović, Kragujevac, R. Srbija

SADRŽAJ ČASOPISA Vol. IV, BROJ 03/2018

BUDUĆI TRENDVI I PRAVCI RAZVOJA RURALNOG TURIZMA U SRBIJI I U SVETU	7
Jelena Tasić	
ANALIZA SISTEMA LEGALIZACIJE MARIHUANE I PROJEKT REŠENJE SISTEMA REPUBLIKE SRBIJE	20
Nemanja Stojić	
VaR ANALIZA U CILJU IDENTIFIKOVANJA FINANSIJSKIH RIZIKA.....	41
Branislav Obradović, Bernardo Aureo, Miloš Miljković	
PRIMENA BULOVE ALGEBRE U REŠAVANJU RADNO-PRAVNOG STATUSA PENZIONISANIH UNIVERZITETSKIH NASTAVNIKA	62
Ivan Milojević	
ODREĐENI INTEGRAL U EKONOMSKIM FUNKCIJAMA.....	71
Radovan Damnjanović, Vlado Đurković, Miloš Miljković	
ULOGA FINANSIJSKIH TRŽIŠTA U SAVREMENOJ PRIVREDI.....	82
Rifat Stanković, Daut Kalač, Milovan Rosić	
OBLICI NADZORA NAD JAVNIM RASHODIMA	96
Bratislav Stanković, Radovan Damnjanović, Milenko Popović	
ULOGA KNJIGOVODSTVENE DOKUMENTACIJE U RAČUNOVODSTVENOM INFORMACIONOM SISTEMU	110
Aleksandar Savić, Miloš Miljković, Tamara Damnjanović	

PRAVNO ISTORIJSKA DIMENZIJA DRUŠTVENIH NAUKA	128
Mirjana Zorić, Valentina Jovanović	
PRIKAZ MONOGRAFIJE TEORIJA DRŽAVNE REVIZIJE	137
prof. dr Božidar Raičević	
PRAVILA TEHNIČKE PRIPREME RADOVA.....	139

BUĐUĆI TRENDOWI I PRAVCI RAZVOJA RURALNOG TURIZMA U SRBIJI I U SVETU

Jelena Tasić¹

doi:10.5937/Oditor1803007T

Pregledni rad

UDK: 338.48-44(497.11-22)

005.412:338.48-44(100-22)

Apstrakt

Dobro očuvana priroda, zdrava životna sredina i relaksirajući odmor postali su svakodnevna tendencija savršenog čoveka da zadovolji svoju potrebu. Proizvod ruralnog turizma je u korelaciji sa prirodnom sredinom, što je ujedno bazni resurs u privlačenju pažnje ka turističkim tendencijama.

Ruralni turizam objedinjuje kako rekreativnu tako i kulturnu funkciju. Rekreativna funkcija se manifestuje kroz odmor i boravak u prirodi, dok kulturna podrazumeva mnogobrojne kulturno-istorijske znamenitosti, tj. obilazak mnogobrojnih crkava i manastira, arheoloških lokaliteta, tvrđava.

Veliki turistički potencijal naše zemlje leži u gastronomiji, našem folkloru, tradiciji, narodnim običajima i domaćoj radinosti. Usvajanjem koncepta održivog razvoja i korišćenjem iskustava mnogih evropskih zemalja, Srbija se može veoma dobro kotirati kao ekoturistička destinacija na inostranom tržištu.

Ključne reči: ruralni, turizam, rekreativna, proizvod, održivi.

JEL: Z33

Uvod

Ruralni turizam (Radović et al. 2018) je ekološko putovanje u relativno očuvana područja, radi zabave i užitka u prirodi. Ruralni turizam je sličan pojmu održivog turizma (Janković et al. 2017), ali je veoma uži pojam od njega. Ruralni turizam poslednjih godina uzima sve više maha. On podrazumeva održivi, ekološki, ekonomski i socijalni razvoj, jer predstavlja očuvanje svih onih vrednosti koje su za dobrobit budućih generacija.

Raznovrsnost prirodnih resursa je samo još jedan razlog da se razvoj ruralnog turizma smatra veoma bitnim elementom održivog razvoja turizma. Osnovu za njegov razvoj predstavljaju zaštićena prirodna dobra. "Do sada je zaštićeno 418 prirodnih dobara – 5 nacionalnih parkova, 19 parkova prirode; 9 predela izuzetne

¹ dr Jelena Tasić, trgovinsko-ugostiteljska škola „Toza Dragović“, Kragujevac, e-mail: jelenatasic45@yahoo.com

lepote; 71 rezervat prirode; 322 spomenika prirode, 45 prirodnih dobara sa istorijskim i kulturnim karakteristikama, 215 biljnih i 427 životinjskih vrsta.” Prema procenama Svetske turističke organizacije, učešće ruralnog turizma u ukupnim turističkim putovanjima je između 2 i 4%. To je veoma mali procenat za našu zemlju, a razlog se nalazi u nedovoljnoj motivisanosti i niskoj profitabilnosti posrednika – turističkih agencija.

U velikom delu zemlje, tj. u seoskim područjima, još uvek se neguje kult gostoljublja u domaćinstvima. Tako je i primer sa mnogim selima Podunavlja (Belo Blato) – koje pruža domaćim i stranim turistima ugodan smeštaj u etnokućama, putem kojih oživljava seoski turizam, arhitekturu, kao tradiciju i folklor svog naroda. Treba spomenuti i rezervat prirode Carska bara, koji obiluje šarolikim biljnim i životinjskim svetom i brojnim staništima ptica. Potrebno je, u budućnosti, primeniti politiku održivog razvoja ruralnog turizma u cilju maksimiziranja pozitivnih i minimiziranja negativnih efekata.

Pojam i osnove razvoja ruralnog turizma

Pojam ruralnog turizma podrazumeva neko novo ponašanje ljudi koji učestvuju u turističkim kretanjima, njihovo duhovno obogaćenje, svrsishodni odnos prema prirodnim antropogenim turističkim vrednostima. Prema dosadašnjim istraživanjima u razmatranju ruralnog turizma uključuju se tri dimenzije (Milenković, 2006):

- aktivnosti koje nisu u direktnoj vezi sa prirodnim stanjem životne sredine;
- one koje zavise od idealnog ili stvarnog stanja prirodne sredine i
- one pod kojima dominira životna sredina.

Mnogi ekonomisti, poput *Lindberga*, *McKerchera*, *Fennella*, *Bimonta* i drugih, bavili su se nastankom i razvojem ruralnog turizma. Prema *Fennelly*, "eko-turizam" je održivi turizam zasnovan na prirodnim resursima gde je akcenat stavljen na iskustvo i učenje o prirodi, kao i sticanje profita, tj. dobiti.

U mnogim zemljama, on se može klasirati u tri posebne grupe posmatrača i proizvođača. To su sledeće grupe (Milenković, 2006):

- 1) nezavisni ruralni-turizam, gde potrošači biraju turističku destinaciju po svom nahođenju;
- 2) individualni ruralni-turizam, odnosi se na male grupe potrošača;
- 3) visoko popularni ruralni-turizam, dostupan različitim grupama potrošača.

Ovde je veoma značajno spomenuti još dve vrste ruralnog turizma;

- 4) tvrdi ruralni – turizam, gde posebne grupe potrošača namenski koriste prirodnu sredinu;

- 5) meki ruralni -turizam, kratkoročno delovanje turista i posrednika u prirodnoj sredini (izletnički, vikend i ekskurzivni turizam).

Na ruralni turizam gledamo kao na:

- veću zainteresovanost za prirodnu sredinu;
- nacionalne parkove, rezervate i druge zaštićene oblasti;
- dugoročnu korist lokalnog stanovništva;
- avanturistički turistički izazov;
- održivi razvoj turizma;
- ograničeni korisnik prirode ponašanja potrošača itd.

Turizam može imati i negativan uticaj na prirodnu sredinu:

- 1) uništavanje prirodnih resursa usled masovnijeg broja turista;
- 2) uništavanje resursa od strane lokalnog stanovništva;
- 3) uništavanje resursa usled neadekvatne izgradnje infrastrukture za turizam;
- 4) degradacija resursa zbog objekta koji nisu u skladu sa rekreacionom teritorijom.

Da bi se na pravi način sagledao uticaj turizma na prirodnu sredinu, neophodno je takav proces posmatrati u različitim prirodnim teritorijalnim kompleksima. To se obavlja putem sistema monitoringa. Ovde ću navesti jedan vrlo bitan sistem koji se primenjuje kod upravljanja životnom sredinom. To je ekomenadžment sistem (Jegdić, 2012), čiji je zadatak da na najlakši mogući način reši sve ekološke probleme.

EMS obuhvata:

- 1) definisanje ekološke politike u skladu sa planovima;
- 2) planiranje programa za poboljšanje ekološke efikasnosti;
- 3) monitoring programa;
- 4) kontrola rezultata poslovanja.

Održavanje kapaciteta jedne teritorije na kojoj borave turisti može se predstaviti sledećom relacijom:

$$K = (S \cdot K_o) : N \text{ gde je,}$$

K – maksimalni kapacitet teritorije (broj ljudi),

K_o – korektivni koeficijent čija je vrednost od 0,5 do 1,0 u zavisnosti od reljefa, hidroloških i drugih elemenata,

S – ukupna površina teritorije (m²)

N – normativna površina za jednog posetioca (m²/čovek).

Sportski kompleksi u oblastima za odmor, treba da budu u korelaciji sa ugostiteljskim objektima za smeštaj turista. Na primer: najveći nacionalni park u Litvaniji ima 300.000 hektara površine, a za posetu je dozvoljeno 4-5000 ljudi u toku dana. "Jelostounski park u SAD, u cilju što manjeg zagađenja prirode, ima u planu izgradnju pet velikih turističkih centara, u blizini puteva."(www.eco-tourism.org) U tim centrima turisti neće moći da unose hranu i prevozna sredstva. U budućnosti, potrebno je utvrditi još bolje standarde za još bolje određivanje kapaciteta teritorije za turizam. Prirodne potencijale naše zemlje moguće je iskoristiti kroz ponudu visoko-zdrave hrane, koja će doprineti razvoju ekoturizma i ruralnog sela. Šumski plodovi, lekovito i aromatično bilje, voće, povrće, kao i proizvodi poljoprivrede, postaju sve traženiji na svetskim tržištima. Razvojem organske poljoprivrede doprinosi se boljoj zaštiti prirode i očuvanju vode, vazduha, kao i većem zapošljavanju ljudi, koji svojim znanjem mogu pružiti veliki doprinos razvoju ruralne sredine. Ruralni turizam je razvijen u zapadnoj i centralnoj Srbiji-Šumadiji, gde se akcenat stavlja na razvoj seoskih sredina kao što su: Stara planina, Gornje i Donje Podunavlje. Planinski prostor Srbije, zbog očuvanosti ekosistema, može se smatrati najvećom zaštićenom oblašću. Svi nacionalni parkovi (Kopaonik, Tara, Šar planina, Fruška Gora i Đerdap) su ujedno i lovišta. Deliblatska peščara je u isto vreme i lovište i rezervat.

Nacionalni park Đerdap (Maran-Stevanović, 2017) koji se prostire na površini od 63.806 ha, dok ukupna zaštićena zona iznosi 93.000 hektara, smatra se najvećim nacionalnim parkom, koji raspolaže objektima za stacionaran turizam u Donjem Milanovcu, Kladovo (Karataš) i lovačkim kućama i planinarskim domovima. Đerdap je bogat šarolikom florom i faunom. Dokaz je postojanje 50 različitih zajednica šumskog i žbunastog tipa, od kojih su 35 reliktnog karaktera. U reliktnu vrstu ubrajamo: mečju lesku, koprivić, jorgovan, crni grab, pitomi orah. Rezervat prirode „Golubački grad“, predstavlja površinu pod niskim i visokim šibljacima jorgovana, jasena, grabića, i šumom toplih bukava, hrastova i oraha. Đerdap ispunjava sva četiri uslova: geomorfološki, hidrološki – to su reka Dunav i niz pritoka, prirodnjački (bogatstvo flore i faune), kulturno-istorijski i etnološki. Pored Đerdapa, Fruške Gora predstavlja takođe prirodno blago dunavskog toka kroz Srbiju. Vredni manastiri (14) Fruške Gore, Petrovaradinska tvrđava, i istorijski grad – muzej Sremski Karlovci, uz banjsko lečilište Vrdnik, i manastir Grgetek predstavljaju najznačajniji park u severnom delu Srbije.

Lepenski vir (Šljivović, 2017) – najznačajniji arheološki lokalitet Đerdapa, sa Trajanovom tablom, čini kulturno-istorijsku funkciju parka. Đerdap ima i tranzitno-turističku funkciju: Đerdap-Beograd-Požarevac-Veliko Gradište-Tekijarumunska granica. Naši turistički potencijali mogli bi biti više valorizovani u

budućnosti. Neophodno je precizno definisati srpski turistički brend– timski ga promovisati.

Adekvatna zakonska regulativa je potrebna u cilju bolje zaštite životne sredine. Održivi razvoj zahteva primenu sledećih mera (Milenković, 2006):

- razvoj svih elemenata životne sredine;
- veća efikasnost ekonomsko-ekoloških elemenata životne sredine;
- integracija koncepcije održivog razvoja i turizma u društveno-ekonomskom –političkom sistemu;
- otklanjanje ljudi u životnoj sredini, koji bi mogli da smanje društveno-ekonomsku efikasnost sredine u budućnosti i
- primena tehničko-tehnoloških dostignuća u preradi informacija o životnoj sredini.

Održivi turizam u funkciji ruralnog turizma

Dinamičan način života izaziva kod čoveka želju za odmorom, rekreacijom i užitkom u prirodi. To je jedan od pokušaja da se oživi selo, tradicija i kult gostoljublja seoskog domaćinstva. To u principu i predstavlja bit boravka turista. Turisti mogu brati lekovito bilje, šumsko voće i od njih praviti lekovite čajeve, sokove, slatko, baviti se lovom, ribolovom i ostalim aktivnostima. Svaka destinacija ima svoje karakteristike i posebne običaje na kojoj se bazira nacionalna kuhinja i gastronomski specijaliteti, koji isto tako održavaju duh nekog kraja, tj. ruralnog područja.

Ovakav vid manifestacija ostavlja velike impresije na domaće i strane turiste, a ujedno one podižu i nivo turističke ponude sela. Statistički podaci pokazuju da brojne manifestacije ne doprinose stalnom povećanju turističkog prometa, već da one preko društveno-kulturnog značaja promovišu kulturu i duhovnost sela. Danas je čitava planeta suočena sa ogromnim problemima koji se tiču zagađenosti životne sredine, urbanizacije, potrošnje velikih količina neobnovljivih prirodnih resursa. Odgovore na ova pitanja možemo pronaći u utvrđivanju strateških ciljeva održivog razvoja.

Anketom su obuhvaćena sva registrovana domćinstva u selima opštine Kosjerić, koja se bave pružanjem usluga turistima. Takvih domaćinstava je ukupno 10 i nalaze se u selima: Mionica, Skakavci, Stojići, Seča, Reka i Varda. Većina anketiranog, lokalnog, stanovništva (70%) koje se bavi pružanjem usluga turistima pripada starosnoj grupi 46-60 godina. Polovina anketiranog stanovništva ima samo završenu osnovnu školu. Nešto manji broj ima završenu srednju školu (30%), dok je oko 10% domaćina sa višom ili visokom stručnom spremom. Može se zaključiti da je većina domaćina nižeg nivoa obrazovanja, što ih ne sprečava da se bave seoskim turizmom. Većina ispitanika se slaže u tome da učestvuje u

očuvanju kulturnog nasleđa i tradicije regije negovanjem tradicionalnih specijaliteta kao što su: domaći sir i kajmak, pršuta, proja, kačamak, gibanica, sarma, pita sa jabukama i drugo.

Tabela 1. Analiza otvorenog turističkog prometa u selima opštine Kosjerić u periodu od 1982. do 2005.

Godina	Broj turista	Broj noćenja	Pros. dužina boravka
1982.	130	111	8,5
1983.	251	2513	10
1984.	328	3036	9,5
1985.	332	3036	9,5
1986.	297	2825	9,5
1987.	295	2599	8,8
1988.	323	2620	8,1
1989.	534	3718	7
1990.	507	4034	8
1991.	401	3538	8,8
1992.	560	6979	8,1
1993.	715	4580	6,4
1994.	305	2243	7,3
1995.	278	1970	7
1996.	68	394	5,8
1997.	57	383	6,7
1998.	72	551	7,6
1999.	35	241	6,4
2000.	85	450	5,2
2001.	88	579	6,5
2002.	39	273	7
2003.	79	568	7,2
2004.	65	436	6,7
2005.	164	1232	7,5

Izvor: Turistička organizacija opštine Kosjerić

Svi anketirani domaćini smatraju da nema negativnih efekata razvoja turizma i da se može govoriti samo o pozitivnim. Prema njihovom mišljenju najvažniji faktori koje sa sobom nosi seoski turizam jesu upoznavanje drugih ljudi i ostvarivanje trajnih prijateljstava sa njima. Kroz ovaj oblik turizma neguje se tradicija i običaji lokalnog stanovništva.

Na osnovu anketa sprovedenih na području Kopaonika, od 410 anketiranih ljudi, najveći broj se opedelio za tečajeve, seminare i drugo. Na tečajevima domaćice mogu steći znanja iz oblasti prijema gostiju, njihovog smeštaja, pripremanja domaćih jela kao i gastronomskih specijaliteta.

Kada je reč o Kosjeriću većina turista koji posećuju ovu opštinu pripada starosnoj grupi od 46-60 godina(32%), i grupi preko 60 godina(46%). Manji broj turista pripada starosnoj grupi od 31-45 (15%).

Motiv dolaska turista se uglavnom odnosi na upoznavanje drugih ljudi, kulturu tradicije, običaja i tako dalje.

Turistička privreda treba da ispuni (Štetić, 2002):

- očekivanja posetilaca,
- stvaranje proizvoda,
- održivo korišćenje prirodnih i kulturnih resursa,
- zahtev za ekonomskim poslovanjem.

Održivi razvoj podrazumeva skladan odnos privrede i ekologije kako bi se sačuvalo prirodno bogatstvo, kako za sadašnje tako i za buduće generacije. On podrazumeva turistička kretanja uz zadovoljavanje društvenih, ekonomskih potreba i očuvanje opštih obeležja kulturno-istorijskog nasleđa sredine. Pored prednosti koje pruža održivi turizam, postoje i mnogi nedostaci koji se odnose na ekonomske efekte i indirektno troškove turizma. Neki od aspekata njihovog ispoljavanja jesu (Štetić, 2002):

- 1) turistička monokultura – polazi od promena u manifestacijama i ponašanju turističke tražnje, i požara...;
- 2) promene u privrednoj strukturi destinacije u negativnom smislu – dolazi do smanjenja ili nestanka tradicionalnih aktivnosti (poljoprivreda, stočarstvo, ribarstvo), zbog transfera radno-aktivnog stanovništva u uslužne sktivnosti;
- 3) rast cena zemljišta, i uništavanje pojedinih ekosistema;
- 4) posledice koje snosi lokalno stanovništvo zbog različitih kupovnih snaga;
- 5) neplansko rešavanje komunalnih, infrastrukturnih sistema, što zagađuje životnu sredinu;
- 6) troškovi propagande i promocije turizma koje nedovoljno posvećuju pažnju održivom razvoju, i
- 7) pojava oportunističkih troškova – imaju određeni značaj kod valorizacije investicija u materijalnu osnovu.

Da bi naša privreda imala pristup na tržište EU, ona mora izgraditi zakonsku regulativu koja će podrazumevati harmonizaciju ekonomskih interesa sa potrebama zaštite životne sredine.

Održivi razvoj i turizam zahteva sledeće mere:

- 1) razvoj i očuvanje svih elemenata životne sredine;
- 2) veću efikasnost ekonomsko-ekoloških elemenata životne sredine;

- 3) integrisanje koncepcije održivog razvoja i održivog turizma u sferi društveno-ekonomskog i političkog sistema;
- 4) zapošljavanje ljudi u životnoj sredini koji bi mogli da smanje društveno-ekonomsku efikasnost sredine u budućnosti;
- 5) primene tehničko-tehnoloških dostignuća u preradi informacija o životnoj sredini.

Održivi turizam je veoma bitan činilac društveno-ekonomskog razvoja svake zemlje i zato je potrebno (Milenković, 2006):

- da njegov razvoj bude zasnovan na kriterijumu održivosti;
- podizanje nivoa svesti ljudi o turizmu;
- ustanoviti programe u cilju obezbeđenja održivog razvoja turizma;
- širiti znanja o ekološki održivim tehnologijama u turizmu;
- da studije razvoja turizma utiču na poboljšanje životnog standarda ljudi i razvoj turističkih destinacija

Budući potencijali Dunava za razvoj ekoturizma

Jedan od budućih pravaca razvoja turističke privrede Srbije je ruralni turizam. Srbija poseduje znatna prirodna bogatstva koja može svakako da valorizuje kroz ruralni turizam. Da bi se to realizovalo neophodna je državna uloga, adekvatna infrastruktura, podizanje ekološkog nivoa svesti stanovništva, primena međunarodnih standarda i dobar marketing. Domaći i strani turisti žele aktivan odmor i rekreaciju u zaštićeni oblastima (nacionalnim parkovima), tj. netaknutoj prirodi.

Budući potencijali Podunavlja za razvoj ovog vida turizma su veliki. Njegova multikulturalnost postaje dosta upečatljiv motiv za dolazak turista, kao i za stvaranje prihoda u selima nerazvijenih područja. Turisti posećuju brojne lokalne manifestacije, koje su inspirisane kulturom i tradicijom našeg naroda. Turistička ponuda u selima, može se prezentovati putem etno-kuća ili muzeja, gastronomskih specijaliteta, starih zanata, vožnjom fijakera, bogatim folklorom. U Vojvodini između reke Begej i Tise, nalazi se zaštićeno prirodno dobro rezervat prirode Carska bara, sa brojnim staništima ptica. Ona je u isto vreme stanište sa 250 vrsta ptica, 500 biljnih vrsta, 24 vrsta riba, 76 vrsta gmizavaca, 10 vrsta vodozemaca i 50 vrsta sisara. Carska bara je bogata i biljnim svetom – prepoznatljiva je po bogatstvu belim lokvanjem, a tu su vodeni griz i vodena paprat. Posmatranje ptica kao jedan od oblika ekoturizma, podrazumeva boravak u prirodi i uživanje u pticama, uz veću psihičku i fizičku aktivnost. Razvoj ovog oblika ekoturizma, u našoj zemlji ne zahteva velika ulaganja. Hoteli, moteli i ostali ugostiteljski objekti za smeštaj gostiju, mogu postati oaza ekoturizma. Na osnovu statističkih

pokazatelja iz 2009. godine, u našoj zemlji su poznata 42 područja za zaštitu ptica, tj. ona zauzimaju 14,25% teritorije države, dok u Vojvodini 22%. Posetiocima ovog rezervata nude se još brojnije usluge: obilazak turističkim brodom, iznajmljivanje bungalova. U širem području postoje pogodni uslovi za lov (divlje svinje, prepelice, srne) i ribolov (šaran, som).

U Srbiji postoji niz etno-kuća, od kojih ističemo: Etno-kuća:

Belo Blato (opština Zrenjanin) - selo inspirisano seoskom arhitekturom, koje pruža turistima ugodan smeštaj u etno-kućama, koje opisuju život na selu.

Tršić (opština Loznica), etno-kuća koja je nagrađena u sećanje da se trajno obeleži uspomena na Vuka Karadžića i njegovo delo. Ova kuća je odeljenje sa otvorenim ognjištem, posuđem karakteristična za kuće iz 19. veka.

Sirogojno (opština Užice) – muzej u kojem se prikazuje arhitektura i život u planinskim predelima Zlatibora

Koštunići (opština Gornji Milanovac) – gde je i ujedno i lociran industrijski kompleks organske hrane "Etno-art", i turistički kompleks etno-kuće "Anđelije Mišić", i etno-muzej "Prodanovića magaza".

Drvengrad (Mečavnik) – nalazi se na planini Tari, nedaleko udaljen od etno-sela Sirogojno i Zlatibor, sela Kremna. Ovo selo postalo je veoma poznato 70-tih godina po proizvodnji džempera "Moda Sirogojno" širom sveta (Pariz, London, Beč, Moskva, Rim). Ovde ćemo da izdvojimo i etno-selo Vraneš, sagrađeno na Zlatarskom jezeru na nadmorskoj visini 9,43 metara. Etno-selo je sagrađeno u duhu srpske seoske arhitekture, po strogim ekološkim standardima, od ekoloških materijala iz Zlatarskog kraja: kamen, drvo, crni bor. Gastronomskim specijalitetima posvećuje se posebna pažnja, zbog bogatstva specijaliteta Zlatarskog kraja: kajmaka, sira, pršute, ajvara, proje. Deo ponude čini zdrava hrana od žitarica, voća, povrća i rakije (jabukovače, klekovače, šljivovice), kao i domaći sokovi, i slatko od šumskih plodova. Tu su neizbežni spa-centri (masaže i specijalni programi obogaćeni tradicionalnom medicinom). Od turističkih aktivnosti navise su zastupljeni lov, ribolov, rafting.

Multikulturalnost kao onovni motiv za kreiranje turističke ponude može biti veliki stimulans za dolazak turista i ostvarivanje prihoda u ovim selima.

Da bi se u dogledno vreme dostigao visok nivo održivosti ruralnog turizma, planiraju se mnoge dodatne aktivnosti kako bi on postao vrlo bitan izvozni sektor na inostranom tržištu, kao i nacionalne strategije za dalji razvoj ruralnog turizma, na način kako je to primenjeno u drugim zemljama.

Globalni turistički trendovi i strateško turističko mesto Srbije u budućim programima razvoja

Da bi jedna zemlja mogla da prosperira na međunarodnom turističkom tržištu, ona mora precizno definisati turistički proizvod, kao i strukturiranu turističku destinaciju. Turistički proizvod i adekvatna destinacija mora da bude kompatibilna sa međunarodnim standardima i marketinški praćena. Navešćemo mnoge primere onih turističkih zemalja koje su na profesionalan način plasirale svoj turistički proizvod i destinacije, a to su: Austrija, Španija, Italija, Mađarska – što uključuje "touring" i ruralni turizam. Na osnovu velikog broja analiza, globalnog turističkog tržišta, da se uočiti da globalni procesi i trendovi sve više idu u korist Srbije kao evropsko-poznatoj turističkoj destinaciji. Prosečan broj putovanja na godišnjem nivou raste, a raste i broj turističkih proizvoda kao odnos razmene vrednosti za novac. U ključne proizvode ruralnog turizma ubrajamo:

- agroturizam i seoski turizam – razvijen je u zapadnoj i istočnoj Srbiji (Vujko, 2017);
- etno-ruralni turizam, tj. karakteristike ruralnog područja (kultura, istorija);
- eko-ruralni turizam – razvijen je u zemljama zapadne Evrope, odnosi se na zaštitu prirodnih resursa (Vidović, 2018),
- kombinovane oblike ruralnog turizma – odnose se na događaje, manifestacije, rekreaciju i odmor u prirodi.

Prihodi od međunarodnog turizma u Srbiji se posle 1999. godine povećavaju, posebno u poslednjih pet godina za oko 10 puta. Beleži se značajan rast turističkog prometa Dunavom (preko 51.000 dolazaka brodovima u Beograd u prvih devet meseci 2005. godine), što je prikazano povećanje za 6 puta veće u odnosu na 2000. godinu.

Prihod od međunarodnog turizma u Srbiji je znatno manji u poređenju sa ostalim zemljama sveta. Bugarska je od turizma realizovala 1.203 miliona USD 2004. godine, a te iste godine Rumunija ostvarila oko 757 miliona USD. Turistički klasteri Beograd i Vojvodina, s Dunavom (događaji, rečna krstarenja, putovanja), mogu odigrati veliku ulogu turističkih proizvoda na međunarodnom tržištu.

Novo turističko pozicioniranje naše zemlje na inostranom tržištu, svakako mora biti zasnovano na (Grupa autora, 2005):

- objektivnom definisanju strateških potencijala za bolji napredak u turizmu,
- analizi mogućih trendova u globalnom turizmu i sagledavanju naših mogućnosti i šansi u svemu tome,
- analizi konkurencije ostalih turističkih zemalja.

Turistički proizvod Srbije, tj. ruralni turizam je direktno povezan sa društveno-ekonomskim razvojem zemlje, pa zato ovaj bi proizvod valjalo razvijati samo na srednji i dugi rok. Ovaj vid turizma može doprineti privrednom razvoju zemlje i boljoj očuvanosti prirodnih resursa (voda, hrana, zemljište, flora i fauna), kao i ublažavanju razlika između ruralnih i gradskih područja.

Zaključak

Uzimajući u obzir prethodno predstavljenu problematiku, kao i kretanje savremenih trendova na globalnom nivou, postoje tendencije razvoja seoskog turizma podstaknuto stabilnom i održivom ekonomijom. Prema tome, neophodno je uspostaviti precizno definisane smernice za planiranje ove vrste turizma, u sklopu Strategije razvoja seoskog turizma.

Jedan od konkretnih predloga za dostizanje ovog cilja od nacionalnog značaja, jeste osnivanje međuresornog ministarstva, tj. radne grupe, čija će delatnost biti usmerena na definisanje aktivnosti i zadatke na poboljšanju zaštite životne sredine, gde će različiti pristupi i iskustva timova stručnjaka doprineti boljem upravljanju resursima. Takođe, zajednički programi i projekti zemalja u regionu, zahtevali bi finansiranje posredstvom pristupnih fondova Evropske unije, gde bi se distribucija informacija o pitanjima etike stvaranja turističkih proizvoda, kao i sposobnost planiranja upotrebe raspoloživih resursa, namentuli kao neophodni.

Literatura

1. Dulović, V. 2007. Srbija na dlanu: turistički vodič, KOMSHE d.o.o., Beograd.
2. Grupa autora 2003. Strategija razvoja opštine Kosjerić, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.
3. Grupa autora. 2005. Strategija razvoja turizma Srbije. Horwath Consulting Zagreb i Ekonomski fakultet, Beograd.
4. Grupa autora. 2011. Turistički putokaz (4), Beograd.
5. Janković, M., Luburić, V., Šofranac, R. 2017. Održivi turizam kao osnova upravljanja nacionalnim parkovima u Crnoj Gori, Ekonomika, vol. 63, br. 4, str. 27-46.
6. Jegdić, V., Marković, D., Škrbić, I. 2012. Ekomenadžment u turizmu kao poslovna strategija upravljanja održivim razvojem, Tehnika, vol. 67, br. 4, str. 643-650.
7. Maran-Stevanović, A. 2017. Aktivnosti na uspostavljanju geoparka Đerdap (Srbija) i kandidatura područja UNESCO globalnu mrežu geoparkova, Bulletin of the Natural History Museum, br. 10, str. 7-28.

8. Milenković, S. 2006. Međusobni odnosi turizma i životne sredine. Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu.
9. Ostojić, M. 2010. Seoski turizam Srbije, Mogućnost i usovi razvoja, beoknjiga, Beograd
10. Ostojić, M. 2010. Seoski turizam Srbije-Mogućnosti i uslovi razvoja. Beoknjiga, M.O.C.Beograd.
11. Radović, G., Košić, K., Demirović, D. 2018. Finansiranje kao ključni element strategije održivog razvoja ruralnog turizma u Republici Srbiji, Ekonomika poljoprivrede, vol. 65, br. 1, str. 413-426.
12. Šljivović, M. 2017. Primena kombinovane swot ahp metode u planiranju strategije razvoja turizma na primeru Timočkog regiona, Megatrend revija, vol. 14, br. 1, str. 283-304.
13. Štetić, S. 2002. Uspostavljanje ravnoteže održivog razvoja i ekonomskog rasta kroz turizam, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
14. Vidović, A. 2018. Razvoj modernog oblika turizma – ekoturizam u upravljanju razvojem države, Tehnika, vol. 73, br. 2, str. 293-299.
15. Vujko, A., Gajić, T., Dragosavac, M., Maksimović, B., Mrkša, M. 2017. Stepen integracije između seoskih smeštajnih kapaciteta i turističkih agencija, Ekonomika poljoprivrede, vol. 64, br. 2, str. 659-670.

Internet adrese:

16. <http://www.ecotourismserbia.com> / Razvoj Ekoturizma (08.09.2011)
17. <http://www.eco-tourismserbia.org> / Očuvanje prirode i zaštićene oblasti (22.04.2011.)
18. <http://www.panoramasrbije.com/seoski-turizam-i-etno-sela/> / Seoski turizam
19. <http://www.panoramasrbije.com/seoski-turizam-i-etno-sela/679-mala-vrbica-kuca-colovica/> / Panorama Srbije
20. <http://www.srbija.travel/destinacije/sela/centralna-srbija/> / Seoski turizam
21. <http://www.doiserbia.ub.rs/ft>

FUTURE TRENDS AND DEVELOPMENT LAWS RURAL TOURISM IN SERBIA AND THE WORLD

Jelena Tasić²

Summary

Well preserved nature, healthy environment and relaxing holiday have become everyday tendency of a perfect man to satisfy his need. The product of rural tourism is in correlation with the natural environment, which is the base resource when attracting attention towards tourism tendencies.

Rural tourism unites both recreational and cultural function. Recreational function includes rest and stay in nature, while cultural function means numerous cultural and historic sights, i.e. sightseeing tours to many churches and monasteries, archaeological sites, fortresses... Great tourism potential of our country lies in gastronomy, our folklore, tradition, national customs and handicrafts.

By adopting the concept of sustainable development and using the experience of many European countries, Serbia may be in a great demand of international market as an ecotourism destination.

Key words: rural, tourism, recreational, product, sustainable.

JEL: Z33

Datum prijema (Date received): 02.06.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 20.10.2018.

² Jelena Tasić, PhD, Trade and catering school "Toza Dragović", Kragujevac, e-mail: jelenatasic45@yahoo.com

ANALIZA SISTEMA LEGALIZACIJE MARIHUANE I PROJEKT REŠENJE SISTEMA REPUBLIKE SRBIJE

Nemanja Stojić¹

doi:10.5937/Oditor1803020S

Pregledni rad

UDK: 633.522:340.134(497.11)

Apstrakt

Rad se bavi analizom postavke i funkcionisanja legalizovanog sistema proizvodnje, distribucije i prodaje marihuane kako u medicinske tako i u rekreativne svrhe. Cilj samog rada jeste da kroz prikaz postojećih sistema zemalja koje su uspešno izvršile ovaj proces, ukaže na potencijalni značaj pravovremenog prepoznavanja mogućnosti za ostvarivanje ekonomskih koristi Srbije. Na osnovu rezultata analize prikazanih sistema, kao rezultat istraživanja dato je moguće projekt rešenje za implementaciju rešenja u Republici Srbiji koje se bazira na dobroj praksi zemalja koje su ovaj proces već izvršile.

Ključne reči: Marihuana, legalizacija, sistem, Republika Srbija

JEL: H270

Uvod

U skladu sa aktuelnom situacijom na svetskoj sceni, brojne države su izvršile legalizaciju marihuane u medicinske svrhe. Istovremeno, trend legalizacije medicinske marihuane je praćen trendom dekriminalizacije, a polako, pojavljuju se primeri država koja su učinile i naredni korak, i izvršile potpunu legalizaciju marihuane i u rekreativne svrhe. Države koje su već izgradile sopstvene sisteme regulisanja i funkcionisanja mogu poslužiti kao primer i osnova za postavljanje nacionalnog sistema, a sa druge strane, pravovremenim reagovanjem i donošenjem odluke, može se ostvariti značajna komparativna prednost na tržištu koje će poprimiti globalne dimezije. Stanovništvo koje konzumira marihuanu i proizvode od marihuane kupovine obavlja na crnom tržištu, gde svoja finansijska sredstva usmerava u ilegalne tokove, i finansira razvijanje ilegalnih proizvođača i dilera. Stavljanjem ove trgovine pod regulatorni okvir, uz adekvatne mere makro i mikro ekonomske politike, svi novčanih tokovi mogu se odvijati kroz zvanične i legalne sisteme i ostvariti dodatni prihod za državu, a veću sigurnost i kvalitet proizvoda za njegove korisnike. Stvaranjem

¹ Nemanja Stojić, master ekonomista, snemanja10@gmail.com

sistema koji će regulisati ovu oblast, država može da dobije i mnogo preciznije podatke o konzumiranju ovih proizvoda, i u skladu sa tim, da preduzima odgovarajuće mere ekonomske politike. Takođe, prihodi koje država ostvari po ovom osnovu mogu biti preusmereni i iskorišćeni za finansiranje brojnih projekata iz oblasti obrazovanja, zdravstva i drugih društveno bitnijih segmenata. U nastavku rada biće prikazani sistemi koji funkcionišu u Urugvaju i u saveznoj državi Kolorado. Analizom i komparacijom delova i načina funkcionisanja ovih sistema, može se doći do stabilne osnove koja može poslužiti za kreiranje nacionalnog sistema.

Prilikom razmatranja pitanja legalizacije marihuane, potrebno je razumeti da predmet istraživanja nije samo korišćenje marihuane već i stvaranje funkcionalnog okvira koji obuhvata ceo sistem od proizvodnje do korišćenja marihuane. Osnovne celine takvog sistema čine sledeći segmenti (UN Office on Drugs and Crime, 2017):

- Proizvodnja,
- Distribucija,
- Prodaja,
- Upotreba.

Pod kućnom proizvodnjom – *eng. Domestic production*, podrazumeva se proizvodnja za ličnu upotrebu ili za upotrebu domaćinstva. Da bi se određena proizvodnja smatrala za kućnu upotrebu neophodno je da ispuni određene uslove koji se u najčešćem broju slučajeva odnose na količinu biljaka koje je dozvoljeno posedovati, kao i na godišnju količinu finalnog proizvoda koju je dozvoljeno proizvesti. Drugi vid proizvodnje jeste komercijalna proizvodnja – *eng. Commercial production*, odnosno proizvodnja koja za cilj nema direktno korišćenje proizvoda, nego njegovu dalju distribuciju, prodaju i ostvarivanje profita po tom osnovu. Činjenica da je znatno veća količinu proizvoda u opticaju kod komercijalne u poređenju sa kućnom proizvodnjom, uzrokovala je i strožije i kompleksnije uslove koje je potrebno ispuniti kako bi se proces proizvodnje odvijano na legalan način. Lica koja nameravaju da se bave ovim vidom proizvodnje potrebno je da obezbede detaljan plan proizvodnje, objekata, tipova biljke koje će uzgajati, načine kontrole kvaliteta, uslove pakovanja i obeležavanja. Takođe vrlo bitan uslov za legalnu komercijalnu proizvodnju marihuane odnosi se i na hemijski sastav krajnjeg proizvoda, odnosno na granice dozvoljenog procenta prisustva THC i ostalih hemijskih elemenata. Osnovni i najčešći vid fizičke distribucije u početnoj fazi nakon legalizacije marihuane jesu apoteke. Izbor prodaje marihuane putem apoteka ne čudi imajući u vidu rigorozne zahteve i faze kontrole koje su prisutne u apotekama, pa je u početnoj fazi stvaranja regulatornog okvira za legalizaciju apsolutno opravdano korišćenje apoteka kao sistema distribucije s obzirom da je njihovo poslovanje u izuzetno velikoj meri

regulisano i kontrolisano. Preostala pitanja koja se tiču distribucije odnose se na regulativu na polju promovisanja proizvoda, vođenje evidencije o korisnicima i slično. Sama prodaja podrazumeva fizički akt predaje marihuane bilo kao poluproizvoda ili gotovog proizvoda u zamenu za određenu količinu novca. Upotreba marihuane se može razlikovati u zavisnosti od razloga njene konzumacije. U skladu sa potrebama istraživanja razlikujemo upotrebu marihuane iz medicinskih razloga i upotrebu marihuane iz bilo kojih drugih razloga.

Od deklarisanja marihuane kao zabranjene supstance, do potpune legalizacije marihuane postoje određene faze koje je potrebno razlikovati, a koje se pre svega odnose na korišćenje marihuane u medicinske svrhe, dekriminalizacije marihuane, i konačno potpune legalizacije marihuane (European Monitoring Centre for Drugs and Drug addiction, 2016). Legalizacija upotrebe marihuane u medicinske svrhe predstavlja selektivnu legalizaciju celokupnog procesa kojim se dozvoljava jedan deo celokupnog procesa, i to samo pod određenim uslovima koji su propisani od strane države. Pod korišćenjem marihuane u medicinske svrhe podrazumeva se upotreba biljke sa ciljem lečenja ili ublažavanja posledica određenih bolesti. Sam proces upotrebe marihuane u medicinske svrhe se ne razlikuje od rekreativnog korišćenja marihuane, osim što se ista koristi iz medicinskih razloga (National Institute on Drug Abuse, 2018). Trenutno stanje, pre svega na teritoriji Evrope jasno upućuje da je veći broj država više spreman da razmotri mogućnost legalizacije marihuane u medicinske svrhe nego potpunu legalizaciju. Dekriminalizacija podrazumeva odsustvo krivičnih sankcija, ali ne predstavlja proces legalizacije s obzirom da dekriminalizovana aktivnost neće prouzrokovati krivične ali hoće određene prekršajne sankcije, koje sup o pravilu blaže. Dekriminalizacija u praksi se najčešće sreće u situacijama posedovanja narkotika, kada se favorizuje stav da je reč o posedovanju za sopstvenu upotrebu pre nego za dalju prodaju. Sudski tretman se razlikuje od države do države, i uređuje se nacionalnim zakonskim propisima, na primer u zavisnosti od količine koja se nalazi u posedu. Konačno, legalizacija kao pravni pojam se odnosi na proces donošenja zakonskih izmena kako bi određena aktivnost koja je u prošlosti bila ilegalna – postala legalna. Proces legalizacije podrazumeva eliminisanje svih krivičnih i prekršajnih sankcija za proizvodnju, distribuciju, prodaju, posedovanje ili upotrebu. Pojam legalizacije ne isključuje mogućnost da se određenim pravnim aktima bilo koja od pomenutih faza ograniči. (European Monitoring Centre for Drugs and Drug addiction, 2016).

Pregled situacije u Evropi

Procenat osoba koji je u prethodnih 12 meseci koristio kanabis među opštom populacijom od 15 do 64 godine nije se značajnije menjao u odnosu na prethodni period i iznosio je oko 6.6% u zemljama članicama Evropske Unije. Sa druge strane, procenat korisnika kanabisa među mlađom odraslom populacijom od 15 do

34 godine je dosta visok i iznosi oko 13.3%. Oko 3 miliona odraslih osoba, što predstavlja oko 1% stanovnika država članica Evropske Unije procenjuje se da koriste marihuana na dnevnoj ili skoro dnevnoj bazi.(UN Office on Drugs and Crime, 2017).

Jedna od većih zabluda koja je prisutna na ovim prostorima jeste da je u Holandiji marihuana legalizovana za upotrebu u rekreativne svrhe. Holandsko zakonodavstvo pravi osnovu podelu na lake i teške droge, uz izuzetno tolerantan stav prema lakim drogama gde spadaju marihuana i hašiš. Zbog takvog stava države, sistem javnog tužilaštva Holandije neće krivično goniti prodavnice lakih droga tzv. *coffee shop*-ove. Dakle, organi reda Holandije se neće mešati u prodaju lakih droga putem pomenutih prodavnica, sve dok se poštuju određena pravila (*Tolerantion policy regarding soft drugs and coffee shops*, Vlada Holandije, datum pristupa 15.03.2018.):

- Ne smeju da izazivaju bilo kakve neprijatnosti;
- Ne smeju da prodaju teške droge;
- Zabranjena je prodaja osobama mlađim od 18 godina;
- Zabranjeno je reklamiranje droga,
- Zabranjena je prodaja većih količina lakih droga i to u količini većoj od 5 g po jednoj poslovnoj transakciji.

Jedan od mnogih uzročnika konfuzije sa stausom marihuane u Holandiji jeste i činjenica da pomenute prodavnice, tzv *coffee shop*-ovi poseduju potrebne dozvole za rad od državnih organa i mogu da prodaju marihuanu, ali nije im dozvoljeno da istu kupuju odnosno nabavljaju. U suštini, prodavnice mogu da prodaju proizvode od marihuane, i plaćaju porez za to, a nabavka iste je i dalje u sivoj zoni na koju država svesno žmuri. Uprkos tome, u prethodnih 12 meseci 16.1% mlađih odraslih osoba je konzumiralo kanabis, a Holandija predstavlja jednog od većih izvoznika marihuane na svetskom nivou (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, 2017).

U Češkoj Republici procenat mladih odraslih osoba od 15 do 34 godine koji je koristio kanabis u prethodnih 12 meseci je viši i iznosi 18.8%, pri čemu je procenat muške populacije znatno veći i iznosi 25.6%, što praktično znači da je svaka četvrta muška osoba od 15 do 34 godine u prethodnih 12 meseci konzumirala kanabis. Ono po čemu se Češka Republika posebno izdvaja jeste podatak da je procenat osoba koje su probale kanabis u toku svog života (37%) više nego duplo veći od evropskog proseka (16%). Konzumiranje droge u Češkoj se ne smatra prekršajem, kao što ni posedovanje male količine za ličnu upotrebu ne predstavlja krivično delom, već samo prekršaj koji se sankcioniše novčanom kaznom. Pravna regulativa je primarno uređena krivičnim zakonom (European Parliament, 2016). Novi krivični zakon pravi razliku između kanabisa i ostalih droga. Iako zakon ne definiše precizno šta znači i koliko iznosi mala količina,

Vrhovni sud je 2014. godine to protumačio kao količinu koja je dovoljna za jednu normalnu dozu, odnosno upotrebu. Upotreba kanabisa u medicinske svrhe je dozvoljena od aprila 2013. godine, dok je uzgajanje i snabdevanje kanabisom za medicinske svrhe legalno od marta 2014. Godine (Kilmer, 2013). U Španiji kanabis se ne smatra vrlo opasnom supstancom, i prekršaji u vezi sa kanabisom su i blaže su sankcionisani u poređenju sa drugim drogama. U skladu sa tim, posedovanje i korišćenje kanabisa se ne smatra krivičnim delom, dok je dozvoljena zajednička upotreba i uzgajanje za sopstvene potrebe (Kilmer, 2013). Upravo na uzoru koncepta kanabis klubova koji funkcionišu u Urugvaju, vrlo sličan koncept je primenjen kako u Španiji, tako i u Belgiji (Kilmer, 2013). Upoznavanje se situacijom u Evropi dovodi do zaključka da zemlje u velikoj meri nesankcionišu korišćenje kanabisa kao i da podižu granice koje definišu da li je određena aktivnost krivično delo ili ne. Sa druge strane, evidentan je i nedostatak preciznog i jasnog dogovora i uređenja ovog polja života čime se problem samo odlaže, a oportunitetni trošak ne obuhvatanja poreskim sistemom sa jedne strane, i nepostojanjem sistema nadzora nad kvalitetom i donekle upotrebom kanabisa samo raste sa vremenom koje prolazi.

Funkcionisanje legalizovanog sistema u Urugvaju

Još u 2013. godini Vlada Urugvaja je usvojila Zakon broj 19.172 kojim se reguliše uzgajanje, proizvodnja, prodaja i korišćenje kanabisa u rekreativne svrhe. Time je zapravo Urugvaj postao prva država koje je izvršila legalizaciju marihuane. Iako je zakon usvojen u 2013. godini, implementacija se odvija po fazama kako bi se stvorio jedan celovit i funkcionalan sistem. Od usvajanja Zakona, Vlada Urugvaja je usvojila i brojna dodatna uputstva i uredbe kojima se dodatno uređuje polje medicinske upotrebe kanabisa, marketinga za kanabis koji se koristi u nemedicinske svrhe, kao i sfera evidencije korisnika, dobijanja dozvole za korišćenje kanabisa u rekreativne svrhe. U skladu sa urugvajskom regulativom, kanabis za rekreativne svrhe se može dobiti tek nakon registracije kod nacionalnog Instituta za regulativu i kontrolu kanabisa - IRCCA (*eng. Institute for Regulation and Control of Cannabis, špa. Instituto de Regulación y Control del Cannabis*). Prilikom registracije, korisnik je u obavezi da se odluči za jedan od tri dozvoljena načina snabdevanja: putem apoteka, putem kanabis klubova ili putem kućne proizvodnje. Snabdevanje putem apoteka sa aspekta kontrole i nadzora države predstavlja definitivno najpovoljniju opciju. Poslovanje apoteka je zakonski uređeno i pod već ustavnovljenim sistemom kontrole. Distribucija putem apoteka predstavlja najsigurniju opciju za državu u početnim periodima i fazama legalizacije kanabisa. (UN Office on Drugs and Crime, 2017). U Urugvaju, kanabis klubovi osnivaju se kao udruženja građana pri Ministarstvu za obrazovanje i kulturu, da bi se potom registrovali i kod IRCCA za potrebe kolektivnog uzgoja, proizvodnje i korišćenja kanabisa isključivo od strane članova

udruženja. Od januara 2017. godine registrovano je 33 kanabis kluba u zemlji. Putem ovih klubova u 2015. godini je proizvedeno 23.8 kilograma marihuana, dok je u 2016. godini došlo do porasta za preko pet puta, pa je prijavljena količina gotovog proizvoda iznosila 121.89 kilograma. Takođe, vrlo je bitno napomenuti da kanabis klubovima nije dozvoljeno stavljanje gotovog proizvoda u promet, već isključivo proizvodnja i korišćenje od strane sopstvenih članova. Neke od bitnih karakteristika kanabis klubova su sledeće (UN Office on Drugs and Crime, 2017):

- Osnivanje je podeljeno u dve faze. U jednoj fazi, klub se osniva kao udruženje građana, i da bi osoba mogla da koristi usluge kluba, neophodno je da se učlani u udruženje. Druga faza podrazumeva registraciju kluba kao pravnog lica kod nadležnog organa u cilju dobijanja dozvole za obavljanje delatnosti.
- Broj članova je ograničen na najmanje 15, a najviše 45 punoletnih osoba.
- Podaci o samom klubu i njegovim članovima su zaštićeni.
- Dozvola koja se dobija od strane nadležnog organa – IRCCA je validna tri godine.
- Svaki klub pojedinačno sme da uzgaja najviše do 99 biljaka, a dozvoljeni finalni proizvod je ograničen na maksimalno 480 grama kanabisa po članu udruženja na godišnjem nivou. Višak proizvoda preko dozvoljene godišnje gramaže se predaje, ili je konfiskovan od strane IRCCA.

Pod kućnom proizvodnjom smatra se proizvodnja za ličnu upotrebu ili za upotrebu domaćinstva. Dakle, takođe se ne radi proizvodnji koja ima za cilj dalju prodaju finalnog proizvoda. Ograničenja koja se odnose na proizvodnju u kućnim uslovima odnose se maksimalno šest dozvoljenih biljaka, i na ograničenje od maksimalnih dozvoljenih 480 grama finalnog proizvoda godišnje. Od januara 2017. godine, 6,057 pojedinaca se registrovalo za kućnu proizvodnju što je rezultiralo proizvodnjom od ukupno 2,907 kilograma finalnog proizvoda. Prilikom stvaranja zakonskog okvira i sistema za legalizaciju kućne proizvodnje kanabisa u avgustu 2014. godine, državni organi Urugvaja su dopustili i jedan grejs period od šest meseci u kojem su sve osobe koje su prethodno uzgajale kanabis mogle da se registruju bez dodatnih pravnih posledica. Dakle, ni jedan od navedena tri oblika korišćenja marihuane ne podrazumeva komercijalnu proizvodnju, odnosno proizvodnju sa ciljem sticanja profita. Uslovi za sticanje dozvole za komercijalnu proizvodnju su prilično rigorozni i uređeni zakonom. Dve kompanije su dobile dozvolu za proizvodnju po dve tone kanabisa, uz obavezu za dalju distribuciju putem apoteka. Proizvodi se distribuiraju u pakovinama maksimalne težine do 10 grama, u takvom pakovanju koji može da sačuva ispravnost proizvoda u periodu od šest meseci. (UN Office on Drugs and Crime, 2017): Registrovanje pravnog lica za komercijalnu proizvodnju kao i njegovo poslovanje zasniva se na poštovanju pravila definisanih od strane IRCCA koja se dele na prodaju marihuane u medicinske svrhe i prodaju marihuane u

rekreativne svrhe. Prodaja marihuane u medicinske svrhe se može obavljati samo trgovinom sa ovlašćenim apotekama, ili uz odgovarajući medicinski recept. Prodaja marihuane u rekreativne svrhe se takođe može obavljati sa ovlašćenim apotekama ili pojedincima direktno, uz maksimalnu dozvoljenu količinu od 40g na mesečnom nivou po osobi. (Kilmer, 2013).

Proces legalizacije marihuane u Urugvaju naišao je na pozitivne kritike koje posebno ističu (European Parliament, 2016):

- Pravna regulativa i politika vezana za predmet istraživanja se primarno zasniva na dokazima i konkretnim podacima. Prilikom pripreme zakona o regulisanju pitanja marihuane Vlada Urugvaja je konsultovala međunarodne eksperte iz ovih oblasti, kao i prilikom definisanja strateškog pristupa evaluaciji tih zakona.
- Saradnja na izuzetno visokom nivou. Pored pomenutih međunarodnih stručnjaka, pitanja vezana za politiku o narkoticima su razmatrana i sa predstavnicima akademske zajednice, a razvijana su u saradnji brojnih državnih tela i društvenih organizacija.
- Urugvajске vlasti nastoje da postignu izuzetno visok nivo transparentnosti, pa se relevantna dokumenta objavljuju na internet stranicama nadležnih institucija.

Imajući u vidu aktuelnu situaciju, sistem legalizovane marihuane u Urugvaju naići će na nekoliko značajnih izazova u narednom periodu. Mišljenja javnosti i stavovi političkih stranaka o legalizaciji i o zakonima koji regulišu ovo polje su podeljena. U slučaju promene vladajuće koalicije, može doći i do promene statusa ovog sistema. Čak i bez promene strukture vlasti, može doći do promene stavova ili neslaganja između koalicionih partnera. Rezultati istraživanja iz 2014. godine su pokazali da svega 34% stanovnika Urugvaja podržava politiku legalizacije marihuane. Poređenja radi, rezultati istog istraživanja sprovedenog na teritoriji SAD pokazuju da preko polovine (51.5%) stanovnika SAD podržava ovu ideju (Boidi, 2014). Dakle, jedan od glavnih izazova sa kojim će se sistem legalizovane marihuane u Urugvaju susresti jeste nacionalna politika. Naredni izazov predstavlja međunarodna zajednica i internacionalni politički pritisak. Susedne zemlje, Brazil i Argentina, su uputile zvaničan protest kroz koji su izratile svoju zabrinutost po pitanju prelivanja narkotika u njihove zemlje. Takođe, kritike su upućene i od strane međunarodnih organizacija poput određenih tela UN-a, a koje se pre svega odnose na isticanje nepoštovanja međunarodnih ugovornih obaveza od strane Urugvaja, s obzirom da ovakva nacionalna politika ostvaruje značajan uticaj na globalnom tržištu narkotika. Konačno, možda i najveći izazov sa kojim će se politika Urugvaja susreti odnosi se na područje implementacije i evaluacije. Izazovi i pitanja na ovom polju potiču pre svega iz činjenice da Urugvaj kreira

sopstveni model legalizacije i da predstavlja inovatora na ovom polju. U takvim situacijama, postoji previše uzročno-posledičnih veza da bi se rezultati određenih aktivnosti mogli sa sigurnošću predvideti. Neka od glavnih pitanja u području implementacije se odnose pre svega na registar korisnika, uticaj na ilegalno tržište, uticaj na korišćenje narkotika od strane omladine, uticaj na bezbednost u saobraćaju i slično, dok se pitanja evaluacije odnose na mogućnost dokazivanja i odbrane stava da je politika legalizacije marihuane u Urugvaju ispunila svoje ciljeve (Walsh et al. 2016). Takođe, jedan od potencijalnih izazova u budućnosti odnosi se na mere fiskalne politike. Legalizacijom marihuane uvode se i određeni oblici poreza i akciza koji terete proizvodnju ili promet. Incijalno uvođenje trgovine marihuanom pod sistem fiskalnih prihoda dovešće do porasta cene proizvoda. Realna opasnost u takvoj situaciji jeste razvijanje ilegalnog tržišta i krijumčarenje narkotika. Urugvaj posebnu pažnju posvećuje opasnosti od krijumčarenja marihuane iz Paragvaja (Ramsey, 2013). Konačno, pitanje koje se postavlja u vezi sa unapređivanjem samog sistema odnosi se na turistički aspekt same legalizacije. Urugvajске vlasti su bile izričite sa stavom da ne žele da dozvole turistima mogućnost legalne kupovine marihune. Ipak, imajući u vidu činjenicu da je marihuana legalizovana, veliki broj turista ipak dolazi u Urugvaj sa ubeđenjem da sa lakoćom može nabaviti ovaj dostupan proizvod. Ovaj vid trgovine se i dalje odvija ilegalnim kanalima, i država ne ostvaruje nikakav prihod po tom osnovu. Problem turističkih kupovina marihune država može da reši pokretanjem pilot projekta i formiranjem specijalizovanih prodavnica gde bi turisti mogli legalno da kupe proizvode koje žele, uz ograničavanje maksimalno dozvoljene količine koja može biti predmet kupovina od strane nerezidenta. (Hudak et al. 2018).

Pregled situacije u SAD

Prema poslednjim inicijativama glasača iz 2016. godine u SAD-u je legalizovana i upotreba kanabisa u rekreativne svrhe u dodatne četiri savezne države, čime se došlo broja od 8 saveznih država u kojima je izvršena legalizacija nerachunajući Okrug Kolumbija (*eng. District of Columbia*). Legalizaciju su prvo izvršile države Kolorado i Vašington još 2012. godine. Dve godine kasnije, pridružili su im se Aljaska i Oregon. Konačno, u toku 2016. godine legalizaciji su pristupile i preostale četiri države Kalifornija, Nevada, Majn i Masačusets (Dragone et al. 2017). Pored legalizacije korišćenja, u tih 8 saveznih država sada se izdaju i dozvole za osnivanje kompanija koje će se baviti proizvodnjom i prodajom različitih proizvoda od kanabisa za medicinsku i ne-medicinsku upotrebu. Za razliku od prethodnog perioda, kompanije kojima se izdaje dozvola za proizvodnju i trgovinu proizvodima od kanabisa su profitne organizacije, odnosno bave se proizvodnjom i prodajom u cilju ostvarivanja profita. U saveznm državama gde je upotreba kanabisa u nemedicinske svrhe legalizovana, zabeležen

je i porast odraslih osoba koje koriste marihuanu, i procenat ljudi koji koriste kanabis u nemedicinske svrhe je na višem nivou od nacionalnog proseka u SAD (UN Office on Drugs and Crime, 2017). Međutim, ovaj trend se ne može striktno povezati sa procesom legalizacije. Zvanični podaci korišćenja bilo kog narkotika se zasnivaju na istraživanju nadležnog tela na bazi uzorka. Iako se teži obezbeđivanju reprezentativnog uzorka, do odstupanja rezultata istraživanja od stvarnog stanja mogu dovesti pre svega sveobuhvatnost uzorka i iskrenost ispitanika. U situaciji pre legalizacije, kada je upotreba kanabisa bila ilegalna, odnosno zakonom zabranjena, nije realno očekivati da će se lako doći do osoba koje koriste narkotike, kao ni da će ti ispitanici sa sigurnošću reći istinu po tom pitanju. Jedna od isticanih pozitivnih strana legalizacije marihuane u Koloradu isticana je i mogućost sprovođenja tačnijih i preciznijih istraživanja pre svega na zdravstvenom polju. . Uticaj legalizacije kanabisa na opštu populaciju će se moći tačnije analizirati nakon određenog vremenskog perioda kada se uspostavi stabilan sistem i zvanični podaci kao reper za poređenje sa budućim kretanjima (Hall W, Lynskey M., (2016) Str. 19). U međuvremenu, i deveta savezna država Vermont je legalizovana marihuanu od 01.07.2018. godine (<https://www.mpp.org/states/vermont>, datum pristupa 18.09.2018. godine). Istovremeno, Kanada je usvojila zakon C-45 kojim se legalizuje marihuana. Neophodno je bilo usvojiti i zakon C-46 koji zapravo predstavlja izmene i dopune krivičnog zakona. Zakon stupa na snagu u oktobru 2018. godine, i na taj način Kanada će postati druga zemlja u svetu koja je izvršila legalizaciju marihuane (<https://www.parl.ca/LegisInfo/BillDetails.aspx?billId=8886269>, datum pristupa 18.09.2018. godine).

Priliko razmatranja koncepta legalizacije marihuane u Koloradu jedno od osnovnih razmatranih pitanja bio je odnos cene legalnog proizvoda i cene proizvoda na ilegalnom tržištu. Analiza ovog odnosa je od izuzetnog značaja s obzirom da u situaciji da cena na legalnom tržištu bude veća, uspešnost koncepta legalizacije se dovodi u pitanje. Cena proizvoda na legalnom tržištu ne uključuje premiju rizika od hapšenja i sankcionisanja koja je uključena u cenu proizvoda na ilegalnom tržištu. Istovremeno, stvaranjem transparentnog sistema proizvođači će razmenom iskustva i znanja iz ove oblasti moći da unaprede proizvodnju i snize troškove proizvodnje, što će se preneti i na sniženje cene gotovog proizvoda (Hall et al., 2015). U vezi sa situacijom u Koloradu, Služba za izvršenje marihuane (eng. Marijuana Enforcement Division, skr. MED) je nadležna za podnošenje i odobravanje dozvola, bilo individualnih bilo poslovnih (Colorado Department of Revenue, datum pristupa 14.03.2018.). Institucija MED u Koloradu je nadležna takođe i za izdavanje Licenci za profesionalno zanimanje pri poslovima sa marihuanom i to u dva osnovna vida: za ključne zaposlene 250\$ i radnike podrške 75\$ koje su validne na period od 2 godine (Colorado Department of Revenue, datum pristupa 14.03.2018.). Bitno je naglasiti da MED razlikuje proces i

postupak izdavanja dozvola za obavljanje aktivnosti vezanih za marihuanu u medicinske svrhe i u rekreativne svrhe.

Takođe, za obavljanje transporta marihuane neophodna je posebna dozvola. U prodavnicama marihuane za rekreativne svrhe može se prodavati isključivo marihuana koja je proizvedena u licenciranim objektima za proizvodnju ili uzgajanje marihuane u rekreativne svrhe, i to isključivo osobama starijim od 21 godinu. Postoje ograničenja i u pogledu maksimalne količine dozvoljene za kupovinu koja je definisana kao 1 unca za rezidente, odnosno $\frac{1}{4}$ unce za nerezidente. Zakon takođe dozvoljava kućnu proizvodnju marihuane uz ograničenje od 6 biljaka po osobi, uz dodatni uslov da samo 3 biljke smeju biti u fazi cvetanja u bilo kom momentu. Maksimalni broj biljaka po domaćinstvu je ograničen na 12, bez obzira na broj osoba u domaćinstvu. Marihuana iz kućne proizvodnje ne može biti stavljena u trgovinu i ne sme se prodavati drugom osobi ni pod bilo kojim uslovima (Colorado Department of Revenue, datum pristupa 16.03.2018.). Za korišćenje marihuane u medicinske svrhe neophodna je tzv. crvena karta *eng. State red card* koju mogu da dobiju isključivo rezidenti uz preporuku od strane doktora da pacijent boluje od takvog tipa bolesti da može ostvariti benefite od strane medicinske marihuane. Nezavisno od upotrebe marihuane, nije dozvoljena njena upotreba na javnim mestima. Za razliku od regulative u Urugvaju ili Holandiji, kanabis klubovi ili popularni *coffee shops* nisu dozvoljeni. Takođe, zabranjen je transport marihuane preko granica saveznih država. Što se tiče konzumiranja marihuane na privatnom posedu bilo kog oblika, za konzumiranje marihuane je potrebna dozvola od strane vlasnika (Colorado Department of Revenue, datum pristupa 16.03.2018.).

Izazovi sa kojima se susreo sistem legalizovane marihuane u Koloradu su specifični, i njihovo sagledavanje omogućava proaktivan pristup i učenje na tuđem primeru. Jedan od prvih izazova se vezuje za proizvode od marihuane koji se jedu, kao što su razni kolači. Potrošači često nisu svesni količine THC-a koja se nalazi u jednom kolaču, a koja se razlikuje od proizvoda do proizvoda. Na primer, postoje kolači gde se preporučena jedna šestina, dok postoje kolači koji se mogu pojesti celi. Takođe, uticaj THC-a iz proizvoda koji se jedu je znatno sporiji u odnosu na proizvode koji se puše, što dovodi do određenog *time lag*-a i opasnost po neupućene potrošače da unesu prekomernu dozu THC-a u svoj organizam. Državni organi su sa jedne strane pristupili definisanju obaveza prodavaca o obaveštavanju kupaca o preporučenom načinu i dozi upotrebe, kao i jasno naznačenim sastojcima na pakovanju proizvoda. Pored toga, održani su brojni seminari kako bi se podigao nivo znanja potrošača o proizvodima koje kupuju (Hudak, 2014). Na naredni izazov čelnici Kolorada su naišli na polju medicinske marihuane. Naime, imajući u vidu značajno niže poreske stope i takse za dobijanje dozvole za korišćenje marihuane u medicinske svrhe, pojedinci su počeli na razne

načine kako bi bili svrstani u tu grupu, iako sa medicinskog stanovišta ne pripadaju tu. Iako su postojale razne inicijative o izjednačavanju poreskih stopa medicinske sa rekreativnom marihuanom, regulatorna tela su ipak odlučila da povećaju stepen kontrole izdavanja dozvola za korišćenje marihuane u medicinske svrhe, kao i periodične provere i obnavljanje tih dozvola (Hudak, 2014). Takođe, veliku pažnju je potrebno posvetiti analizi i praćenju odnosa ponude i tražnje, pre svega sa aspekta vremena u kom će legalni kanali distribucije zameniti ilegalne, ali i aspekta prekogranične trgovine. Posebna pažnja se posvećuje i kretanju cene proizvoda. Legalizacijom rekreativne marihuane povećala se i ponuda ovih proizvoda što je dovelo do pada cene proizvoda. Niža cena proizvoda utiče na porast potrošnje i veću dostupnost pre svega grupi mlađih osoba, koje se označene kao posebno ugrožena kategorija što se konzumiranja marihuane tiče. Ipak, mehanizam koji uspešno prevazilazi navedene probleme jesu različite mere fiskalne politike (Kleiman, 2016). Struktura javnih dažbina koje se obračunavaju su sledeći (Colorado Department of Revenue, datum pristupa 17.03.2018.):

- 2.9% poreza savezne države na prodaju proizvoda, koji se primenjuje i na marihuanu bilo za medicinske ili rekreativne svrhe;
- porez savezne države na promet marihuane u iznosu od 15% koji se primenjuje u fazi između proizvodnje i distribucije.
- Akcize na promet marihuane u iznosu od 15%
- Licence, dozvole koje se izdaju i kazne i penali koje se naplate.

Pored analize same strukture i dinamike javnih prihoda od legalizacije marihuane u saveznoj državi Kolorado, važno je konstatovati i da je alokacija budžetskih sredstava prikupljenih putem poreze na marihuanu transparentna i ista se prikazuje u finansijskim izveštajima. Na primeru budžetskih sredstava prikupljenih u februaru 2018. godine:

Tabela 1. Distribucija javnih prihoda od marihuane u Koloradu

Br.	Stavke	Iznos, USD
Porezi i akcize		
1	Porez savezne države na promet proizvoda po poreskoj stopi od 2.9% - transfer u Novčani fond poreza od marihuane	949.653
1.1	Medicinska marihuana	792.938
1.2	Rekreativna marihuana	156.715
2	Porez na promet marihuane i proizvoda od marihuane po poreskoj stopi od 15%	13.445.106
2.1	Budžet lokalne samouprave u iznosu 10% ukupne sume stavke 2	1.342.910
2.2	Iznos koji se zadržava na nivou savezne države iznosi 90% ukupne sume stavke broj 2	12.075.063
2.2.1	Novčani fond poreza od marihuana	8.675.933

2.2.2.	Fond državnih škola	3.399.130
2.2.3	Opšti fond	0
2.2.4	Neraspoređen iznos	27.134
3	Akcize na promet marihuane po stopi od 15%	5.756.281
3.1	Fond za pomoć kapitalnoj izgradnji državnih škola	0
3.2	Fond državnih škola ⁸	5.650.273
3.3	Neraspoređen iznos ⁷	106.009
Σ	UKUPNO (1+2+3)	20.151.041
Dozvole i takse		
4	Takse od dozvola i prijava - transfer u Novčani fond poreza od marihuana	983.823
4.1	Medicinska marihuana	233.020
4.2	Rekreativna marihuana	419.830
4.3	Individualno	344.413
4.4	Ostalo	3.100
4.5	Neraspoređen iznos	16.540
Σ	Transfer u Novčani fond poreza od marihuane ukupno (1+2.2.1+4)	10.609.409
Σ	Ukupno (1+2+3+4)	21.134.864

Izvor: State of Colorado Marijuana Taxes, Licenses, and Fees Transfers and Distribution Tax Revenue from February 2018

Iznos koji se zadržava na nivou savezne države a koji iznosi 90% od ukupne sume Porez na promet marihune i proizvoda od marihuane po poreskoj stopi od 15% se deli između Fonda državnih škola (2.2.2) i Opšteg fonda (2.2.3). Za prvih 30 miliona USD transfer se vrši u Fond državnih škola, a preostali iznos se premešta u Opšti fond. Posmatrani period je jedna fiskalna godina. Fond za kapitalnu izgradnju državnih škola (3.1) ima pravo na prvih 40 miliona USD koji se prikupe po osnovu akciza na promet proizvoda od marihuane, a ostatak se prebacuje u Fond državnih škola. Ovakav metod finansiranja se zasniva na programu Izgradnje najboljih škola današnjice, koji za cilj ima da učenicima i studentima Kolorada omogući najbolje moguće uslove za obrazovanje i naučnu delatnost (Thorpe et al., 2015).

Aktuelna situacija u Republici Srbiji

Kao i u svetu, najčešće korišćena droga među populacijom u Republici Srbiji jeste kanabis. Prema rezultatima nacionalnog istraživanja o stilovima života stanovništva Srbije 2014. godine za korišćenje psihoaktivnih supstanci i igara na sreću sprovedenog na Institutu za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović

Batut” upotreba kanabisa je zabeležena kod 7.7% ispitanika uzrasta od 18 do 64 godine jednom u životu. Procenat upotrebe kanabisa u prethodnih 12 meseci je znatno niži i iznosi 1.6% populacije, odnosno 3.4% među mlađom odraslom populacijom. U prethodnih 30 dana kanabis je konzumiralo 0.8% populacije, odnosno 1.8% pripadnika mlađe odrasle populacije (Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut, 2014).

Procesu legalizacije marihuane u Srbiji kako za medicinsku tako i za rekreativnu upotrebu potrebno je pristupiti sistemski, što podrazumeva detaljnu proveru i uspostavljanje celokupnog sistema pre stupanja na snagu potencijalnog zakona, odnosno izmena postojećih zakona. Iako je svetski trend postepena legalizacija marihuane, odnosno legalizacija marihuane u medicinske svrhe pa tek potom preko dekriminalizacije do legalizacije marihuane u rekreativne svrhe, sa ekonomskog aspekta ovakav pristup nije nephodan u Srbiji. Činjenica da je veliki broj zemalja dozvolio upotrebu marihuane u medicinske svrhe upućuje na to da već postoje provereni sistemi funkcionisanja dokazani u praksi, koji mogu poslužiti kao osnova za izgradnju postojećeg sistema.

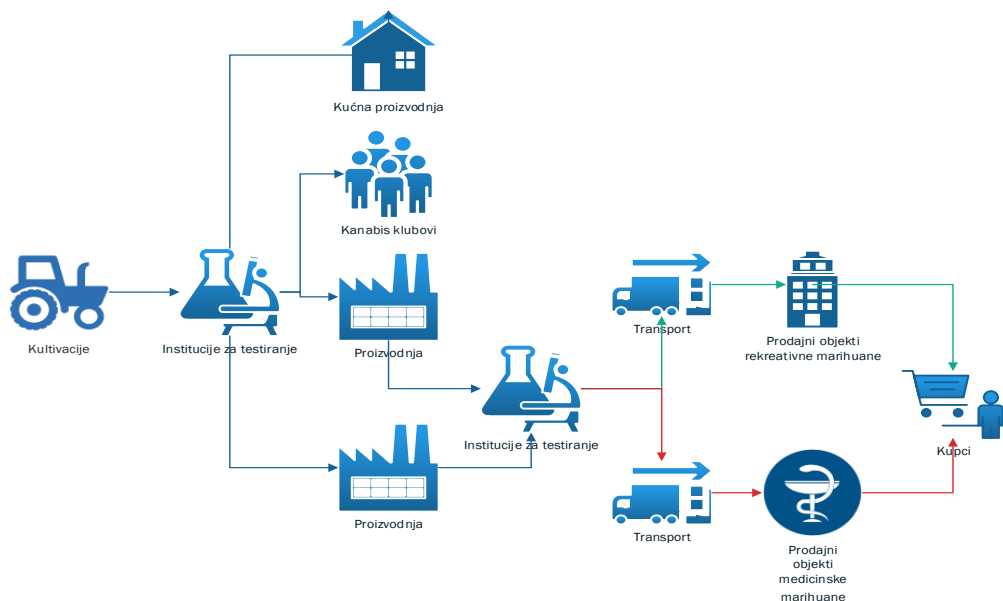
Model leaglizovanog sistema u Republici Srbiji

Prvi i osnovni korak koji je potrebno preduzeti jesu izmene i dopunu postojećih, i donošenje novih zakona koji će regulistai proizvodnju, distribuciju, prodaju i upotrebu marihuane u medicinske i rekreativne svrhe u Republici Srbiji. Ovom zadatku je potreno pristupiti sveobuhvatno kako bi se izbegli paradoksi poput onih u Holandiji gde je prodaja zakonom regulisana, ali nabavka nije (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, 2017). U fazi prilagođavanja zakonske regulative od posebne važnosti formirati instituciju koja će objediniti sve aktivnosti u vezi sa prometom marihuane, koja može nositi naziv Uprava za marihuanu. U cilju snižavanja fiksnih administrativnih troškova, moguće je formirati jednu centralnu instituciju u okviru koje bi poslovale Uprava za duvan i Uprava za marihuanu. Takođe, potrebno je jasno i precizno izvršiti podelu segmenata tržišta na segmente proizvodnje osnovnih proizvoda, proizvodnju gotovih proizvoda, distribuciju, prodaju i korišćenje (UN Office on Drugs and Crime, 2017). Za svaki segment potrebno je posebno propisati neophodne uslove i kriterijume za dobijanje dozvole, obavljanje delatnosti, utvrđivanje kvalifikovane radne snage, definisati sfere kontrole i obavezu izveštavanja. Izmene zakona je potrebno uraditi blagovremeno, a njihovo stupanje na snagu i njihovo važenje odložiti za određeni vremenski period koji će omogućiti odvijanje naredne faze. Nakon faze prilagođavanja, u tom međuperiodu odloženog stupanja zakona na snagu potrebno je izvršiti sve pripreme i postavku samog sistema koja obuhvata pripremu tržišta sirovina (različitih semena, potrebne opreme, ambalaže i ostalih materijala), predavanje zahteva za dobijanje licenci, razmatranje tih zahteva i izdavanje dozvola za rad, odnosno realizovati narednu fazu – fazu pripreme. Fazu

pripreme je moguće realizovati iz dva dela. U prvom delu, odvijaju se aktivnosti na formiranju posebnih organa u sklopu prethodno formirane Uprave koji će stvoriti regulatorni okvir, omogućiti nesmetano funkcionisanje celokupnog tržišta i obavljati kontrolne funkcije. U drugoj fazi, pažnju je potrebno posvetiti formiranju različitih kompanija, udruženja i ostalih pravnih oblika svih učesnika u novoformiranom sistemu – počevši od proizvodnje, pa sve do prodaje i upotrebe. U vezi sa korišćenjem marihuane u medicinske svrhe, potrebno je definisati zdravstvene uslove koji su potrebni za ispunjenje i sticanje prava korišćenja ove vrste proizvoda, kao i doneti odluku da li i koji lekari imaju pravo da prepisu ovakvu terapiju. Fazu broj dva je potrebno detaljno sagledati, jer će uspešnost realizacije ove faze uticati na uspešnost funkcionisanja celokupnog sistema. U fazi pripreme moguće je na lak i efikasan način korigovati potencijalne uočene nedostatke faze prilagođavanja.

Nakon završetka aktivnosti u fazi broj dva, nastupa faza realizacije. Ova faza počinje sa realizacijom po stupanju na snagu zakona o legalizaciji marihuane, i zapravo predstavlja početak funkcionisanja celokupnog sistema. Prethodne dve realizovane faze su formirale zakonski okvir, postavile pravila funkcionisanja, odnosno omogućile stvaranje potrebnih insticucija sistema preko kojih će isti da funkcionise. Početna faza sistema jesu svakako kultivacije, odnosno uzgajanje samih biljaka marihuane. Uzgajanje se odvija po unapred definisanim uslovima koji se odnose pre svega na dozvoljene količine biljaka, dozvoljene proizvedene količine, klasifikacije u zavisnosti od hemijskog sastava i slično (UN Office on Drugs and Crime, 2017). Nakon uzgoja, proizvodi se distribuiraju u dva osnovna pravca. Jedan pravac se odnosi na distribuiranje u pravcu koji može dovesti do konzumiranja, i u pravcu koji može dovesti do prerade. Prvi pravac podrazumeva distribuciju do proizvodnji u kućnim uslovima, i do institucija kanabis klubova, po uzoru na urugvajski model (Ibidem. str. 55). Ono što je bitno za ovaj pravac jeste činjenica da se proizvodi iz ovog pravca ne mogu dalje prodavati, ali se mogu koristiti. Osobe koje se bave kućnom proizvodnjom mogu koristiti proizvedene proizvode, ali iste ne mogu prodavati i distribuirati dalje. Za udruženja u formi kanabis klubova, karakteristično je to što se proizvodnja obavlja na jedan zajednički, udruženi način između svojih članova. Takođe, članovi imaju pravo korišćenja proizvoda koje su proizveli, ali isključivo između članova udruženja. Distribucija proizvoda izvan članova udruženja ne bi bila dozvoljena, takođe po uzoru na urugvajski model (UN Office on Drugs and Crime, 2017).

Graph 1. Model legalizovanog sistema proizvodnje, prerade, distribucije i prodaje marihuane

Izvor: Samostalno delo autora

Drugi pravac distribucije se odvija u pravcu dalje prerade proizvoda. Proizvodi koji sa kultivacije preko institucija i laboratorija za testiranje se dalje distribuiraju u pravcu prerade, dele se na dva pravca, proizvodnja proizvoda od marihuane za medicinsku i rekreativnu upotrebu. Gotovi proizvodi od marihuane u medicinske svrhe, kao što su lekovi, ulja, sprejevi i slično, nakon detaljnih laboratorijskih provera, pakuju se na unapred definisane načine i prosleđuju u maloprodajne centre proizvoda od marihuane u medicinske svrhe. Kao što je ranije u radu pomenuto, ovi centri mogu funkcionisati u vidu specijalizovanih prodavnica, ili u sklopu postojećeg sistema apoteka, što predstavlja kombinaciju urugvajskog i modela Kolorada. Gotovi proizvodi od marihuane koji se koriste u rekreativne svrhe se posebnim kanalima distribucije transportuju u maloprodajna mesta rekreativne marihuane. Kupci ovih proizvoda u zavisnosti od prirode upotrebe kupuju medicinsku marihuanu na osnovu propisane terapije od strane nadležnog lekara, ili rekreativnu marihuanu u slobodnoj prodaji. Evidencija o korisnicima se vodi u maloprodajnim objektima, dok se konsolidacija podataka vrši za period od godinu dana na godišnjem nivou. Nakon predstavljanja sistema putem kojeg funkcioniše sistem proizvodnje, distribucije i prodaje marihuane potrebno je pripremiti i postaviti osnove poreskog sistema i politike koja će regulisati ovo tržište. Postoji nekoliko različitih vrsta poreza kojim se može oporezovati proizvodnja i promet proizvoda od marihuane. Neki od poreskih oblika mogu biti (TDPF, 2016):

- Porezi koji kao poresku osnovicu uzimaju količinu odnosno težinu proizvoda na proizvodnju. Ovaj tip poreza na scenu stupa u inicijalnoj fazi sistema, odnosno u fazi proizvodnje. Takođe ga karakteriše jednostavna primena, ali istovremeno postoji opasnost forsiranja proizvoda koji se prodaju po višim cenama u odnosu na ostale.
- Porez na količinu psihoaktivnih supstanci u konačnom proizvodu. Proizvodi od marihuane se razlikuju po kvalitetu i količini psihoaktivnih supstanci, pre sve THC-a koji se nalazi u njima. Veći procenat ovih supstanci dovodi do jačeg dejstva proizvoda prilikom korišćenja. Ovaj poreski oblik podrazumeva veću poresku stopu za proizvode sa većim procentom psihoaktivnih supstanci. Primena ovog poreskog oblika prevazilazi nedostatke prethodnog, s obzirom da destimuliše forsiranje prodaje proizvoda sa skupljom cenom. Sa druge strane, glavni nedostatak se odnosi na složenost njegove primene, obračuna i kontrole.
- Porezi na prodajnu vrednost proizvoda odnosno *ad valorem* porezi. Prednost odabira ove vrste poreza zasniva se činjenici lakom načinu primene i sprovođenja. Negativna strana sa druge strane omogućava lako ostvarivanje efekta prevajivanja troška poreza sve do krajnjih kupaca proizvoda.

Za potrebe regulisanja prometa marihuane u medicinske i rekreativne svrhe porez koji se obračunava na prodajnu vrednost proizvoda, u formi poreza na dodatu vrednosti može biti najviše odgovarajući poreski oblik za primenu u Srbiji s obzirom na početnu fazu stvaranja sistema, i imajući u vidu dosadašnje iskustvo sa njegovom primenom. Osim toga, kao i u slučaju duvanskih proizvoda i nekih drugih proizvoda, državi su na raspolaganju akcize kao dodatna mera poreske politike za proizvode čija je tražnja neelastična. Imajući u vidu da je porez na dodatu vrednost najkompatibilniji poreski oblik za primenu u početnoj fazi razvoja sistema u Srbiji, u nastavku rada prikazani su određeni pokazatelji koji su potrebni za konačnu projekciju.

Pored poreza, ostaje otvoreno pitanje akciza koje je moguće primenjivati na promet ovih proizvoda. Iako akcize mogu značajno doprineti rastu poreskih prihoda, njihova upotreba ne treba da bude vođena rastom poreskih prihoda, već ispunjavanjem drugih aspekata društva. Ukoliko se na promet ovih proizvoda uvedu akcize, to će bez sumnje dovesti do rasta cene konačnog proizvoda. Ukoliko rast cene konačnog proizvoda izazvan rastom akciza dostigne nivo cene proizvoda na crnom tržištu, kupci će se vratiti u stanje pre legalizacije, okrenuti se zadovoljavanju svojih proizvoda na ilegalan način, čime će se ceo sistem urušiti. Dakle, na državi je bitna uloga nadgledanja situacije na tržištu, analize podataka, i donošenja odgovarajućih odluka kako bi omogućila funkcionisanje sistema u dužem vremenskom roku.

Pored akciza, kao dodatnog vida potencijalnih prihoda, potrebno je imati na umu ostale prihode koje će država ostvariti kao posledice efekta sinergije, a koji se pre svega odnose na:

- Rast zaposlenosti,
- Ostvarivanje komparativne prednosti u momentu legalizacije marihuane u okruženju,
- Razvijanje drugih, pratećih industrija,
- Ostvarivanja prihoda po osnovu ostalih poreskih oblika, penala i taksi,
- Smanjenje troškova prekršajnih i krivičnih procesa.

Legalizacijom marihuana doći će do otvaranja novih radnih mesta i smanjenja nezaposlenosti. Efekat rasta zaposlenosti će se kvantifikovati u najmanje dva vida. Prvo, država će smanjiti sopstvene rashode za deo nezaposlenih koji se zaposle u ovoj grani industrije. Drugo, novo zaposlenim građanima će se povećati životni standard, što će dovesti do veće potrošnje. Većina država u svetu je legalizovala upotrebu marihuane u medicinske svrhe. Neke države su napravile i naredni korak u smislu dekriminalizacije marihuane i u rekreativne svrhe, a neke države su čak legalizovale marihuanu u potpunosti. Logičan sled stvari jeste da će ovaj trend nastaviti da se kreće ka konačnom stanju, potpunom legalizacijom marihuane. Ukoliko se prepozna momenat, i ovaj proces realizuje pre većine zemalja, u periodu kada druge države budu prolazile kroz počente faze, Srbija ima mogućnost da ima stabilan sistem koji funkcioniše, razvijeno tržište i proizvodnju, koja je praćena adekvatnom zakonskom regulativom. Usavršavanjem procesa i tehnologija proizvodnje, preko smanjenja fiksnih troškova, Srbija će moći da ponudi domaći proizvod na inostranim tržištima po viskom kvalitetu i po konkurentnim cenama. Izvoz ovih proizvoda će dodatno pospešiti rast i razvijanje ove grane potencijalne industrije, a konačno i privrede u celini. Pokretanje i razvijanje ove grane industrije za sobom će povući rast i drugih segmenata privrede. Na primer, doći će do ravoja farmacije, povećanja obima posla za institute, laboratorije koje bi se bavile testiranjem proizvoda, kontrolora, računovodstvenih agencija, proizvođača ambalaža i slično. Povećanje njihovog poslovanja će svakako na dodatni način doprineti razvoju privrede. Na primeru Kolorada, marihuanu mogu da kupe samo rezidenti. Prenos marihuane preko granica savezne države nije legalan. Srbija može otići jedan korak dalje, i dozvoliti prodaju rekreativne marihuane i nerezidentima, uz obavezu da je iskoriste u prodavnicama ovih proizvoda koje je potrebno da imaju odvojene prostorije za konzumaciju. Na ovaj način dodatni prihodi se mogu očekivati po osnovu rasta turizma. Svaka institucija koja se bavi proizvodnjom, distribucijom, ili prodajom proizvoda od marihuane plaćać će državi porez na ostvarenu dobit. Zaposlenima će se uplaćivati doprinosi za penzijsko, zdravstveno i invalidsko osiguranje. Razne takse koje već postoje će biti plaćane, kao što su takse za prenos apsolutnih prava, troškovi registracije firmi i slično. Prethodno pomenute

prateće kompanije će preko rasta sopstvenog poslovanja ostvariti veći promet i veću dobit, čime će doći i do rasta poreskih prihoda. Takođe, prihod će se ostvarivati i po osnovu penala i novčanih kazni do kojih će doći prilikom funkcionisanja sistema.

Zaključak

U svetu su više nego očigledni trendovi legalizacije marihuane u medicinske svrhe, a potom i izmene krivičnih zakona nacionalnih država kako bi se napravio korak ka dekriminalizaciji upotrebe marihuane, do poslednjih trendova legalizacije i uzgajanja marihuane za sopstvene ali i komercijalne svrhe. Urugvaj je jedna od prvih država koja je pristupila legalizaciji marihuane u medicinske i u rekreativne svrhe na celovit način, napravila je sistem koji funkcioniše i koji služi kao model drugim zemljama koje žele da sprovedu ovaj proces takođe. Savezna država Kolorado je 2014. godine takođe izvršila potpunu legalizaciju marihuane i u rekreativne svrhe. Pored nje, ukupno devet saveznih država u SAD-u je legalizovalo marihuanu. Države, odnosno savezne države, koje su izvršile legalizaciju marihuane karakteriše realistički pristup stanju stvari. Trgovina marihuane se svakako odvija, samo u većini zemalja ova trgovina se odvija na crnom, ilegalnom tržištu. Zemlje koje su izvršile legalizaciju marihuane omogućile se sebi da preuzmu kontrolu nad ovim tržištem, i da se umesto u ilegalne tokove, novac preusmerava u legalne tokove, u jačanje privrede, i konačnu u državnu kasu. Baš na primeru pomenute savezne države Kolorado prikazana je i distribucija prihoda ostvarenih po osnovu prometa marihuane, gde se na konkretnom primeru, priličan deo tih sredstava preusmerava u obrazovanje. Sistem legalizovane upotrebe marihuane u medicinske svrhe se kao model može naći u brojnim razvijenim državama. Sistem legalizovane upotrebe marihuane u rekreativne svrhe, ne u toliko, ali opet u dovoljnom broju primera da nije potrebno na spostvenim greškama učiti. Postoje brojni modeli, i brojne studije uspešnosti postojećih država koje su napravile ovaj korak, tako da bi se u slučaju donošenja eventualne odluke u legalizaciji marihuane u Srbiji, mogle prevazići greške koje su druge države činile.

Literatura

1. A review and assessment of EU drug policy, (2016) European Parliament, Policy department, citizen's rights and constitutional affairs, preuzeto sa: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571400/IPOL_STU\(2016\)571400_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571400/IPOL_STU(2016)571400_EN.pdf)
2. Boidi M.F., Cruz J.M., Queirolo R., Bello-Pardo E., (2014) Marijuana legalization in Uruguay and Beyond, Florida International University, str. 2, dostupno

- [https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Marijuana%20Legalization%20in%20Uruguay%20and%20Beyond%20brief%20report%20v3%20\(2\).pdf](https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Marijuana%20Legalization%20in%20Uruguay%20and%20Beyond%20brief%20report%20v3%20(2).pdf)
3. Dragone D. Giovanni P, Vanin P. Zanella G. (2017) Crime and the Legalization of Recreational Marijuana, Institute of Labor Economics, dostupno na: <http://ftp.iza.org/dp10522.pdf>
 4. Hall W, Lynskey M, (2016) Evaluating the public health impacts of legalizing recreational cannabis use in the USA, dostupno na: https://espace.library.uq.edu.au/data/UQ_363922/UQ363922_OA.pdf?Expires=1537360204&Signature=e8Pq~aoQENvL-Oi6NJ0M2u8k3UViuZVv1GIoTC7JzqOFosHt2K-yOJuvkv6-bYoRqWuS6FLXZJF9uMBgD2BnAMj~KQR2lqlaBZ3LdJrNx8zzYbsCdKX0UGCQnN4I7crzGfkr3SNOCURV0Gbtsi1sAV1rZZNd72y7AeLXiCpzAXItz6Qr1fnSk0GBjK1KGmcgJHb391ElsxXH0jrPo7m16SufYRQhEp4YtX8NhVW8uOdcSxGh-VMmpgXXbHuaU8JvCtcoa24amUZ9WE0a2qiV4TEEGgcsGUSfgkYXtcs7zUc83L2oYRE7D3Re5fVj4mUzndHrQSivS3gschYEnAfjew_&Key-Pair-Id=APKAJKNBJ4MJBjNC6NLQ
 5. Hall W. Weier M., (2015) Assessing the Public Health Impacts of Legaliznig Recreational Cannabis Use in the USA, Clinical Pharmacology & Theraoeutics, Volume 97 Number 6 dostupno na: <https://ascpt.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/cpt.110>
 6. How to regulate Cannabis? A Practical Guide (2016), second edition, Transform Drug Policy Foundation, UK, dostupno na: <https://www.tdpf.org.uk/sites/default/files/Cannabook%202nd%20Ed%20Digital.pdf>
 7. Hudak J., (2014) Colorado`s Rollout of legal marijuana is succeeding, a report on State`s implementation of legalization, Effective public management, dostupno na: <https://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1044&context=caselrev>
 8. Hudak J., Ramsey G, Walsh J, (2018) Uruguay`s cannabis law: Pioneering a new paradigm, Center for effective public management, dostupno na: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/03/gs_032118_uruguaye28099s-cannabis-law_final.pdf
 9. Kilmer B., Kruithof K., Pardal M., Caulkins J.P. i Rubin J., (2013) Multinational overview of cannabis production regimes, Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Security and Justice, Holandija, preuzeto sa: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR500/RR510/RAND_RR510.pdf

10. Kleiman M., (2016) Legal Commercial Cannabis Sales in Colorado and Washington: What can we learn? Improving Global Drug policy: Comparative perspectives and UNGASS, dostupno na: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Kleiman-Wash-and-Co-final.pdf>
11. Marijuana as medicine,(2018) National Institute on Drug Abuse, preuzeto sa: <https://www.drugabuse.gov/publications/drugfacts/marijuana-medicine>
12. Nacionalno istraživanje o stilovima života stanovništva Srbije 2014. godine - korišćenje psihoaktivnih supstanci i igre na sreću, (2014) Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut"
13. <http://www.tdpf.org.uk/resources/publications/how-regulate-cannabis-practical-guide>
14. Netherlands, Country Drug Report 2017 (2017), European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, preuzeto sa: http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/4512/TD0616155EN_N.pdf
15. Perspective on drugs, Models for the legal supply of cannabis: recent developments, (2016), European Monitoring Centre for Drugs and Drug addiction, preuzeto sa: http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/2720/Legal%20supply%20cannabis_update%202016.pdf
16. Ramsey G, (2013) Uruguay: Marijuana, Organized Crime and Politics of Drugs, InSight Crime, dostupno na: https://www.insightcrime.org/images/PDFs/2016/uruguay_legalization.pdf
17. Thorpe J. W, Lean J., (2015) The legalization of Marijuana: An Analysis into the Economic Impact on Colorado's economy, Plymouth business school, University of Plymouth, dostupno na: <http://www.jrsbm.com/wp-content/uploads/2015/07/JRSBM-Vol-1-Thorpe.pdf>
18. Tolerantion policy regarding soft drugs and coffee shops, Vlada Holandije, dostupno na: <https://www.government.nl/topics/drugs/toleration-policy-regarding-soft-drugs-and-coffee-shops>,
19. Walsh J., Ramsey G. (2016) Uruguay's Drug Policy: Major Innovations, Major Challenges, Center for 21st Century Security and intelligence, Latin America Initiative, dostupno na: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Walsh-Uruguay-final.pdf>
20. World Drug Report 2017, Executive summary - Conclusions and policy implications, (2017) United Nations Office on Drugs and Crime, Austrija, dostupno na: https://www.unodc.org/wdr2017/field/Booklet_1_EXSUM.pdf
21. World Drug Report 2017 Market analysis of plant-based drugs - Opiates, cocaine, cannabis (2017) United Nations Office on Drugs and Crime,

dostupno

na:

https://www.unodc.org/wdr2017/field/Booklet_3_Plantbased_drugs.pdf

Internet izvori

1. <https://www.colorado.gov/>
2. <https://www.mpp.org/states/vermont/>
3. <https://www.parl.ca/LegisInfo/BillDetails.aspx?billId=8886269>

ANALYSIS OF THE LEGALIZATION OF MARIHUANA AND PROJECT DECISION OF THE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Nemanja Stojić²

Summary

This paper analyses setting up and functioning of legalized system for marijuana production, distribution, sales, both in medical and recreational purposes. The aim of this paper is to reflect hence possibilities for additional economic benefits for the Republic of Serbia, through practical examples of countries which had already completed such process. Based on analysis results of subject systems, possible project solution for implementation in Republic of Serbia is defined which is based on good practice of countries which had already finished this process.

Key words: Marijuana, legalization, system, Republic of Serbia

JEL: H270

Datum prijema (Date recieved): 13.09.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 21.11.2018.

² Nemanja Stojić, M.A., snemanja10@gmail.com

VaR ANALIZA U CILJU IDENTIFIKOVANJA FINANSIJSKIH RIZIKA

Branislav Obradović¹, Bernardo Aureo², Miloš Miljković³

doi:10.5937/Oditor18030410

Pregledni rad
UDK: 005.334:336.76

Apstrakt

Poslovno odlučivanje u današnjem visoko turbulentnom okruženju događa se u uslovima neizvesnosti i rizika. Usled promena u privredi i finansijama pojavljuju se raznovrsni rizici na koje u nekim slučajevima menadžment ne može uticati jer su globalni, ali takođe i veliki broj rizika koji utiču na efikasnost i budućnost poslovanja kompanija i koje je moguće kontrolisati i upravljati njima na zadovoljstvo vlasnika, menadžmenta, zaposlenih i ostalih zainteresovanih strana. Ovaj rad objašnjava VaR analizu kao metod za savremeno upravljanje rizicima kao i ukazivanje na njene nedostatke.

Ključne reči: VaR, finansijska analiza, finansijski rizici, tržišni rizici, kamatni rizik

JEL: A29

Uvod

Nakon svetske finansijske krize 2008. godine, sve finansijske institucije su se suočile sa problemom identifikovanja i upravljanja finansijskim rizicima. Finansijski rizik predstavlja rizik koji proizilazi iz finansijskih transakcija. Prema MRS finansijski rizik obuhvata tržišni rizik, rizik likvidnosti, kreditni rizik i rizik promene novčanih tokova. Prema JP Morganovoj Metrici Rizika (RiskMetrics), pod finansijske rizike spadaju i rizik promene kamatnih stopa, valutni rizik kao i rizik ulaganja.

Finansijski rizici su izuzetno opasni po poslovanje finansijskih institucija imajući u vidu da više od 90% poslova koje obavljaju su vezani za ovu vrstu rizika. Na tu se misli kako na poslove sa stanovništvom tako i na poslove sa privredom. Dalje sledi pojedinačni opis svake od podvrsti finansijskih rizika.

¹ dr Branislav Obradović, docent, Visoka škola za menadžment i ekonomiju u Kragujevcu, e-mail: obradovic.branislav@hotmail.com

² Bernardo Aureo, Ministarstvo odbrane, Republike Angole, Luanda, Rua 17 de Setembro, e-mail: vukoslav51@gmail.com

³ Miloš Miljković, M.A. Kopnena Vojska Srbije, Krusevac, Telefon +381 66 870 73 41, E-mail: milos.miljkovic.mekis@gmail.com

Tržišni rizici (Stojanović, 2017) su, mereno veličinom izloženosti bankarske industrije, u grupi vodećih finansijskih rizika.

Kao i slučaju kreditnog, realizaciju tržišnih rizika prati sinhronizovano dejstvo drugih, nefinansijskih rizika (poslovni, reputacioni), a vrlo često su inicirani operativnim rizičnim događajima.

Ovo simultano delovanje operativnih i tržišnih rizika često otežava njihovu pravilnu identifikaciju i može rezultirati duplom kalkulacijom kapitalnih troškova. Inače, tržišni rizici su eksplicitno dokumentovani, i u slučajevima kada nisu inicirani operativnim rizičnim događajima, relativno se lako identifikuju i klasifikuju.

Rizik promene deviznog kursa

Rizik promene deviznog kursa svrstava se u grupu cenovnih rizika. Poznavanje rizika promene deviznog kursa i predviđanje mogućih učinaka izuzetno je važno radi utvrđivanja i sprovođenja poslovne politike svakog preduzeća koje posluje na međunarodnom tržištu. U skladu s tim, rizik promene deviznog kursa se pojavljuje ukoliko promene međunarodne vrednosti domaće valute ili promene kursa svetskih valuta prouzrokuju nepovoljne efekte na bilans uspeha i novčane tokove preduzeća. (Shapiro, 1992) Drugim rečima, ukoliko je poslovanje preduzeća povezano sa uvozom ili izvozom, preduzeće je više izloženo konstantnim promenama deviznog kursa. Kako se plaćanje/naplata prema inostranstvu vrši najčešće u EUR i USD ali i u drugim valutama, to znači da su preduzeća izložena riziku promene deviznog kursa između lokalne valute i valute plaćanja od momenta uvoza/izvoza do momenta plaćanja/naplate. (Silva, Kimura, Sobreiro, 2017)

Devizni kursevi većine privredno razvijenih zemalja sveta svakodnevno više ili manje osciliraju, a posebno su interesantni dugoročni trendovi, važni prilikom ugovaranja dugoročnih komercijalnih i finansijskih poslova⁴.

Promena deviznih kursa preduzeću može prouzrokovati pozitivne ili negativne efekte u zavisnosti od toga: (1) da li se devizni kursevi povećavaju ili smanjuju, odnosno, (2) da li preduzeće ima veće obaveze ili veća potraživanja u stranoj valuti.

⁴ Podaci o kretanju efektivnih deviznih kursa daju se u vodećim svetskim statističkim publikacijama: SAD - Federal Reserve Bulletin; IMF - International Financial Statistics; World Economic Outlook; BIS - Annual Report; Financial Times, Wall Street Journal, i dr.

Osim toga, treba naglasiti da je kod izloženosti riziku promene deviznog kursa važnija relativna promena deviznih kurseva od apsolutne i to neto razlika između sredstava i obaveza preduzeća s obzirom na činjenicu da li preduzeće ima neto sredstva ili neto obaveze u stranoj valuti i da li se vrednost te valute povećala ili smanjila.

Ako devizni kurs definišemo kao odnos vrednosti dve valute onda u skladu s tim opisom izvoznikov rizik se može definisati kao opasnost da će kurs strane valute na dan plaćanja biti niži od kursa koji mu još uvek garantuje profitabilnost izvoznog posla. (Mihajlović, i dr., 2016). Suprotno od toga, rizik uvoznika se definiše kao opasnost da će kurs strane valute prilikom plaćanja biti viši od onog koji mu još uvek garantuje profitabilnost uvoznog posla.

Rizik promene deviznog kursa (Tabaković, 2018; Damjanović, Mihajlović, 2014) se javlja i kod kreditnih poslova koji su povezani sa stranom valutom. Ako se preduzeće zaduži u stranoj valuti rizikuje porast njene vrednosti u odnosu na domaću valutu i obrnuto: ako novac uloži u stranu valutu rizikuje pad njene vrednosti. Štaviše, niko sa sigurnošću ne može da predvidi oscilacije deviznih kurseva.

Rizik promene kamatnih stopa

Visina kamatnih stopa neposredno utiče na vrednost sve vrste imovine, uključujući i akcije. Ako dođe do porasta kamatnih stopa, to će se odraziti na profitabilnost preduzeća, a zatim i na vrednost akcija. Osim toga, preduzeća su izložena promeni kamatnih stopa budući da koriste kredite radi povećanja kapaciteta u slučaju izvoza i vrše svoja plaćanja prema inostranstvu u slučaju nesklada između priliva i odliva sredstava. To naročito važi za mala preduzeća s obzirom na nedostatak izvora finansiranja i specijalnosti koje poseduju velika, multinacionalne kompanije. Budući da je tržišna kamatna stopa podložna promenama, takve promene mogu da dovedu do negativnih uticaja na bilans uspeha, buduće novčane tokove i na tržišnu vrednost svakog preduzeća. Dakle, rizik kamatnih stopa (Trpčevski, 2015) je opasnost da će kretanje (promena) kamatne stope biti nepovoljno za kompaniju. Nepovoljnim kretanjem kamatne stope smatra se njen rast u slučaju da preduzeće namerava da se zaduži. Na drugoj strani nepovoljan može biti i pad kamatne stope ako preduzeće planira ulaganje svojih novčanih suficita. Isto tako, rizik kamatnih stopa se javlja i kod zaduživanja ili ulaganja po fiksnoj kamatnoj stopi jer zbog promene tržišne kamatne stope preduzeće rizikuje promenu fer vrednosti duga ili ulaganja. Ako tržišna kamatna stopa poraste, ulaganje po fiksnoj

kamatnoj stopi postaće manje vredno jer je manje profitabilno u odnosu na trenutna tržišna očekivanja.

Ako preduzeće finansira svoju delatnost isključivo iz vlasničkog kapitala može izbeći neposrednu izloženost riziku promene kamatnih stopa. Sa druge strane takvo preduzeće ima skupu finansijsku strukturu i zbog ograničenosti kapitala u vlasništvu ne može prihvatiti projekte koji mogu biti izuzetno obećavajući (Shapiro, 2003). To je razlog zašto mnoga preduzeća imaju u finansijskoj strukturi i određen udeo dugova koji omogućavaju optimalno finansiranje, uzimajući u obzir sigurnost i profitabilnost. Dug, finansiran po fiksnoj kamatnoj stopi je u slučaju rasta tržišnih kamatnih stopa povoljan za preduzeće.

Sa drage strane preduzeće može imati višak novčanih sredstava koja ulaže kratkoročno ili dugoročno. I u tom slučaju vrednost uložених sredstava postaje zavisna od tržišnih kamatnih stopa. Kamatne stope se na novčanim tržištima neprekidno menjaju i to zbog ponude i tražnje na tržištu i drugih makroekonomskih promena i reaguju na ponudu i tražnju identično kao cena bilo koje druge robe. Osim ponude i tražnje na kamatnu stopu utiču i tržišna očekivanja. Kamatne stope su različite za različite periode. Osim toga administrativno određivanje kamatne stope može biti primereno oruđe za smanjenje stope nezaposlenosti i povećanje privrednog rasta (Jakopin, 2018). Teoriju očekivanja dopunjava teorija likvidne preferencije koja kaže da je rizik kod dugoročnih kredita veći nego kod kratkoročnih. Zato zajmodavac očekuje da će dobiti za posuđena sredstva višu kamatnu stopu, odnosno, veći prinos. Likvidna premija je razlika u kamatnoj stopi zajmova sa različitim rokom dospeća. Ako preduzeće nema ročno usklađena finansijska ulaganja i izvore finansiranja, govori se o rasponu dospeća koji je između ostalog i izvor kamatnog rizika. Ako preduzeće polazi od tehničke analize, može na osnovu proučavanja krive tržišne kamate i praćenja njenog kretanja ostvariti priliku za dodatnu zaradu. Pri tome se dodatno izlaže kamatnom riziku jer se predviđanja rasta ili pada kamatnih stopa na tržištu mogu promeniti zbog neočekivanih događaja.

U oba primera se radi o špekulativnom iskorišćavanju raspona dospeća. Preduzeće će doneti odluku za uzimanje dugoročnog kredita po fiksnoj kamatnoj stopi i istovremeno kratkoročno ulaganje novca, (takođe po fiksnoj kamatnoj stopi). Kratkoročna ulaganja dospevaju za plaćanje do godinu dana i preduzeće će moći taj novac ulagati dalje, po višoj kamatnoj stopi, pod uslovom da su predviđanja kretanja kamatne stope bila ispravna. Prilikom predviđanja rasta tržišnih kamatnih stopa, preduzeće se može odlučiti i za

uzimanje dugoročnog kredita po fiksnoj kamatnoj stopi i za dugoročno ulaganje po varijabilnoj kamatnoj stopi. Rastom tržišnih kamatnih stopa povećavaju se prihodi od kamata na konto ulaganja, a rashodi za kamate na konto kredita ostaju nepromenjene tokom celog perioda jer je ugovorena fiksna kamatna stopa. Ako preduzeće očekuje pad tržišnih kamatnih stopa (Kožul, 2017), može da primeni suprotnu strategiju od prikazane. To znači da će investirati dugoročno po fiksnoj kamatnoj stopi i uzimati kratkoročne kredite (po fiksnoj kamatnoj stopi) koje će prilikom dospeća prolongirati po nižoj kamatnoj stopi. Ili će uzeti dugoročni kredit po varijabilnoj kamatnoj stopi i time smanjiti rashode po osnovu kamata. Istovremeno ako dugoročno uloži sredstva po fiksnoj kamatnoj stopi time će osigurati fiksne prihode od kamata u celom periodu do dospeća.

Ovo su samo opcije za trgovanje kamatnom stopom, međutim, važno je znati da se trgovanjem (špekulacijom) kompanije dodatno izlažu kamatnom riziku. Sa kamatnim rizikom je povezan i model trajanja (eng. duration) koji odražava vezu cene sredstva i promene kamatnih stopa. Iako se kamatne stope na novčanim tržištima neprekidno menjaju, u trenutku kada preduzeće pozajmi ili nekome odobri kredit po trenutnoj tržišnoj ceni ta kamatna stopa važi za ceo ugovorni period. Bez obzira na to kako će se kasnije kretati kamatne stope, zajmodavac i zajmoprimac su vezani na ugovorenu kamatnu stopu. Kod fiksne kamatne stope zajmoprimac rizikuje da će tržišna kamatna stopa u periodu trajanja ugovornog odnosa pasti. Onda mu tržište u prodajnoj ceni proizvoda ili usluge neće priznati troškove finansiranja delatnosti (kamate) koji su bili dogovoreni. Kada je u pitanju varijabilna kamatna stopa postoji rizik da će se kamatne stope povećati pa će profitabilnost ulaganja koje je bilo finansirano po početnim uslovima biti ugrožena.

Rizik likvidnosti

Likvidnost preduzeća se može na različite načine definisati, međutim većina autora se slaže da je likvidnost preduzeća njegova sposobnost da izmiri svoje kratkoročne obaveze prema prioritetu kojim one dospevaju na naplatu, a da pri tom ne ugrozi kontinuitet poslovanja. Upravljanje finansijskim rizicima je u stvari finansijsko upravljanje imovinom preduzeća a osiguranje likvidnosti je osnovni uslov za opstanak preduzeća. S tim u vezi, jedan od osnovnih preduslova uspešnog poslovanja preduzeća jeste uredna isplata obaveza i naplata potraživanja. Preduzeće ide u bankrot u momentu kada nema dovoljno likvidnih sredstava za izmirivanje svojih obaveza, bez obzira na bilansni profit ili bilansni gubitak. Zato je osnovni cilj menadžmenta očuvanje preduzeća, prvenstveno obezbeđivanjem likvidnosti.

Kako je pojam likvidnost veoma širok, isto važi i za rizik likvidnosti (Tadić, 2018). To znači da postoji čitav spektar rizika koje povezuje zajednička karakteristika - likvidnost. Međutim, ovi rizici imaju različite pojave oblike obzirom da je upravljanje rizikom likvidnosti u preduzećima iz realnog sektora potpuno različito od banaka. U tom kontekstu se može smatrati da je rizik likvidnosti osnovni finansijski rizik budući da ostali tipovi finansijskih rizika na kraju uvek utiču na likvidnost a ona na sposobnost plaćanja. Međutim, bez obzira na navedeno postoji vrlo malo istraživanja i uopšteno literature na temu upravljanja rizikom likvidnosti u preduzećima iz realnog sektora. Njegova važnost je naročito bitna u kriznim vremenima (poput sadašnjih). Preduzeće će sa adekvatnom likvidnošću (Mihajlović et al. 2015) mnogo lakše premostiti krizna stanja i šokove. Pravilno i proaktivno upravljanje likvidnošću od ključnog je značaja za uspeh i prosperitet svakog preduzeća.

Često se u finansijskoj teoriji i praksi izjednačavaju pojmovi likvidnosti i solventnosti preduzeća te nelikvidnost i insolventnost. Češća je praksa da se govori o likvidnosti preduzeća a, pritom se misli na njenu solventnost. Štaviše, upotrebljava se pojam nelikvidno preduzeće pri čemu se misli da to isto preduzeće nije više u mogućnosti da podmiruje svoje obaveze, što nije tačno. Preduzeće koje nije više u mogućnosti da izmiruje svoje dospеле obaveze (čije su ukupne obaveze veće od njene ukupne imovine), je insolventno i njemu najverovatnije preči stečaj. Nelikvidno preduzeće još uvek može da izmiri svoje dospеле obaveze, ali sa zakašnjenjem.

Likvidno preduzeće, dakle, u bilo kom trenutku može svoju nenovčanu imovinu pretvoriti u novčanu imovinu - gotov novac, bez gubitaka, i time da podmiri sve svoje obaveze i da ne ugrozi svoju finansijsku stabilnost. Da bi se održala željena likvidnost preduzeća, neophodno je detektovati varijable koje mogu ugroziti likvidnost.

Dakle, ako likvidnost predstavlja onu kvalitetnu likvidnu imovinu koja se u bilo kom trenutku može konvertovati u novac, onda solventnost preduzeća predstavlja upravo količinu novca ili novčanih ekvivalenata kojim preduzeće raspolaže u trenutku dospelih obaveza. Dakle, kod nelikvidnog preduzeća, iznos obaveza još uvek ne premašuje iznos imovine, stoga možemo govoriti o solventno-nelikvidnom preduzeću.

Između solventnosti i insolventnosti postoji prelazni oblik, u stranoj literaturi poznat pod nazivom "financial distress".

U tom finansijskom stanju vrednost preduzeća je još uvek veća od vrednosti duga. Upravo je stanje finansijske nestabilnosti preduzeća zadnji trenutak u

kojem mora predvideti svoju nelikvidnost iz koje se može spasiti poslovanje, odnosno svoju insolventnost kao kraj poslovanja.

Osim toga, preduzeće mora imati i adekvatan odnos sredstava i finansijske strukture - dugoročna finansijska ravnoteža - što omogućava adekvatnu investicionu sposobnost. Da bi se obezbedila dugoročna sposobnost plaćanja neophodno je pronaći kompromis između profitabilnosti i likvidnosti jer likvidna sredstva nisu profitabilna. Da li će preduzeće biti sposobno da transformiše sredstva u novčani oblik i izmiri dugove što je osnovni uslov za nesmetano poslovanje zavisi od svih rizika sa kojima se suočava u poslovanju.

U tom kontekstu razlikuje se likvidnost sredstava (imovine) od likvidnosti preduzeća. Pod likvidnošću preduzeća podrazumeva se sposobnost blagovremenog izmirivanja obaveza dospelih za plaćanje, dok se pod likvidnošću sredstava podrazumeva sposobnost da se sredstva iz materijalnog (robnog) oblika transformišu u novčani (gotovinski).

VaR analiza

Metod rizične vrednosti - VaR je u zadnjih nekoliko godina postao primarni alat za merenje rizika koji sve više koriste i preduzeća. Iako mnoge finansijske institucije u razvijenim zemljama koriste različite metode upravljanja rizicima njihovih investicionih ili trgovačkih portfolija, preduzeća još uvek ne primenjuju u dovoljnoj meri metode rizične vrednosti. Raziozi su objektivni i subjektivni.(Chen, Chow, Tillmann, 2017) U ovom poglavlju se iznose neke prednosti tih koncepata, da bi se na neki način podstakla preduzeća da se koriste tim metodima. Kratka definicija VaR-a govori kako je to najgori predviđeni gubitak u određenom vremenskom periodu uz određeni nivo pouzdanosti.

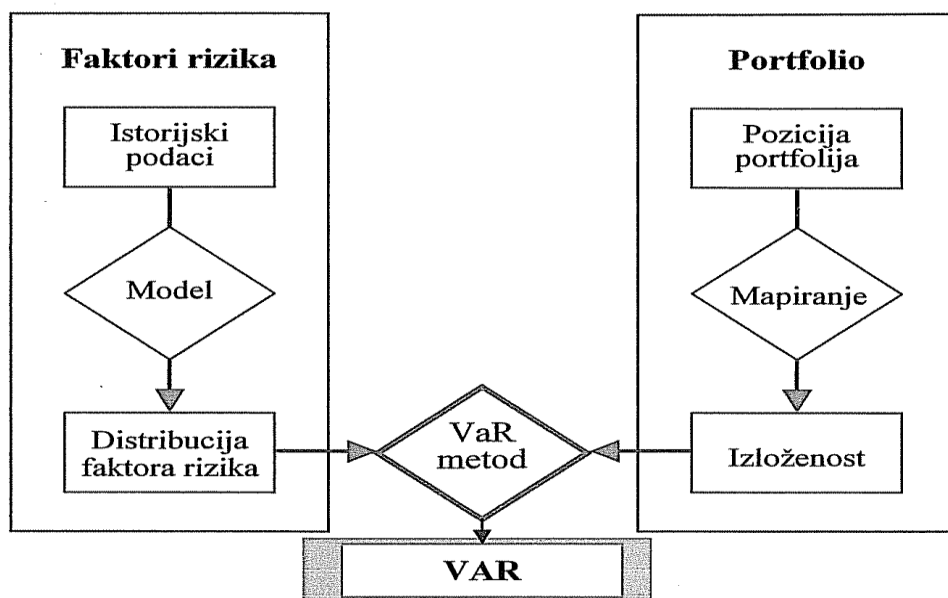
Početkom 80-ih vodeće finansijske institucije su započele razvoj internih modela za merenje tržišnih rizika. Najpoznatiji od tih sistema je RiskMetrics sistem koji je razvila investiciona banka J. P. Morgan. Tehnički dokument koji u potpunosti opisuje funkcionisanje ovog sistema javno je objavljen 1994. godine i zbog svoje široke rasprostranjenosti postao je industrijskim standardom. VaR metodologija koju primenjuje RiskMetrics sistem zasniva se na modernoj portfolio teoriji, koristeći procene standardnih devijacija i koeficijente korelacija vrednosnica kako bi se procenio njihov rizik. Iako je teorija na kojoj se zasniva RiskMetrics sistem prilično poznata u finansijskim krugovima, osposobljavanje ovakvog sistema merenja rizika zahtevalo je mnogo napornog rada u smislu određivanja standarda i konvencija ulaznih podataka, sakupljanja baza podataka, usaglašavanja statističkih pretpostavki,

procedura potrebnih za merenje volatilnosti i korelacija, i rešavanje mnogih drugih tehničkih i teorijskih pitanja. Uprkos ovim pitanjima, relativna jednostavnost VaR modela i način na koji on postavlja rizik u jedan jedini broj, čini ga izazovnim za upotrebu (Jeremić, 2016).

Uporedo sa ovim parametarskim pristupima oeni VaR-a pojavili su se i modeli koji se ne zasnivaju na modernoj portfolio teoriji, kao što je procena VaR-a istorijskom simulacijom ili Monte Carlo simulacijama. Do 1994. godine svi interni modeli su bili čuvani u strogoj tajnosti, kako konkurencija ne bi mogla koristiti rezultate istraživanja. J. P. Morgan se 1994. godine odlučio na drastičan potez i javno objavio način funkcionisanja svog sistema za merenje tržišnih rizika, i omogućio je slobodan pristup putem Interneta do svojih baza podataka i sistema. Nakon toga usledilo je naglo širenje VaR modela koje su osim investicionih banaka, počele koristiti i komercijalne banke, penzioni fondovi, osiguravajuća društva, pa čak i preduzeća.

Primena ovog tipa tehnike od strane preduzeća zahteva od njih da se pozabave pitanjima poput nelikvidnosti, nelinearnog izlaganja, ekstremnih opservacija i volatilnosti (naročito za izlaganja merena tokom dužih perioda).

Graph 1. Elementi VaR sistema

Izvor: Jorion, 2007

Naravno, finansijske institucije se takođe suočavaju sa mnogim od ovih problema. Istovremeno, rizična vrednost je očekivani gubitak koji preduzeće može da pretrpi zbog uticaja variranja faktora rizika prisutnih u poslovanju, sa precizno određenom sigurnošću (signifikancijom) i za tačno određeni vremenski period, na osnovu izloženih sredstava, obaveza i kapitala pojedinom faktoru rizika i u zavisnosti od njegove volatilnosti. Tržišni rizik je poslednjih godina postao centar pažnje finansijskog rukovođenja i upravljanja finansijskim rizicima.

Tehnike za izračunavanje rizične vrednosti razvijale su se uporedo sa sve većom potrebom preduzeća po osnovu kvalitetnog upravljanja izloženošću različitim vrstama rizika. Već iz same definicije se vidi da izračunavanje rizične vrednosti teče u sledećim koracima: (1) identifikacija izloženih sredstava, obaveza, kapitala i faktora rizika prisutnih u poslovanju preduzeća; (2) izračunavanje volatilnosti svakog faktora rizika pojedinačno; (3) izbor vremenskog perioda za koji će se izračunavati rizična vrednost; (4) formiranje stope signifikance pomoću koje se izračunava rizična vrednost.

S obzirom da je fokus disertacije na preduzeća u nastavku se daje prikaz pretpostavki na kojima je zasnovano izračunavanje rizične vrednosti i objašnjava sam postupak izračunavanja u tim preduzećima.

Postoje različiti načini izračunavanja rizične vrednosti koji zavise od karakteristika finansijskih instrumenata i potrebama korisnika. Metodi za izračunavanje rizične vrednosti mogu se uopšteno razvrstati, pre svega, s obzirom na pretpostavku verovatnoće distribucije faktora rizika na kojoj se zasniva i s obzirom na način vrednovanja (Jorion, 2007). S obzirom na verovatnoću distribucije vrednosti faktora rizika, metodi se mogu klasifikovati u dve grupe.

U prvu grupu spadaju metodi koji su zasnovani na pretpostavci da su vrednosti faktora rizika normalno distribuirane.

Dragoj grupi pripadaju metodi koji proizilaze iz drugih vrsta distribucije vrednosti faktora rizika.

Razvojem VaR sistema merenja rizika jasno su se diversifikovala tri ključna načina merenja VaR-a i to: (1) istorijska simulacija; (2) parametarski VaR i (3) Monte Carlo simulacija⁵. Istovremeno, sa aspekta načina vrednovanja

⁵ Njihovu implementaciju danas podstiču kako svetski renomirane finansijske institucije (J. P. Morgan, Bankers Trust, Standard & Poor's, Moody's i dr.) tako i regulatorni autoriteti u finansijskoj oblasti (ponajviše Bazelski komitet).

metodi za izračunavanje rizične vrednosti se mogu svrstati u dve grupe: (Jorion, 2007).

1. metodi koji se zasnivaju na lokalnom, odnosno, linearnom vrednovanju
2. metodi koji koriste puno vrednovanje.

Metodom za linearno vrednovanje se vrednuje portfolio koji je riziku izložen samo jednom i to onda kada se odredi početni položaj (stanje) portfolija.

Metodi za puno vrednovanje potpuno vrednuju portfolio koji je rizicima izložen po više scenarija. Najčešće upotrebljavani metodi za izračunavanje rizične vrednosti su delta- normalni metod, istorijska simulacija i simulacija Monte Carlo.

Analitička rizična vrednost se izračunava delta-normalnim metodom, istorijska rizična vrednost istorijskom simulacijom a simulacijska rizična vrednost metodom Monte Carlo.

S tim u vezi u nastavku ćemo prikazati postupak izračunavanja analitičkog i istorijskog nivoa vrednosti a pre toga opisaćemo osnovne karakteristike sve tri vrste rizične vrednosti.(Adcock, Meade, 2017)

Analitička rizična vrednost (naziva se i varijansno-kovarijanski metod) proučava vrednosti faktora rizika u prošlosti (npr. period prethodnih 5 godina) i određuje varijanse i korelacije za sve faktore rizika. Rizična vrednost se izračunava na osnovu određenih pozicija koje su izložene pojedinom faktoru rizika. Volatilnosti faktora rizika (izračunavaju se na osnovu ustanovljenih varijansi) i korelacija faktora rizika. Delta- normalni metod koji je pozadina izračunavanja, pretpostavlja da su faktori rizika normalno distribuirani. Pošto je i portfolio kome se određuje rizična vrednost linearna kombinacija normalno distribuiranih varijabli, isto tako, je normalno distribuiran.

Osnovne prednosti ovog metoda su, pre svega, dostupnost ulaznih podataka i prilična jednostavnost modela za izračunavanje.(White, Kim, Manganelli, 2015)

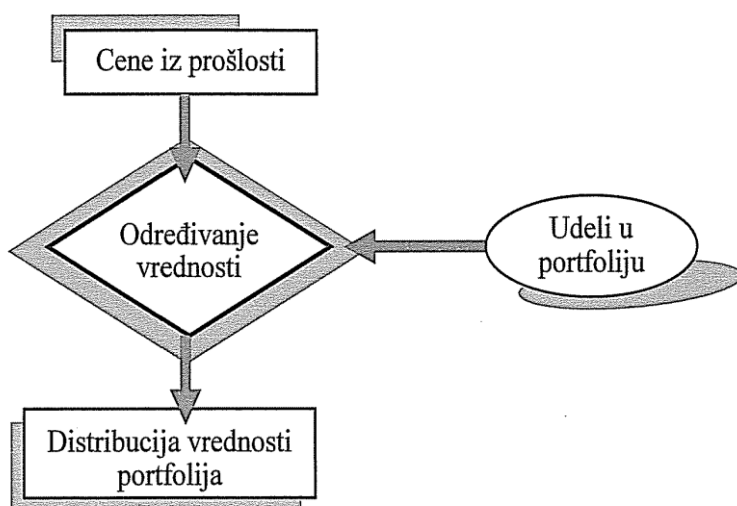
Njegov prvi nedostatak je taj da rasčlanjivanje poslova na jednostavne instrumente može postati veoma komplikovano u slučaju velikog broja poslovnih aktivnosti i faktora rizika.

Drugi nedostatak metoda je da ne daje stabilnu mera rizičnosti za opcije. Međutim, njegove nedostatke otklanjaju metodi istorijske i simulacijske rizične vrednosti.

Istorijska rizična vrednost zasniva se na naknadnom vrednovanju trenutnog portfolija uz pomoć istorijskih mera i cena. Prvo se određuje trenutna vrednost izabranog portfolija a zatim se vrednuje na izabrane datume u prošlosti po važećim tržišnim cenama. Zatim se izračunava razlika između trenutne vrednosti portfolija i njegove ocenjene vrednosti na svaki izabrani datum u prošlosti. Tako se dobiju promene njegove vrednosti. Sve te promene koje su profiti ili gubici, klasifikuju se od najvećeg gubitka do najvećeg profita. Rizična vrednost je jednaka onoj promeni (najvećem gubitku) koja odgovara izabranoj; signifikanci.

Ako su vrednosti faktora rizika normalno distribuirane, istorijska rizična vrednost daje iste rezultate kao analitička rizična vrednost. Postupak izračunavanja primenom istorijskog metoda prikazan je i grafički:

Graph 2. Istorijski metod

Izvor: Šverko, 2001.

Simulacijska rizična vrednost zasnovana je na metodu Monte Carlo. Cilj metoda je postavljanje pogleda usmerenog u budućnost i to na izloženost preduzeća različitim vrstama finansijskih rizika. Prvo se oblikuje matematički model prihoda i rashoda koji se zasniva na detaljnom poznavanju procesa u preduzeću ali i dešavanjima na tržištima na kojima posluje. Zatim se na osnovu iskustva oblikuje matematički model zavisnosti prihoda, rashoda i cena proizvoda preduzeća od promene deviznih kurseva, kamatnih stopa i cene robe.

Sledi slučajna promena vrednosti jedne od nezavisnih varijabli (deviznog kursa, kamatne stope, cene robe) i simuliranje vrednosti profita. Postupak se ponavlja dok se ne dobije dovoljno velik skup vrednosti za zavisnu varijablu.

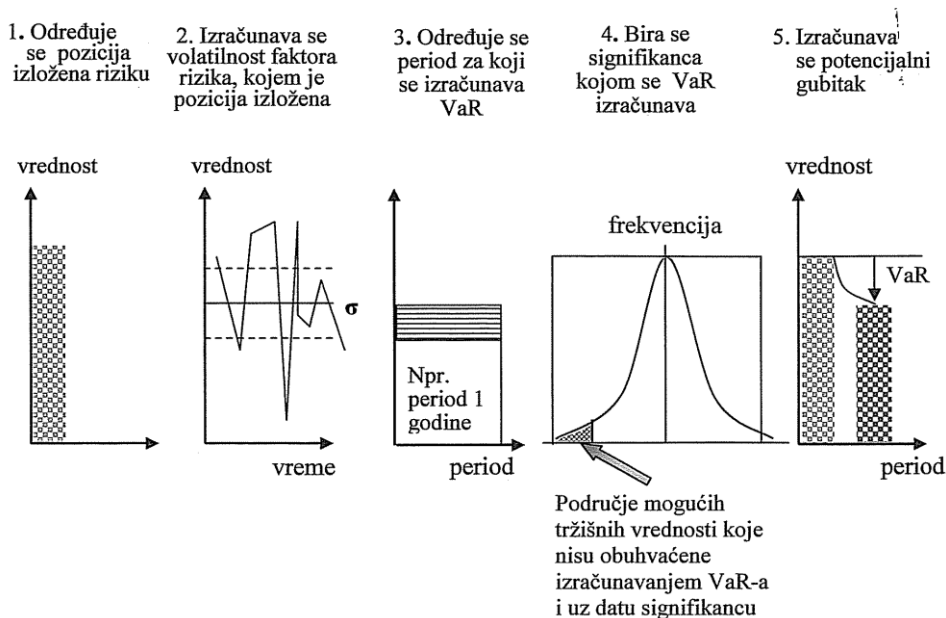
Zatim se na osnovu iskustva formira matematički model zavisnosti prihoda, rashoda i cena proizvoda preduzeća od promene deviznih kurseva, kamatnih stopa i cena robe. Sledi slučajna promena vrednosti jedne od nezavisnih varijabli (deviznog kursa, kamatne stope, cene robe) i simuliranje vrednosti profita.

Rezultat konstantnog simuliranja je distribucija iz koje se može sa većom ili manjom sigurnošću zaključiti koliki bi trebao biti profit preduzeća.

Promene vrednosti portfolija su osnova za izračunavanje rizične vrednosti- slično kao kod konačnog izračunavanja metodom istorijske rizične vrednosti.

Postupak izračunavanja analitičke rizične vrednosti grafički izgleda ovako:

Graph 3. Postupak izračunavanja analitičke rizične vrednosti

Izvor: Das & Martin, 1998.

Korak 1. Određivanje pozicija izloženih finansijskom riziku

Videli smo, tačka (1.6.1.) da su pozicije izložene finansijskom riziku sredstva, obaveze i kapital čije se vrednosti menjaju usled uticaja promena vrednosti faktora rizika, koji su s njima povezani. Poslovne projekcije omogućuju

preduzećima da ocene iznos planiranih prihoda od prodaje i planiranih troškova materijala, robe i usluga koji se izražavaju u stranim valutama. Nakon toga preduzeća analiziraju važeće devizne kurseve, odnosno, njihove istorijske vrednosti.

Analizom sadašnjih vrednosti kredita i ulaganja ocenjuju se budući iznosi prihoda i rashoda na račun kamata koji su izloženi riziku promene varijabilne kamatne stope po kojoj su obračunati. Pri tome je neophodno precizno definisati sve vrste varijabilnih kamatnih stopa po kojima su uzeti krediti ili po kojima su uložena novčana sredstva. U slučaju deviznih kredita i ulaganja, vrednost glavnice i kamata nije izložena samo kamatnom riziku nego i riziku promene deviznog kursa. Istovremeno, da bi se ocenio uticaj pojedinih faktora rizika na poslovanje preduzeća neophodno je izračunati rizičnu vrednost za svaki pojedini faktor rizika. Na taj način se dolazi do profila rizičnosti preduzeća.

Korak 2. Izračunavanje volatilnosti faktora rizika

Ovde se zahteva da se obrati dodatna pažnja na vremenski okvir podataka. Ako je prilikom izračunavanja volatilnosti već uzeta u obzir godišnja nestabilnost, upotrebljava se osnovna formula za izračunavanje rizične vrednosti. Ukoliko smo izračunali dnevnu volatilnost prilikom izračunavanja rizične vrednosti za širi vremenski period (*mesečne ili godišnje rizične vrednosti*), mora se voditi računa da se izračunata dnevna volatilnost «proširi» na posmatrani period.(Chang, McAleer, 2015)

Istovremeno, ako preduzeće ima više prisutnih faktora rizika, može izračunavati pojedinačnu i zajedničku rizičnu vrednost. Za izračunavanje grupne rizične vrednosti neophodno je korigovati izračunavanje volatilnosti. Ako je pozicija izložena dvama faktorima rizika izračunavanje volatilnosti se može izvesti na osnovu sledeće formule:

$$\sigma = \sqrt{w_1^2 \sigma_1^2 + w_2^2 \sigma_2^2 + 2(w_1 w_2 \sigma_1 \sigma_2 \rho_{1,2})}$$

gde je: σ_p - grupna volatilnost; w_1 - deo pozicije koji je izložen prvom faktoru rizika;

w_2 - deo pozicije koji je izložen drugom faktoru rizika;

σ_1 - nestabilnost faktora rizika 1;

σ_2 - nestabilnost faktora rizika 2 ;

$\rho_{1,2}$ - koeficijent korelacije faktora rizika.

Ako je u poslovanju preduzeća prisutno više faktora rizika, tada se koristi sledeći izraz za izračunavanje volatilnosti:

$$\sigma_p = \sqrt{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N w_i^2 \sigma_i^2 + 2 \sum_{i=1}^N \sum_{i=1, j < i}^N w_i w_j \sigma_{ij}}$$

gde je, W_i, W_j - udeo instrumenata u i i j uportfoliju;

σ_i - volatilnost instrumenta i;

σ_i^2 - varijansa instrumenta i;

σ_{ij} - kovarijansa instrumenata i i j.

Korak 3. Utvrđivanje perioda za koji se izračunava rizična vrednost

Jedna od upotrebnih vrednosti VaR-a je i ocena osetljivosti preduzeća na promene faktora rizika. Tako se upoređuje ocenjena rizična vrednost sa planiranim poslovnim rezultatom. Na osnovu baze za poređenje može se izvesti zaključak da se u preduzećima rizična vrednost računa najčešće za period planiranog poslovnog rezultata.

Korak 4. Ocena stope sigurnosti (signifikanca)

Već iz definicije VaR-a se moglo zaključiti da je izračunavanje obavljeno uz određenu signifikancu. Da bi se objasnila ocena signifikance koja se uzima u obzir pri izračunavanju rizične vrednosti, potrebno je zapamtiti da je jedna od pretpostavki na kojima se zasniva analitička rizična vrednost upravo normalna distribucija faktora rizika. To znači (na osnovu interpretacije karakteristika normalne distribucije) da je nešto više od 68% proučavanih vrednosti varijable raspršeno u intervalu jedne standardne devijacije od prosečne vrednosti. Preostala 32 % »pada« izvan područja jedne standardne devijacije od prosečne vrednosti. S obzirom na to da je normalna distribucija asimetrična i da je u fokusu samo mogući gubitak (levi deo distribucionog), gubici van intervala jedne standardne distribucije od srednje vrednosti će se ostvariti u 16 od 100 slučajeva. Sledeća ilustracija prikazuje najčešće upotrebljavane signifikance prilikom izračunavanja VaR-a:

Tabela 1. Stope sigurnosti u postupku izračunavanja VaR-a

Stopa sigurnosti (%)	Broj standardnih devijacija
95,0	1,65
97,5	1,96
99,0	2,33
99,9	2,56

Izračunavanje VaR-a

Osnovna formula za izračunavanje rizične vrednosti je sledeća: $VaR = V_{IS} \times \sigma \times S$ gde je:

V_{IS} - vrednost izložene pozicije,

σ - volatilnost faktora rizika kome je pozicija izložena,

S - broj standardnih devijacija u skladu sa izabranom signifikancijom.

Rizična vrednost se može izračunati i tako da se pomoću matrice izračuna zajednička varijansa i iz nje zbirna standardna devijacija (kao njen kvadratni koren). Dobijena zbirna volatilnost se množi sa konstantom koja označava broj standardnih devijacija izabrane signifikance i tako dobije rizična vrednost. Matrično izračunavanje je izuzetno praktično kada preduzeća imaju portfolio više finansijskih instrumenata koji su izloženi većem broju faktora rizika. U nastavku je prikazana matrica za izračunavanje zbirne volatilnosti (Berminga et al. 2000):

$$\sigma_p^2 = [w_1 \dots w_N] \begin{bmatrix} \sigma_{11} & \sigma_{12} & \sigma_{1N} \\ \sigma_{21} & \sigma_{22} & \sigma_{2N} \\ \sigma_{N1} & \sigma_{N2} & \sigma_{NN} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} W_1 \\ W_2 \\ W_N \end{bmatrix}$$

gde je: W_1 do W_N - vrednost izloženih pozicija (*sredstva, obaveze i kapital*);

σ_{11}, σ_{22} do σ_{NN} - standardna devijacija pojedinog faktora rizika ($1 - N$);

σ_{12}, σ_{13} do σ_{1N} - kovarijansa parova faktora rizika ($1 - N$).

Prilikom izračunavanja VaR-a za portfolio finansijskih instrumenata, odnosno, više faktora rizika treba razlikovati nediversifikovanu i diversifikovanu rizičnu vrednost. U prvom slučaju, rizična vrednost se izračunava odvojeno za svaki faktor rizika i jednostavnim sabiranjem dobija rizična vrednost portfolija. U drugom slučaju, uzima se u obzir odnos između pojedinih faktora rizika (njihova povezanost, odnosno, korelacija) i izračunava zajednička varijansa svih faktora rizika i rizična vrednost a na osnovu nje i ukupne pozicije

izložene riziku. Na kraju ukazujemo na prednosti i nedostatke primene VaR-a kod preduzeća.

Iz prikaza rizične vrednosti može se videti, da je model jednostavan za upotrebu za pojedinca koji ima znanje iz osnovne statističke teorije verovatnoće. O upotrebnoj vrednosti rizične vrednosti ovde se govori sa aspekta preduzeća, koja VaR koriste najčešće za sledeće namere: (1) ocena rizičnosti celog poslovanja; (2) ocena rizičnosti pojedinih poslovnih jedinica unutar preduzeća; (3) određivanje limita za individualne trgovce; (4) ispunjavanje zakonodavnih zahteva; (5) pridobijanje informacija o rizičnosti za akcionare; (6) određivanje adekvatnosti kapitala za pokrivanje rizičnosti iz osnovne delatnosti; (7) pribavljanje informacija o rizičnosti za menadžment i ostalo.

Izračunavanje rizične vrednosti za svaki pojedini faktor rizika i poređenje dobijenog rezultata sa planiranim poslovnim rezultatom pokazuje relevantnost pojedinog faktora rizika. Tako se izračunava osetljivost preduzeća na pojedini faktor rizika. Jedna od upotrebnih vrednosti rizične vrednosti je ta da je ona informacija o potencijalnom gubitku, koji preduzeće može pretrpeti na osnovu pretpostavki na kojima je zasnovano izračunavanje. Isto tako, realizovana rizična vrednost predstavlja bazu za donošenje budućih odluka u postupku upravljanja finansijskim rizicima. Rizična vrednost je, takođe, veoma korisna prilikom merenja efekata izvedenih mera za menadžment finansijskih rizika. Tako se rizična vrednost izložene pozicije poredi pre nego što se preduzeće odluči za njen hedžing sa rizičnom vrednošću koja se izračunava nakon donošenja mere za zaštitu dotične izložene pozicije od rizika. Izračunava se uspešnost zaštite od rizika.

Prilikom izračunavanja rizične vrednosti portfolija, koristan je »benchmarking« te vrednosti sa vrednostima izračunatim u prethodnim godinama. Na taj način se konstatuju uzroci za promenu rizične vrednosti što pomaže u analizi promena profila rizičnosti preduzeća. Uzrok je moguća promenjena volatilnost faktora rizika. Možda su se vrednosno promenile izložene pozicije ili je preduzeće postalo izloženo faktorima rizika kojima nije bilo ranije izloženo. Naravno, odluke preduzeća o hedžingu, odnosno, odluke o dodatnom izlaganju rizicima utiču na promene rizične vrednosti u odnosu na one iz ranijih godina.

Rizična vrednost pozicije izložene riziku pomaže preduzeća u donošenju odluka o izboru odgovarajućeg instrumenta za zaštitu od rizika. Jedan od načina upotrebe rizične vrednosti je određivanje kapitalnih zahteva u vezi sa izloženošću rizicima. Čak i ako preduzeće formira finansijsku strukturu tako

da poštuje optimalnu profitabilnost i sigurnost s obzirom na delatnost koju obavlja, visina vlasničkog kapitala zavisi i od izloženosti rizicima. Zbog izloženosti finansijskim rizicima preduzeće mora dodatno povećati udeo vlasničkog kapitala da bi osiguralo adekvatnost kapitala⁶. Zato je neophodno odrediti kapitalne zahteve za pojedinačne izloženosti finansijskim rizicima. Dodatno, potrebni kapital preduzeća mora biti jednak zbiru kapitalnih zahteva za izloženosti pojedinom finansijskom riziku. Izračunavanje rizične vrednosti preduzeća je osnova za određivanje kapitalnih zahteva. Potrebe za dodatnim vlasničkim kapitalom s obzirom na izloženost riziku, mogu se računati kao udeo izloženosti. Preduzeće može odrediti kapitalne zahteve za sve rizike na isti način ili da ih prilagodi visini izloženosti pojedinom riziku.

U svakom slučaju, u politici upravljanja rizicima (Račić et al. 2017) treba jasno odrediti merila za izračunavanje kapitalnih zahteva za pojedine tipove rizika.

Sledeća prednost upotrebe rizične vrednosti je, pre svega, činjenica da se ona zasniva na sadašnjoj strukturi portfolija ali ne na njegovim prinosima iz prošlosti i da je zajedničku rizičnu vrednost moguće izračunati za više pozicija koje su izložene različitim faktorima rizika. Neke tradicionalnije mere rizičnosti koje se koriste u upravljanju investicijama imaju jednu od ovih karakteristika ali ne obe. Na primer metod pronalaženja grešaka (eng. tracking error) koji meri odstupanja prinosa portfolija u prošlosti od prinosa izabranog indeksa za poređenje (eng. benchmark index). Metod nije upotrebljiv ako se trenutna struktura portfolija razlikuje od strukture portfolija čiji su raniji prinosi proučavani. Na drugoj strani, β kao mera rizičnosti akcije i trajanje kao mera rizičnosti obveznice zasnivaju se na trenutnoj strukturi portfolija. β meri sistemski rizik portfolija što znači da određuje stopu korelacije prinosa izabranog portfolija sa prinosima na tržištu. Trajanje (eng. duration) meri osetljivost obveznice na promene tržišnih kamatnih stopa.

Zaključak

Ove mere, uprkos njihovoj velikoj upotrebljivosti, nije moguće kombinovati da bi se generisala integralna mera rizičnosti portfolija koji sadrži i jednu i drugu vrstu vednosnih papira. Model rizične vrednosti je upotrebljiv za

⁶ Rizična vrednost u kontekstu adekvatnosti kapitala se upotrebljava i u bankama i drugini finansijskim institucijama obzirom da je Bazelski komitet za bankarski nadzor (Basic Committee on Banking Supervision) u oblikovanje kapitalnih zahteva uključio i tržišne rizike kojima je banka izložena u svom poslovanju. Isti komitet je predložio i modele za merenje izloženosti tržišnom riziku a oni se zasnivaju na rizičnoj vrednosti.

merenje izloženosti vrednosti akcija, obveznica, sirovina, i finansijskih derivata finansijskim rizicima. Generalno, prednosti VaR-a se ogledaju u sledećem:

1. Zbog prilično jednostavne pozadine model omogućava izračunavanje i onima koji nisu specijalisti u oblasti upravljanja finansijskim rizicima, jer im dozvoljava da »odrađuju« posao samo u oblasti ocene stope rizičnosti poslovanja preduzeća.
2. Omogućava izračunavanje očekivanog gubitka uz upotrebu jedinstvenog postupka za različite vrste rizika (valutni, kamatni) i za različite delove portfolija. Na taj način preduzeća stižu mogućnost poređenja na primer izloženosti kredita kamatnom riziku i izloženosti potraživanja od kupaca riziku promene deviznog kursa. Osim toga, izražava rizičnost u novčanim jedinicama što omogućuje benchmarking između pojedinih filijala ili preduzeća unutar branše.
3. Izračunata rizična vrednost služi kao osnova menadžmentu kompanije za određivanje maksimalno prihvatljivog nivoa izloženosti riziku.

Bez obzira što bi se iz prikazanih prednosti moglo zaključiti da je rizična vrednost univerzalan model za upravljanje finansijskim rizicima, ipak treba imati u vidu činjenicu da je ona zasnovana na nekim nerealnim pretpostavkama i zbog toga ima i svoje nedostatke. To su: (1) pretpostavka da su promene tržišnih cena normalno distribuirane, iako usled neefikasnosti finansijskih tržišta distribucija promena vrednosti u realnosti često odstupa od normalne; (2) pretpostavka da je moguće buduće događaje predvideti na osnovu rezultata analize poslovanja iz prošlosti iz čega proističe problem utvrđivanja vremenskih intervala iz prošlosti koji se uzimaju u obzir prilikom izračunavanja rizične vrednosti, zasnovane na istorijskoj volatilnosti i kovarijansi, zato se obično ne uključuju mogućnosti ekstremnih događaja na različitim tržištima i ne omogućuju sprečavanje velikih gubitaka koji pri tome nastaju i (3) problematičnost opcija za analitički model rizične vrednosti.

Zaključno, rizična vrednost je veoma koristan metod u upravljanju rizicima u preduzećima. Taj metod neće odgovoriti na sva pitanja i probleme upravljanja rizicima, ali kao što su mnogi primeri pokazali daće nov pogled i odgovore na probleme kvalitetnijeg upravljanja portfolijima preduzeća. Sve dok preduzeća ne razviju alternativni okvir za merenje rizika koji je dovoljno rigorozan, oslanjaće se na tehnike VaR modela.

Metodologija rizične vrednosti je relativna novost u srpskom nefinansijskom sektoru, ali se, očekivanim ulaskom Srbije u EU i približavanjem standarda

poslovanja srpskih kompanija svetskim standardima, može očekivati i veća primena VaR-a.

Literatura

1. Adcock, C.J., Meade, N. (2017) Using parametric classification trees for model selection with applications to financial risk management, *European Journal of Operational Research*, 259(2), pp. 746-765
2. Berminga, S. Czaczkes, B. 2000. *Financial Modeling*, 2nd ed. Cambridge, London: The MIT Press.
3. Chang, C.L., McAleer, M. (2015) Econometric analysis of financial derivatives: An overview, *Journal of Econometrics*, 187(2), pp. 403-407
4. Chen, H., Chow, K., Tillmann, P. (2017) The effectiveness of monetary policy in China: Evidence from a Qual VAR, *China Economic Review*, vol. 43, pp. 216-231
5. Damjanović, R., & Mihajlović, M. (2014). Mogućnosti korišćenja metoda višekriterijumske optimizacije prilikom raspodele finansijskih sredstava u sistemu odbrane. *Ekonomika*, 60(1), 148-157.
6. Jakopin, E. 2018. Privredni rast I institucionalna tranzicija Republike Srbije, *Ekonomski horiznoti*, vol. 20, br. 2, str. 95-108.
7. Jeremić, Z., Terzić, I., Milojević, M. 2016. Procena I validacija VaR modela na tržištu kapitala u Srbiji u period od 2005. do 2015. godine, *Bankarstvo*, vol. 45, br. 1, str. 14-41.
8. Jorion, P. 2007. *Financial risk manager handbook*, 4th ed. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
9. Kožul, N. 2017. Tržišna cena rizika, *Bankarstvo*, vol. 46, br. 1, str. 58-67.
10. Mihajlović, D., Stanković, S., Nikolić, M. 2015. Analiza finansijske ravnoteže kao osnove upravljanja kompanijom, *Ekonomika*, vol. 61, br. 1, str. 141-149.
11. Mihajlović, M., Krstić, S., Šegrt, S., Pavlović, D., Jovanović, D., & Simeunović, T. (2016). Ekonomska analiza uticaja koncentracije tržišta mleka na efikasnost nabavki u sistemu odbrane. *Ekonomika poljoprivrede*, 63(3), 973-985.
12. Petrović, P. 2006. Okragli sto: Ciljanje inflacije, apresijacija dinara i spoljna neravnoteža: 2006. i izgledi za 2007, 2006. <http://www.fren.org.rs/index>
13. Račić, Ž., Ercegovac, D. 2017. Primena VaR metodologije na primeru upravljanja valutnim rizikom, *Škola biznisa*, br. 2, str. 179-188.

14. Shapiro C. A. 1992. Multinational financial management, 6th. ed. NY, John Wiley & Sons.
15. Silva, W., Kimura, H., Sobreiro, V.A. (2017) An analysis of the literature on systemic financial risk: A survey, *Journal of Financial Stability*, vol. 28, pp. 91-114
16. Stojanović, D. 2017. Digitalna ekonomija I transformacija poslovnih procesa – izazovi I rizici, *Ekonomija: teorija I praksa*, vol. 10, br. 1, str. 80-90.
17. Tabaković, J. 2018. Rešavanje problema kredita u Srbiji – stabilnost kao uslov, *Ekonomika preduzeća*, vol. 66, br. 1-2, str. 91-105.
18. Tadić, A. 2018. Rizik likvidnosti, *Oditor – časopis za Menadžment, finansije I pravo*, vol. 4, br. 1, str. 139-152.
19. Tasić, N., Zdravković, M. 2008. Osetljivost srpskog izvoza i uvoza na promene deviznog kursa u dugom roku, <http://www.nbs.rs.pdf>
20. Trpčevski, M. 2015. Kamatni rizik ulaganja u obveznice – nekonvencionalne metode merenja, *Bankarstvo*, vol. 44, br. 2, str. 104-117.
21. Von Gerich, J-M., Karjalainen, J. 2006. Interest Rate Risk Management in Large Finnish Non-financial Companies, [www.lta.hse.fi 2006 02 al.pdf](http://www.lta.hse.fi/2006/02/al.pdf)
22. White, H, Kim, T.H., Manganelli, S. (2015) VAR for VaR: Measuring tail dependence using multivariate regression quantiles, *Journal of Econometrics*, 187(1), pp. 169-188
23. Žižić, M., Lovrić, M., Pavličić D. 2005. *Metodi statističke analize*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd.

VaR ANALYSIS FOR THE FINANCIAL RISK IDENTIFICATION OBJECTIVE

Branislav Obradović⁷, Bernardo Aureo⁸, Miloš Miljković⁹

Summary

Business decision-making in today's highly turbulent environment takes place under conditions of uncertainty and risk. Due to changes in the economy and finances, there are various risks that, in some cases, management can not be affected because the efficiency and future of the business of companies and which can be controlled and managed to satisfy owners, management, employees and other stakeholders. This paper explains VaR analysis as a method for modern risk management as well as pointing out its shortcomings.

Keywords: VaR, financial analysis, financial risks, market risks, interest rates risks

JEL: A29

Datum prijema (Date received): 12.09.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 21.11.2018.

⁷ Branislav Obradović, Ph. D., Assistant Professor, High School of Management and Economics in Kragujevac, e-mail: obradovic.branislav@hotmail.com

⁸ Bernardo Aureo, Ministry of Defense, Republic of Angola, Luanda, Rua 17 de Setembro, e-mail: vukslav51@gmail.com

⁹ M.A. Miloš Miljković, Serbian Army, Kruševac, Phone +381 66 870 73 41, E-mail: miloš.miljković.mekiš@gmail.com

PRIMENA BULOVE ALGEBRE U REŠAVANJU RADNO-PRAVNOG STATUSA PENZIONISANIH UNIVERZITETSKIH NASTAVNIKA

Ivan Milojević¹

doi:10.5937/Oditor1803062M

Izvorni naučni rad

UDK: 349.2:378-057.75(497.11)

Apstrakt

Radno pravni status nastavnika u visokoškolskom sistemu predstavlja višedimenzionalni problem. Iako se često pravni sistem udaljava od matematike, tako da se matematika i ne izučava na studijama prava, u ovom slučaju matematičke relacije primenom Bulove algebre predstavljaju osnov za razrešenje problema u vezi statusa nastavnika.

Pretpostavke koje se iz normativnih akata mogu uzeti, uspostavljaju vezu među sobom i kao rezultat može se iznaći rešenje ovog problema, koje će u radu biti prezentovano.

Ključne reči: radni status, Bulova algebra, visokoškolsko obrazovanje, nastavnici.

JEL: J26, J32, K31

Uvod

Sistem obrazovanja kao društvena delatnost od izuzetnog značaja za svako društvo najčešće se reguliše posebnim zakonima zavisno od nivoa obrazovanja. Visoko obrazovanje u Republici Srbiji regulisano je opštim Zakonom o visokom obrazovanju uz izuzetke specifičnih oblasti koje pored opšteg zakona imaju mogućnost posebnog regulisanja. Jedna od veoma značajnih tema u okviru viskog obrazovanja jeste problem radnog statusa nastavnika, što će ujedno biti i predmet istraživanja u ovom radu. Radni status nastavnika u viskom obrazovanju regulisan je pored opšteg zakona kojim se regulišu radni odnosi jednim delom i zakonom koji tretira oblast viskog obrazovanja kao specifični zakon za ovu oblast. Ovako pretpostavljeni odnosi uzajamno su tretirani vezama koje se mogu logički izučavati primenom iskaznog računa.

Uspostavljanje jedinstvenog sistema radnog angažovanja ljudi na nivou jedne države veoma je značajno kako iz pravnog tako i iz društveno ekonomskog aspekta posmatrano, pa je sa tim u vezi neophodna funkcionalna veza između tako posmatranih

¹ Prof. dr Ivan Milojević, Univerzitet odbrane u Beogradu, Vojna akademija, Katedra za finansije, Pavla Jurišića Šturma br. 33, 11000 Beograd, Email: drimilojevic@gmail.com.

pojava. Hirearhija normativnih akata i polje društvenog života koje oni regulišu od vitalnog su značaja za funkcionisanje svakog sistema. Cilj ovog rada jeste da prevashodno prikaže radno-pravni status univerzitetskih nastavnika nakon odlaska u starosnu penziju. Odnosno mogućnost njihovog radnog angažovanja na visokoškolskim ustanovama. Do razrešenja problema koji smo postavili i navedenih ciljeva doći ćemo kroz korišćenje iskaznog računa Bulove algebre, odnosno analitičko sintetički metod pravnog tumačenja norme u procesu primene prava, prevashodno iznalaženjem pravnog smisla pravne norme i rešavanjem konkretne situacije na osnovu pravne norme.

Radno angažovanje nastavnika

U poslednje vreme dva glavna ekonomska problema predstavljena u vidu smanjenja produktivnosti i povećanja nejednakosti (Štiglic, 2004) podstiču potrebu za povećanom zabrinutosti društva u vezi obrazovanja. Nastavnik je nosilac ostvarenja cilja ukupnog razvoja obrazovnog sistema jednog društva. Stoga je neophodno u smislu pravnog utemeljenja redefinisati i afirmisati ulogu i položaj nastavnika i složenost njihovog značaja u sistemu obrazovanja. (Jovanović-Kranjec, 2013) Radni status nastavnika regulisan je opštim Zakonom o radu² kao izvoru prava na teritoriji Republike Srbije kojim se regulišu radni odnosi. Izuzev prava koje reguliše Zakon o visokom obrazovanju³, a koja bliže definišu položaj i status nastavnika sa aspekta njihovog nastavno obrazovnog utemeljenja. Zakon o visokom obrazovanju radni odnos nastavnika ograničava po pitanju broja godina navršetkom 65 godina⁴ života, uslov koje lice mora da ispuni kako bi mu nezavisno od prava koje može ostvariti iz radnog odnosa, a po osnovu ograničenja u radnom stažu minimalno 15 godina penzijskog staža pretao radni odnos.

Ovako predstavljena pravna norma proširena je mogućnošću da se radni odnos nastavnika produži ukoliko postoji potreba za nastavkom rada, na određeno vreme do dve godine, uz mogućnost dodatnih produženja, a najduže do kraja školske godine u kojoj navršava 70 godina života, što znači da ovu mogućnost ne mogu koristiti nastavnici čiji se status ograničava zvanjem docenta ili vanrednog profesora odnosno drugim zvanjima koja samostalna visokoškolska ustanova može dodeliti nastavniku.

Ovo produženje je dodatno ograničeno odredbom da se može produžiti radni odnos ako nastavnik ima najmanje 20 godina radnog iskustva u visokom obrazovanju i ako je nakon sticanja zvanja redovnog profesora ostvario rezultate u naučnom radu, odnosno u umetničkom stvaralaštvu i u razvoju naučnonastavnog podmlatka na fakultetu koji su potrebni za izbor u zvanje redovnog profesora.

² Zakon o radu („Sl. glasnik RS“ broj 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US i 113/2017)

³ Član 73. Zakona o visokom obrazovanju („Sl. glasnik RS“ broj 88/2017, 27/2018 - dr. zakon i 73/2018)

⁴ Član 93. Zakona o visokom obrazovanju.

U tom smislu posmatrano postavlja se pitanje kako posmatrati obrazovanje u društvenom domenu ako radni status lica zavisi od zvanja u kome se nalaze uprkos činjenici da obrazovanje ne predstavlja čisto javno dobro (Štiglic, 2004) i da su pitanja marginalne analize po ovoj temi rezultirala u domenu graničnih troškova obrazovanja kao funkciji obrazovanja još jednog deteta čija rezultanta nije jednaka nuli.

Metode rešenja problema

Pretpostavke za rešavanje ovog problema moramo otpočeti definisanjem varijabli (x) koja je diskontinuirana. Ovaj diskontinuitet proizilazi iz pretpostavke da se broj godina nastavnika kao i školska godina uzimaju kao celi brojevi. (Đurković V., i dr. 2018.) Funkcionalna veza između varijabli predstavlja se u domenu kako i u kom rasponu se menjaju, odnosno kakve relacije i odnosi postoje između varijabli.

Kada neka varijabla (y) zavisi od neke druge varijable (x) tako da su njene vrednosti određene, kada su poznate vrednosti te druge varijable onda tako posmatranu vezu nazivamo funkcijom.

Radi rešenja problema koji smo postavili koristićemo iskazni račun (Mrkalj, 2011) prema kome se iskazi klasifikuju u tri grupe zavisno od istinitosti u tabličnoj koloni, na taj način imamo: tautologiju, ako je tačnost u poslednjoj koloni tablice bez obzira na tačnost sastavnih iskaza; kontradikciju ako je netačnost u poslednjoj koloni iskaz je lažan bez obzira na tačnost sastavnih iskaza i iskazi čija tačnost zavisi od tačnosti komponenata.

Polazne iskaze nazivamo hipotezama ili premisama, a iskaz koji iz njih sledi je zaključak ili posledica, tako da kada neko zaključi da iz određenog skupa iskaza određeni iskaz logički sledi onda je to deduktivno izvođenje. U koliko ono zavisi isključivo od svojstava premisa i zaključka onda je to iskazno izvođenje. Izvođenje je tačko ako su zaključak i hipoteze u logičkom sledu i u tom slučaju su njihove tačnosti irelevantne. (Gilezan et al., 1977)

U trenutku penzionisanja nastavnik zadržava zvanje koje je imao,⁵ što predstavlja osnov za njegovo angažovanje, ali ujedno i problem radnog statusa.

Pretpostavke proizilaze iz zakonskih uslova, a mogu se zapisati: ako nastavnik ima izborno zvanje onda može da izvodi nastavu, a ako izvodi nastavu biće angažovan ugovorom o radu ili će biti angažovan nekim ugovorom o dodatnom angažovanju.

Izvođenje rešenja

Označimo napred navedene pretpostavke simbolima tak da one imaju sledeća značenja:

L - izborno zvanje nastavnika

⁵ Član 93. stav 5. Zakona o visokom obrazovanju.

K - izvođenje nastave

B - zaposlenje (ugovor o radu)

G - ugovor o angažovanju (penzioner)

$$L \Rightarrow K$$

$$K \Rightarrow (B \vee G)$$

$$L$$

$$\frac{\neg B}{\therefore G}$$

$$((L \Rightarrow K) \wedge (K \Rightarrow (B \vee G)) \wedge L \wedge \neg B) \Rightarrow G$$

U našem primeru do zaključka dolazimo korišćenjem već dokazanih tautologija kao liste dokaza.

$$1. L \Rightarrow K$$

$$2. K \Rightarrow (B \vee G)$$

$$3. L$$

$$4. \neg B$$

$$5. K \rightarrow (\text{iz 1. i 3. modus ponenes, jer je } ((L \Rightarrow K) \wedge L) \Rightarrow K)$$

$$6. B \vee G \rightarrow (\text{iz 2. i 5. modus ponens, jer je } (K \Rightarrow (B \vee G)) \wedge K \Rightarrow (B \vee G))$$

$$7. G \rightarrow (\text{iz 4. i 6. modus tolendo ponens, jer je } \neg B \wedge (B \vee G) \Rightarrow G)$$

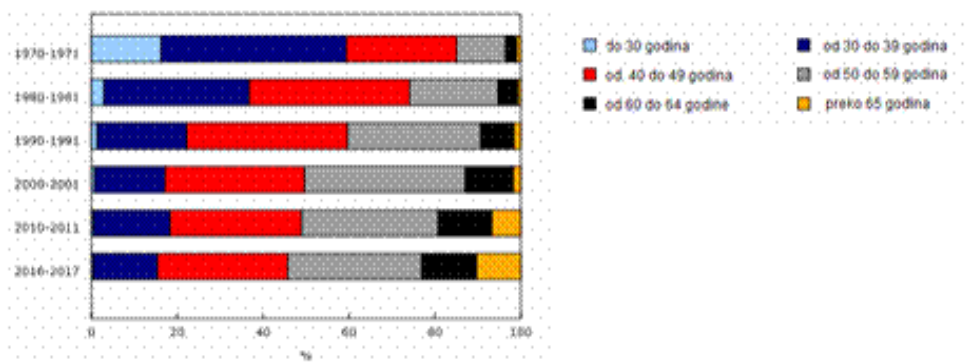
Zakon o visokom obrazovanju kao specifičnim zakonom za ovu oblast regulisano je da nastavnik koji je penzionisan može svoje nastavničko zvanje da koristi još najduže dve školske godine na master ili doktorskim studijama, kao studijama drugog i trećeg nivoa. Iz navedenog proizilazi da se status nastavnika regulisan Zakonom o radu i Zakon o penzijskom invalidskom osiguranju kao opštim aktima koji daju pravo licu da se i nakon penzionisanja radno angažuje ograničava na samo dve godine. Veoma je značajno postavljanje pitanja u pogledu primene prava čiji krajnji cilj jeste u svojoj biti primena pravnih normi. Tada se može govoriti o vladavini prava u određenoj državi i doslednoj primeni principa zakonitosti.

Ustavno pravo svakog građanina jeste da Dostignuti nivo ljudskih i manjinskih prava se ne može smanjivati⁶.

Naglašavamo, da pozitivno pravo jeste ono pravo koje se ostvaruje i u realnosti primenjuje (Stanković et al., 2002). Ono pravo koje se ne vrši nije pozitivno pravo, a u teoriji i praksi pozitivnim pravom i pozitivnom normom smatra se svaka pravna norma koja je doneta u skladu sa pravnim poretom bez obzira da li se ista primenjuje ili ne.

Komparativnom analizom dolazimo do podataka da se u okviru anglosaksonskog pravnog sistema angažovanje nastavnika ne ograničava brojem godina već beleži progresiju (Dorfman, 2010). Ovo možemo videti iz narednog grafikona prema kome 2016. godine preko 37% nastavnika univerziteta u Ontariju ima više od 70 godina života.

Graph 1. Starosna raspodela na fakultetu u Ontariju sa punim radnim vremenom starosti od 66 godina 2016. godine

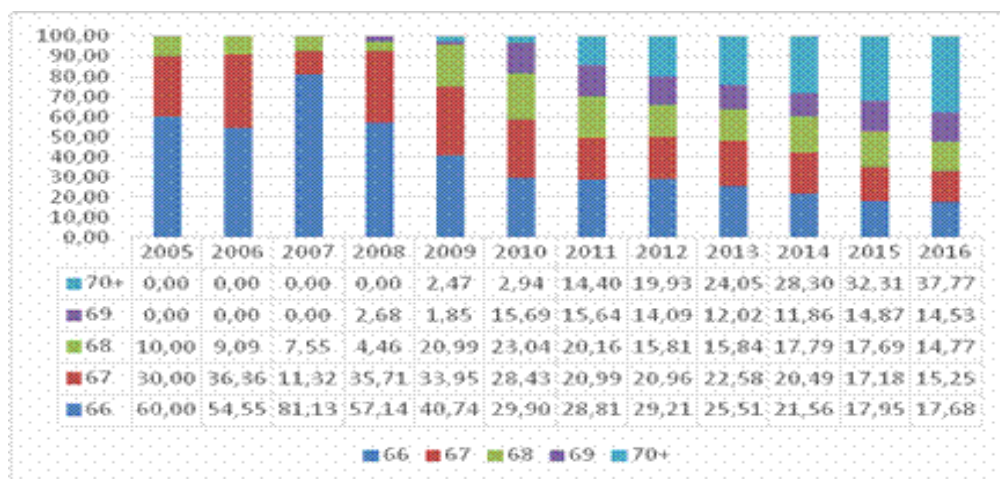

Izvor: <https://www.theglobeandmail.com/news/national/ontarios-professors-are-retiring-later-putting-pressure-on-schools-budgets-study/article38216035/>

Navedeni zaključak se može steći i na osnovu podataka čitave države Kanade, što se može videti iz narednog grafikona.

⁶ Član 20. stav 2. Ustava Republike Srbije (Sl. Glasnik RS br. 98/2006)

Graph 2. Proporcija redovnog univerzitetskog nastavnog osoblja, prema starosnoj grupi i odabranim godinama u Kanadi

Izvor: <https://www.universityaffairs.ca/news/news-article/data-number-professors-salaries-released-five-year-hiatus/>

Pravo nastavnika koji je penzionisan naročito nastavnika u zvanju redovnog profesora nije ograničen na nivou osnovnih studija po pitanju specifičnih uslova Zakona o visokom obrazovanju na šta se logičkim tumačenjem pravnog statusa koji proizilazi iz opštih pravnih normi navedenih zakona. Iz napred navedenog možemo zaključiti, da se nastavnik koji ima zvanje redovnog profesora nakon navršetka 65 godina, ostvarenjem uslova za sticanje starosne penzije po mogućnosti, može angažovati na osnovnim studijama koje realizuje visokoškolska ustanova. Uz to ako uzmemo činjenicu Ustavom zagarantovanog prava da su svima, pod jednakim uslovima, dostupna sva radna mesta.⁷

Oblik angažovanja nastavnika nakon odlaska u penziju

Zakon o visokom obrazovanju u svom integrisanom obliku ne sadrži odredbe koje govore o ograničenju rada nastavnika nakon odlaska u starosnu penziju na osnovnim akademskim studijama. Stim u vezi, može se primeniti opšti pravni akt, a to je Zakon o radu. Bespredmetno je kadrovsko planiranje ako se ne utvrde ciljevi, koncepcije i zadaci izrade planova kadrova (Brekić, 1984).

Na osnovu iznetog, možemo doći u nedoumicu da li je stalni radni odnos ovako tretiranog nastavnika potreba ili je dopunski radni odnos odnosno ugovor o angažovanju dovoljan za poveravanje poslova licu. U tom pogledu, Zakon o radu⁸ i

⁷ Član 60. stav 3. Ustava Republike Srbije (Sl. Glasnik RS br. 98/2006)

⁸ Član 197. stav 1. tačka 3. Zakon o radu.

Zakon o penzijskom invalidskom osiguranju⁹ daju mogućnost da se lice koje je otišlo u starosnu penziju angažuje ugovorom o radu odnosno nekom drugom alternativnom vrstom ugovora van radnog odnosa. Ovakva vrsta angažovanja ne iziskuje potrebnu saglasnost za angažovanje od stručnog organa ustanove koja je propisana Zakonom o visokom obrazovanju,¹⁰ jer nastavnik nije u radnom odnosu već u penziji.

Ovakav radno pravni status lica moguće je regulisati opštim aktom visokoškolske ustanove ako ustanova za takvim vidom angažovanja ima potreba.

Društvena opravdanost položaja nastavnika nakon odlaska u starosnu penziju, ogleda se u činjenici da sistem vrednosti (Nadoveza et al., 2010) koji radnu snagu stavlja u funkciju ostvarivanja društveno ekonomskih ciljeva svake društveno-političke zajednice, mora uzeti u obzir akumulaciju znanja i njegovu ulogu u proizvodnji rezultata svakog obrazovnog sistema.

Zaključak

Funkcionisanje psihofizičkih sposobnosti pojedinca (nastavnika) ne bi trebalo da nakon odlaska u penziju bude isključen, već da se normativnim aktima precizira mogućnost angažovanja alternativnim oblicima dopunskog rada na poslovima nastave u visokom obrazovanju, ostavljajući mogućnost da se ovakav vid angažovanja usmeri u određenom pravcu prevashodno na polju deficitarnih delatnosti i obrazovnih profila.

Polazeći od stava da potrebe za nastavnicima kao određenoj vrsti kadrova u društvu treba da budu usklađene sa potrebama na nivou visokoškolskih ustanova kao poslovnih organizacija proizilazi jednostavn zaključak da je tumačenje odredbi Zakona o visokom obrazovanju ostavljeno samim visokoškolskim ustanovama kako bi mogle da planiraju i razvijaju sopstveni sopstveni obrazovni ciklus.

Pošto nastavni kadar zahteva stalno stručno usavršavanje, zato teorijsko znanje i kritičko sagledavanje sopstvene prakse ima za zadatak prikazivanje najboljeg pravca ka uspešnijem radu u visokoškolskom obrazovanju i korišćenje resursa kao inputa u ovom procesu.

Literatura

1. Brekić, J. 1984. Priručnik jedinstvene metodologije samoupravnog planiranja kadrova, Zavod za kadrovske poslove SR Srbije i Privredna komora Srbije, Beograd

⁹ Zakon o penzijskom invalidskom osiguranju („Sl. glasnik RS“ broj 34/2003, 64/2004 - odluka USRS, 84/2004 - dr. zakon, 85/2005, 101/2005 - dr. zakon, 63/2006 - odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014, 142/2014 i 73/2018)

¹⁰ Član 90. Zakona o visokom obrazovanju.

2. Dorfman, T. L. 2010. Still working after age 70: older professors in academe, *Journal Educational Gerontology*, Published online: 11 Nov 2010, Pages 695-713, <https://doi.org/10.1080/0360127003000001368>
3. Đurković V., Andžić R., Milenković N., Milojević I., 2018. Metode kvantitativne analize, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac
4. Gilezan K. Latinović B., 1977. Bulova algebra i primene, Matematički institut, Beograd
5. <https://www.theglobeandmail.com/news/national/ontarios-professors-are-retiring-later-putting-pressure-on-schools-budgets-study/article38216035/>
6. <https://www.universityaffairs.ca/news/news-article/data-number-professors-salaries-released-five-year-hiatus/>
7. Jovanović-Kranjec, M. 2013. Ekonomizacija visokog obrazovanja u Republici Srbiji. *Ekonomski horizonti*, 15(1), 87-96.
8. Mrkalj, M. 2011. Primena agregiranih mera sličnosti u evaluaciji sajtova za elektronsko učenje. *Info M*, 10(37), 44-50.
9. Nadoveza, B., Obrić, B. 2010. Vrednovanje rada i rezultata rada u funkciji motivisanja, *Oditor*, br. 1/2010, str. 56-62
10. Stanković, M., Stanković, S. 2002. Poslovno pravo, Mrljež doo, Beograd
11. Štiglic, J. 2004. Ekonomija javnog sektora, Ekonomski fakultet, Beograd
12. Ustav Republike Srbije (Sl. Glasnik RS br. 98/2006)
13. Zakon o penzijskom invalidskom osiguranju („Sl. glasnik RS“ broj 34/2003, 64/2004 - odluka USRS, 84/2004 - dr. zakon, 85/2005, 101/2005 - dr. zakon, 63/2006 - odluka USRS, 5/2009, 107/2009, 101/2010, 93/2012, 62/2013, 108/2013, 75/2014, 142/2014 i 73/2018)
14. Zakon o radu („Sl. glasnik RS“ broj 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US i 113/2017)
15. Zakon o visokom obrazovanju („Sl. glasnik RS“ broj 88/2017, 27/2018 - dr. zakon i 73/2018)

THE APPLICATION OF BOOLEAN ALGEBRA IN SOLVING THE LEGAL STATUS OF RETIRED UNIVERSITY TEACHERS

Ivan Milojević¹¹

Summary

The working legal status of teachers in the higher education system is a multidimensional problem. Although often the legal system is moving away from mathematics, so that mathematics is not studied in law studies, in this case the mathematical relations using the Boolean algebra represent the basis for resolving problems regarding the status of teachers. Assumptions that can be taken from the normative acts, establish a relationship among themselves and as a result, a solution to this problem can be found, which will be presented in the paper.

Keywords: working status, Boolean algebra, higher education, teachers.

JEL: J26, J32, K31

Datum prijema (Date received): 03.07.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 10.11.2018.

¹¹ Ivan Milojević, Ph. D. Full Professor, University of Defense in Belgrade, Military Academy, Department of Finance, Pavla Jurišić Šturma br. 33, 11000 Belgrade, Email: drimilojevic@gmail.com.

ODREĐENI INTEGRAL U EKONOMSKIM FUNKCIJAMA

Radovan Damnjanović¹, Vlado Đurković², Miloš Miljković³

doi:10.5937/Oditor1803071D

Pregledni rad
UDK: 330.45:517.3

Apstrakt

Primena matematičkih modela našla je dominantno mesto u rešavanju problema ekonomskih nauka u drugoj polovini dvadesetog veka. U ovom radu prikazaćemo mogućnost korišćenja integralnog računa kod indeksa koncentracije dohotka.

Ovaj indeks predstavlja relativnu meru nejednakosti distribucije dohotka i često se može pronaći u ekonomskim analizama. Grafička interpretacija integralnog računa upotrebljava se radi lakše interpretacije rezultata istraživanja što će u ovom radu biti prikazano.

Ključne reči: integralni račun, ekonomska analiza, Lorencova kriva.

JEL: C54, C59

Uvod

Istorijiski se do pojma integrala nije došlo, polazeći od pojma diferencijala. Čak, neko vreme, na početku razvoja integralnog računa nije se ni znalo, kakva veza postoji između ta dva pojma.

Kada se razmatra funkcija $y = f(x)$ definisana na nekom odsečku $[a, b]$. Interval $[a, b]$ se podeli na n jednakih delova tako, da je $a = x_0 < x_1 < x_2 < \dots < x_{n-1} < x_n = b$,

gde su $x_1, x_2, \dots, x_n$ krajevi malih intervala koji su zadržani u intervalu $[a, b]$. (Jiang, 2017) Vrednosti funkcije $f(x)$ na krajevima tih podintervala su: $f(x_1), f(x_2), f(x_{n-1}), f(x_n)$.

¹ Docent, dr Radovan Damnjanović, Univerzitet odbrane, Ulica Pavla Jurišića Šturma br. 33, Beograd, Srbija.

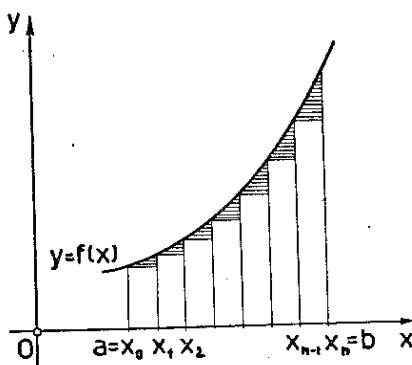
² Redovni profesor, dr Vlado Đurković, Univerzitet odbrane, Ulica Pavla Jurišića Šturma br. 33, Beograd, Srbija. e-mail: djurkovic.vlado@gmail.com

³ Miloš Miljković, M.A. Kopnena Vojska Srbije, Krusevac, Telefon +381 66 870 73 41, E-mail: milos.miljkovic.mekis@gmail.com

Šta je proizvod $f(x_i)(x_i - x_0) = f(x_i)\Delta x$?

On se može interpretirati grafički u vidu pravougla koji se nalaz u preseku linija i to krive i odsečka koji ona zatvara sa dve prave koje idu iz odsečka x_0 i x_i . Uopšte površina nekog i -tog pravougaonika je $f(x_i)\Delta x$ (Roetzel et al. 2017) dok je površina svih nekakvih pravougaonika $\sum_{i=1}^n f(x_i) \cdot \Delta x$. Ta površina razlikuje se od površine slike oivičene krivom $y = f(x)$, x ose, te pravcima $x=a$ i $x=b$ za šrafirani deo (Graph 1).

Graph 1. Odsečak integralnog računa

Ovako posmatran integralni račun ima primenu i u određivanju distribucije nejednakosti dohotka stanovništva (Stanojević, Đorđević, Volf, 2017). u određenom vremenskom periodu, što je ujedno i predmet ovog rada.

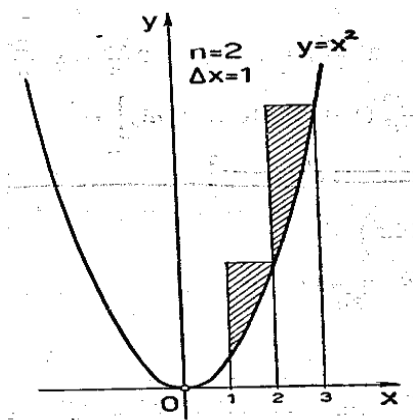
Određeni integral

Kada se interval $[a, b]$ podeli na veći broj pojedinačnih intervala $x_i - x_{i-1} = \Delta x$, suma površina pravougaonika još manje će se razlikovati od površine te krivolinijske slike. Kad $n \rightarrow \infty$, odnosno $\Delta x \rightarrow 0$, granična vrednost te sume $\lim_{n \rightarrow \infty} f(x_i) \cdot \Delta x$ potpuno je jednaka površini između krive $y = f(x)$, pravca $x=a$ i $x=b$, te x ose.

Ona se označava sa $\int_a^b f(x)dx$ i naziva se *određenim integralom funkcije $f(x)$ u granicama od a do b* . Određeni integral je, dakle, granična vrednost sume površine parcijalnih pravougaonika. Znak integrala, izduženo slovo S , početno je slovo reči „suma”. (Pejović et al. 2014).

Za potrebe našeg istraživanja uzećemo jednu kvadratnu funkciju $y = x^2$ u intervalu $[1, 3]$. Ako se interval $[1, 3]$ podeli na dva dela tako, da je $\Delta x = 1$, imamo $\sum_{i=1}^n x_i^2 \cdot \Delta x = 2^2 + 3^2 = 13$. Ova površina razlikuje se za šrafirani deo od površine pod krivom $y = x^2$ (Graph 2). (Durand, Ellis, Christofides, 2016)

Graph 2. Određeni integral kvadratne funkcije $n=2$

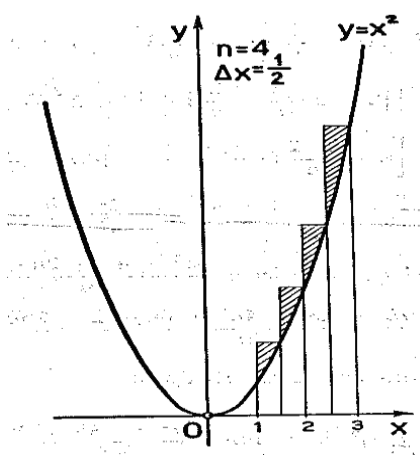

U slučaju da se n poveća tako da sada iznosi $n = 4$ (slika 3), tada je

$$\Delta x = \frac{1}{2} \text{ i } \sum_{i=1}^4 x_i^2 \cdot \Delta x = (1,5^2 + 2^2 + 2,5^2 + 3^2) \cdot \frac{1}{2} = 10,75.$$

Površina je manja, dakle, bliža površini posmatranog krivolinijskog grafikona.

Graph 3. Određeni integral kvadratne funkcije $n=4$

Kolika je tačno naznačena površina? U tu svrhu razdelimo interval $[1,3]$ u n podintervala. (Kim et al. 2015) Na njihovim desnim granicama $1+\frac{2}{n}, 1+2\cdot\frac{2}{n}, \dots, 1+n\cdot\frac{2}{n}$, funkcija $y = x^2$ ima sledeće vrednosti $(1+\frac{2}{n})^2, (1+2\cdot\frac{2}{n})^2, \dots, (1+n\cdot\frac{2}{n})^2$.

Kada to imamo, lako je izračunati sumu:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^n x_i^2 \cdot \Delta x &= \frac{2}{n} \left[\left(1+\frac{2}{n}\right)^2 + \left(1+2\cdot\frac{2}{n}\right)^2 + \dots + \left(1+n\cdot\frac{2}{n}\right)^2 \right] = \\ &= \frac{2}{n} \left[\left(1+2\cdot\frac{2}{n} + \frac{2^2}{n^2}\right) + \left(1+2\cdot\frac{2\cdot 2}{n} + 2^2\frac{2^2}{n^2}\right) + \dots + \left(1+2\cdot\frac{2n}{n} + n^2\frac{2^2}{n^2}\right) \right] = \\ &= \frac{2}{n} \left[n + \frac{2\cdot 2}{n}(1+2+\dots+n) + \frac{2^2}{n^2}(1+2^2+\dots+n^2) \right] = \\ &= \frac{2}{n} \left[n + \frac{4}{n} \cdot \frac{1+n}{2} \cdot n + \frac{2^2}{n^2} \cdot \frac{n}{6}(n+1)(2n+1) \right] = \\ &= \frac{2}{n} \left[n + 2 + 2n + \frac{4n^2 + 4n + 2n + 2}{3n} \right] = \\ &= \frac{2}{n} \cdot \frac{9n^2 + 6n + 4n^2 + 6n + 2}{3n} = \frac{26n^2 + 24n + 4}{3n^2}, \text{ i njenu graničnu vrednost:} \\ \lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{i=1}^n x_i^2 \Delta x &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{26n^2 + 24n + 4}{3n^2} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{26 + \frac{24}{n} + \frac{4}{n^2}}{3} = \frac{26}{3} = 8,6. \end{aligned}$$

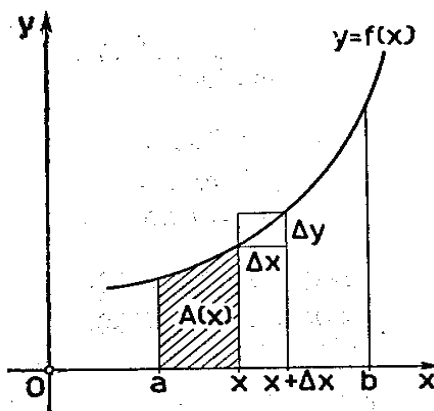
Integralni račun i diferenciranje

U prethodnom delu smo prikazali kako se može koristiti određeni integral, ali pojavom diferenciranja sada smo u stanju da to uradimo mnogo brže i jednostavnije. Da se to pokaže vratimo se opštem problemu integracije i razmotrimo opet funkciju $y = f(x)$ u intervalu $[a,b]$ (Gupta, V., & Agrawal, D. 2018).

Može se zamisliti, da je površina $A(x)$ opisana pomeranjem ordinate krive $f(x)$ od tačke $x=a$ do neke neodređene tačke x . Ako ordinata nastavi kretanje, tada će pomak Δx porasti za $\Delta A(x)$. (Spalević et al. 2016). Taj prirast površine zadovoljava ovu relaciju $y \cdot \Delta x < \Delta A < (y + \Delta y) \cdot \Delta x$, tj. manji je od površine opisanog, a veći od površine upisanog pravougaonika (Graph 4).

Ta nejednakost stoji samo za rastuće funkcije, kao što je ona na slici za opadajuće važi obrnuta nejednakost, gde znak $<$, prelazi u znak $>$. (Bartošová et al. 2015) Ako se ta nejednačina podeli sa Δx , dobija se $y < \frac{\Delta A}{\Delta x} < y + \Delta y$.

Graph 4. Prirast rastuće funkcije

Ako $\Delta x \rightarrow 0$, tada i $\Delta y \rightarrow 0$, jer je kriva na slici 4 neprekidna, s tim u vezi je $y \leq \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta A}{\Delta x} \leq y + \Delta y$, odakle je $\lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta A}{\Delta x} = y$, što možemo pisati i ovako $\frac{dA}{dx} = y$ odnosno kao jednu diferencijalnu jednačinu. Ta jednačina rešava se, kao što je poznato, na sledeći način: $dA = ydx$, ili $dA(x) = f(x)dx$, odnosno $\int dA(x) = \int f(x)dx$, dakle $A = \int f(x)dx = F(x) + C$, gde je $F(x)$ jednostavna funkcija od $f(x)$, tj. $F'(x) = f(x)$.

Kada je $x=a$, površina između a i x jednaka je nuli, odnosno $A(a)=0$ tada se iz ovoga uslova može se odrediti konstanta C . U stvari, zamenimo li $x=a$ u prethodnu jednačinu, imamo

$$A(a) = F(a) + C, \quad 0 = F(a) + C, \quad C = -F(a), \quad \text{i odatle} \quad A(x) = F(x) - F(a),$$

$$A(b) = F(b) - F(a), \quad \int_a^b f(x) dx = F(b) - F(a).$$

To znači, da je površina pod krivom $y = f(x)$, u granicama od a do b jednaka razlici vrednosti jednostavne fankcije $F(x)$ u gornjoj odnosno donjoj granici. Da se pojednostavni označavanje, uvodi se oznaka: $F(x)\big|_a^b = F(b) - F(a)$.

Sada možemo izračunatii vrednost posmatrane površine iz prethodnog dela po navedenom obrascu formule gde dobijamo da je $\int_1^3 x^2 dx = \frac{x^3}{3} \Big|_1^3 = \frac{3^3}{3} - \frac{1}{3} = 8,6$.

Indeks koncentracije dohotka

Grafički izraz povezanosti kumulativnih procenata agregata dohotka sa kumulativnim procentima nosilaca dohotka je Lorencova kriva. (Maksimović et al. 2012) Pod agregatom dohotka podrazumeva se proizvod veličine dohotka i broja nosilaca tog dohotka (Rich, 2012).

Ova definicija Lorencove krive upućuje na to, kako se ona konstruiše. Najpre treba izračunati agregate dohotka, (Miljković et al. 2018). zatim izraziti agregate dohotka i brojeve nosilaca dohotka u procentima (od ukupnog dohotka, odnosno od broja svih nosilaca) nakon čega je potrebno te procenite kumulirati i na kraju ih grafički prikazati (Petrov et al. 2018). Ovaj postupak ćemo prikazati na našem primeru ove distribucije, date u Tabeli 1.

Tabela 1. Distribucija dohodaka u R. Srbiji

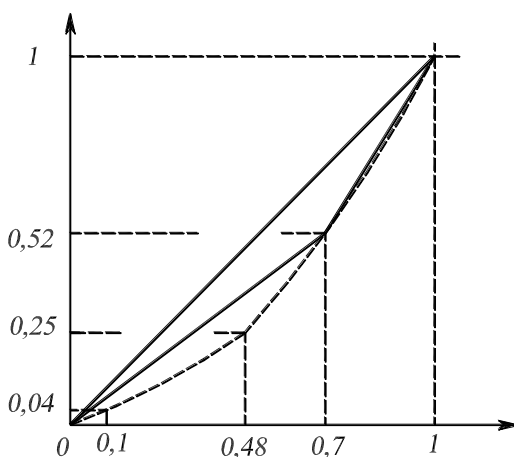
Dohoci u hilj. dinara.	Broj nosilaca	Agregat dohotka u hilj. dinara.	Broj nosilaca u procentima	Agregat dohotka u procentima	Kumulativni procenti	
					nosilaca dohotka	agregarta dohotka
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
10	50	500	10	4	10	4
15	0	0	0	0	10	4
20	300	6000	60	48	70	52
30	0	0	0	0	70	52
40	<u>150</u>	<u>6000</u>	<u>30</u>	<u>48</u>	100	100
	500	12500	100	100		

Izvor: Istraživanje autora

Prve tri kolone zauzimaju apsolutni brojevi (visine dohotka, nosilaca i agregata dohotka). Podaci iz 2. i 3. kolone prikazani su u procentima u 4. odnosno 5. koloni. Preostale dve kolone donose kumulativne nizove tih procenata. Ova dva poslednja niza jasno ukazuju na nejednakosti razmatrane distribucije. Iz njih čitamo da na 10% primalaca sa nižim dohotkom otpada samo 4% dohotka, a na prvih 70% primalaca svega 52% ukupnog dohotka.

Lorencova kriva se prikazuje u pravouglom koordinatnom sistemu tako, da se na osu apscise nanose kumulativni procenti nosilaca dohotka (Jeremić et al. 2017), a na osu ordinate kumulativni procenti agregata dohotka (Graph 5).

Graph 5. Lorencova kriva dohodaka

Na prikazanom grafiju su dve krive - empirijska Lorencova kriva koja spaja tačke $(0, 0)$, $(0,10; 0,04)$, $(0,70; 0,52)$, i $(1,1)$, i izravnata Lorencova kriva. Ova poslednja ima jednačinu $y = 0,990x^2 + 0,053x - 0,005$, koja je određena metodom najmanjih kvadrata.

Sad ćemo pokazati, kako se iz svake od prikazanih krivih računa indeks koncentracije dohotka. Indeks koncentracije jednak je odnosu površine između Lorencove krive i pravca jednakosti prema površini trougla u kome se nalazi ta kriva. Kako je površina tog trougla jednaka $\frac{1}{2}$ uvek veća ili najviše jednaka površini, koju zatvara Lorencova kriva sa pravcem jednake polovine, indeks koncentracije je broj iz intervala $[0,1]$.

Indeks koncentracije K , koji pripada empirijskoj Lorencovoj krivoj može se izračunati po formuli: $K = \sum_{i=1}^n x_{i-1}y_i - x_i y_{i-1}$, gde je x_i kumulativni procenat broja nosilaca a y_i kumulativni procenat agregata dohotka.

U našem istraživanju ona iznosi prema sledećem:

$$K = 0,10 \cdot 0,52 - 0,70 \cdot 0,04 + 0,70 - 0,52 = 0,204.$$

Indeks koncentracije koji pripada neprekidnoj Lorencovoj krivoj, dobija se integracijom na način. Ako se empirijska Lorencova kriva izravna parabola $y = ax^2 + bx + c$, kao što je to učinjeno, tada je

$$K = \frac{\frac{1}{2} - \int_0^1 (ax^2 + bx + c) dx}{\frac{1}{2}} = 1 - 2\left(\frac{a}{3} + \frac{b}{2} + c\right).$$

Po toj formuli izravната kriva daje: $K = 1 - 2\left(\frac{0,990}{3} + \frac{0,053}{2} - 0,005\right) = 0,296.$

Može biti reči i o koncentraciji prema sredini distribucije. Njena relativna mera je koeficijent varijacije $V = \frac{\sqrt{\mu_2}}{\bar{x}}$, gde je μ_2 varijansa, a $\bar{x}$ srednja vrednost distribucije. Što je koeficijent varijacije veći, koncentracija prema sredini je manja.

Može se pokazati da je, za svaku distribuciju dohodaka, indeks koncentracije manji od koeficijenta varijacije. Čak između te dve mere postoji ova strožija relacija: $\sqrt{2}K \leq V$.

Zaključak

Možemo zaključiti da je to je prikazana kriva distribucije dohodaka rastuća kriva, konkavna prema dijagonali. Dijagonalni pravac prikazane krive pokazuje jednaku raspodelu dohodaka. Što je kriva neke raspodele dohotka konkavnija prema tom pravcu, jača je koncentracija dohotka prema vrhu distribucije, odnosno kod nosilaca sa najvećim dohotkom.

Maksimalnoj koncentraciji dohotka kod gornjeg sloja primalaca odgovara Lorencova kriva koja se pruža od koordinatnog početka $(0,0)$ po x osi do tačke $(1,0)$, gde ima rast od 1. Ta stepenasta, neopadajuća kriva maksimalne koncentracije egzistira kako možemo videti samo u teoriji. Što znači da njena

egzistencija označava, ne postojanje raspodele. Ona je ustupila mesto potpunoj koncentraciji - jedno lice nosi ceo dohodak. ž

Lorencove krive u užem smislu, koje se podudaraju sa pojmom realne empirijske Lorencove krive, smeštaju se, dakle, između te dve granične krive, između pravca jednake raspodele, koju karakteriše odsustvo koncentracije, odnosno diferencijacije i krive kompletne koncentracije.

Literatura

1. Bartošová, V., Majerčák, P., Hrašková, D. (2015) Taking Risk into Account in the Evaluation of Economic Efficiency of Investment Projects: Traditional Methods, *Procedia Economics and Finance*, vol. 24, pp. 68-75
2. Durand, H., Ellis, M., Christofides, P.D. (2016) Economic model predictive control designs for input rate-of-change constraint handling and guaranteed economic performance, *Computers & Chemical Engineering*, vol. 92, pp. 18-36
3. Gupta, V., Agrawal, D. [2018]. Approximation results by certain genuine operators of integral type. *Kragujevac Journal of Mathematics*, 42(3), 335-348.
4. Kim, K., Petrin, A., Song, S. (2016) Estimating production functions with control functions when capital is measured with error, *Journal of Econometrics*, 190(2), pp. 267-279
5. Khoo, M.B., Yeong, W. C., Lee M. H., Lim, S. L. (2015) Economic and economic-statistical designs of the side sensitive group runs chart, *Computers & Industrial Engineering*, vol. 90, pp. 314-325
6. Jeremić, D., Antonović, R., Stanojević, S., & Radović, T. (2017). Elementi multivarijantne analize kriminaliteta na oskudnim skupovima. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(2), 18-36.
7. Jiang, S. (2017) The cause of an integral correction mechanism of the real exchange rate, *Economics Letters*, vol. 161, pp. 66-70
8. Maksimović, L., Kostić, M. [2012]. Ograničenja u primeni pokazatelja koncentracije - primer tržišta osiguranja Srbije, Hrvatske, Slovenije, Rumunije i Austrije. *Ekonomika preduzeća*, 60(3-4), 199-205.
9. Mihajlović, M., Karović, S., Ristić, S., & Radovanović, G. (2016). Application of dynamic programming in planning costs of telecommunication security operations to provide aid to civilian authorities. *Management: Journal for Theory and Practice Management*, 21(81), 67-76.
10. Miljković, M., Savić, A. [2018]. Analiza dvostrukog ekonomskog oporezivanja i mogućnost njegove primene u finansiranju budžeta. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 4(2), 58-66.

11. Pejović, B. B., Mičić, V. M., Perušić, M. D., Tadić, G. S., Vasiljević, L. C., & Smiljanić, S. N. [2014]. Predlog za određivanje promene entropije poluidealnog gasa primenom srednjih vrednosti temperaturnih funkcija. *Hemijska industrija*, 68(5), 615-628.
12. Petrov, V., Trivić, N. [2018]. Problem definisanja i merenja održivog dohotka. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, (39), 19-31.
13. Rich, D. [2012]. Baumolova bolest u Americi. *Megatrend revija*, 9(1), 99-109.
14. Roetzel, A., Fuller, R., Rajagopalan, P. (2017) Integral sustainable design – Reflections on the theory and practice from a case study, *Sustainable Cities and Society*, vol. 28, pp. 225-232
15. Spalević, Ž., Vićentijević, K., & Ateljević, M. [2018]. Pravno-ekonomska analiza stepena razvoja digitalne ekonomije. *Trendovi u poslovanju*, 6(1), 29-37.
16. Stanojević, S., Đorđević, N., & Volf, D. (2017). Primena kvantitativnih metoda u predviđanju poslovanja privrednih društava. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(1), 92-101.

SPECIFIC INTEGRAL IN ECONOMIC FUNCTIONS

Radovan Damnjanović⁴, Vlado Đurković⁵ Miloš Miljković⁶

Summary

The application of mathematical models has found a dominant place in the solution of the problem of economic science in the second half of the twentieth century. In this paper we will show the possibility of using an integral account with the income concentration index.

This index represents a relative measure of inequality in income distribution and can often be found in economic analysis. Graphic interpretation of an integral account is used to facilitate the interpretation of research results, which will be presented in this paper.

Key words: *integral account, economic analysis, Lorenz's curve.*

JEL: C54, C59

Datum prijema (Date recieved): 11.10.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 04.12.2018.

⁴ Assistant Professor Radovan Damnjanović, Ph.D., University of Defense, Pavle Jurišić Sturma Street no. 33, Belgrade, Serbia.

⁵ Full professor, Dr Vlado Đurković, University of Defense, Pavle Jurišić Sturma Street no. 33, Belgrade, Serbia. e-mail: djurkovic.vlado@gmail.com

⁶ M.A. Miloš Miljković, Serbian Army, Kruševac, Phone +381 66 870 73 41, E-mail: milos.miljkovic.mekis@gmail.com

ULOGA FINANSIJSKIH TRŽIŠTA U SAVREMENOJ PRIVREDI

Rifat Stanković¹, Daut Kalač², Milovan Rosić³

doi:10.5937/Oditor1803082S

Pregledni rad

UDK: 338:339.727.22

336.76

Apstrakt

Cilj rada je da se u sistemu savremene tržišne privrede nađe mesto finansijskih tržišta, samim tim i njen značaj koji ima pre svega u privlačenju novog kapitala. Kapital kao nešto što pokreće svet može biti pre svega značajan upravo u tom svetlu. Bez njega nema napretka. Značajan je kako na makro tako i na mikro nivou. Ovim radom se približaju tokove kapitala i daju odgovori na pitanja koja su oduvek bila aktuelna, a reklo bi se naročito u vremenu današnjice. Šta je to što privlači nove količine kapitala u nacionalne tržišne privrede, šta ulagače brine, njihove vrste i područje delovanja, pojam i nastanak berze kao specifičnog oblika finansijskih tržišta itd.

Gljučne reči: finansijska tržišta, kapital, privreda.

JEL: G23, M21.

Uvod

U ovom radu analiziraće se značaj finansijskih tržišta bilo da govori o razvijenim ili nerazvijenim zemljama, da se uoči kako oni utiču na smanjenje troškova, bržu alokaciju kapitala, sigurnost prilikom poslovanja. Kada se sagleda njihov značaj mogu se jasno uočiti faktori koji izazivaju turbulencije na njima.

Poseban akcenat je stavljen na možda i najdinamičniji deo finansijskih tržišta, berzu. U poslednje vreme trend u svetu je da se manje berze spajaju kako bi nastale nove i veće i brže privukle veće količine kapitala. Samo berzansko poslovanje zna po sebi da bude dosta privlačno potencijalnim investitorima iz razloga uvećanja uloženog kapitala. Međutim i pre nego što se sagledaj kako funkcioniše berza, koji su berzanski učesnici, pojmovi brokera i dilera, koja je njihova uloga značajno je podsteiti se nastanka i razvoja berzi kao prvobitnog mesta okupljanja do onoga šta one danas predstavljaju kada se govori o

¹ Rifat Stanković, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, Republika Srpska, BiH, e-mail: djordjevicdragomir9@gmail.com

² Daut Kalač, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, Republika Srpska, BiH

³ Milovan Rosić, Ministarstvo zdravlja R. Srbije, Save Kovačevića 7, Kragujevac, rosic.milovan@gmail.com

privlačenju kapitala. Taj napredak ne bi svakako bio moguć bez postojanja određenog zakonskog ovira i normi koji bi detaljnije uredili proces trgovanja na berzi i svojim postojanjem jamčili potencijalnim investitorima da se nalaze na uređenom okruženju i da nema bojazni od prevara.

Ukazano je i na značaj finansijskih derivata kao oblika izvedenih hartija od vrednosti, da se uoči na koji način su se ravijali u poslednje vreme i uopšte kolika je njihova primena u finansijskom poslovanju. Koje su pogodnosti i mane upotrebe ovih izvedenih hartija od vrednosti na finansijskim tržištima, šta donose svojim emitentima misleći na sigurnost, a šta investitorima i kakav oni odnos imaju. Cilj rada je da se sagleda rastući značaj derivata od njihovog nastanka koji su gradili kako špekulanti tako i hedžeri svojim aktivnostima na finansijskom tržištu.

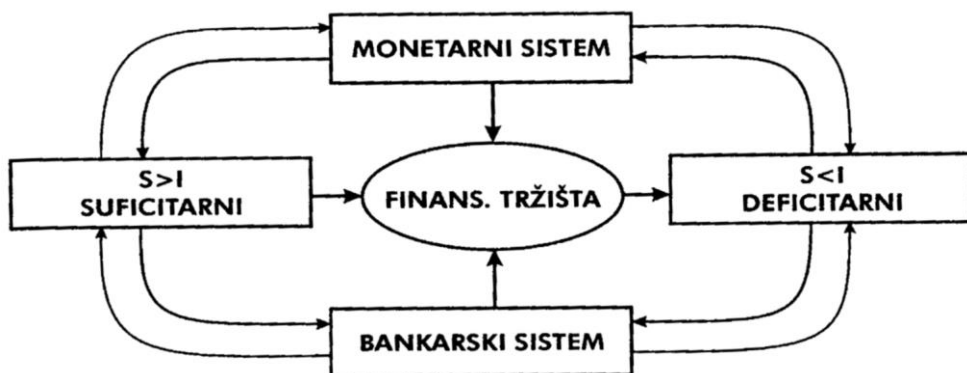
Analizirana su i finansijska tržišta u Srbiji gde je posebno stavljen akcenat na tokove kapitala i specifičnostima tog tržišta u današnjim uslovima poslovanja.

Finansijski sistem u okviru sistema tržišne privrede

Finansijski sistem predstavlja sastavni deo privrednog sistema svake zemlje. Njegovo adekvatno funkcionisanje omogućava opstanak, rast i razvoj celokupne društvene zajednice. Može se reći da je finansijski sistem sastavni deo privrednog sistema koji se sastoji od više elemenata koji treba da omoguće nesmetan tok finansijskih sredstava u jednoj društveno-ekonomskoj zajednici.

Kako predstavlja sastavni deo političkog i privrednog sistema, finansijski sistem kao takav poprima njihove osnovne karakteristike. (Arjoon, 2016; Jaeger et al. 2016) Odmosmo postoje određeni procesi i stanja koji vrše uticaj na njega, a to su: politički odnosi, stepen demokratizacije društva, karakter vlasništva, stepen privrednog i ukupnog društvenog razvoja i niz drugih faktora. Razvijeni finansijski sistemi sa druge strane stvaraju zdrave osnove za brži rast i razvoj. Otuda se većina manjih i nerazvijenih zemalja trudi da kroz procese tranzicije što pre izgradi elemente tržišne privrede i razvijen finansijski sistem.

Slika 1. Povezanost suficitarnih i deficitarnih sektora u privredi i tržišta novca i kapitala

Izvor- Samuelson P.A. , *Economics*, XXIV izd. , McGraw-Hill, 2000. god., str. 522

Finansijski sistem se sastoji iz kombinacije većeg broja institucija i učesnika (centralna banka, poslovne banke, štedionice, penzioni fondovi, investicioni fondovi, osiguravajuća društva, posredničke organizacije i slično). (Mertzanis, 2016; Nikolić, 2013)

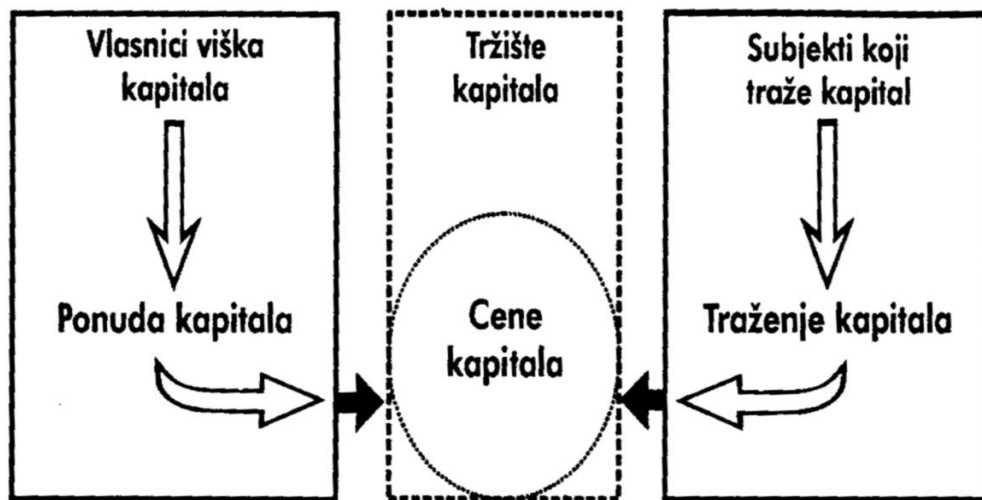
Finansijskih tržišta (tržišta novca, kapitala, deviznog tržišta itd) i finansijskih instrumenata (instrumenti duga, vlasnički instrumentni, derivatni – izvedeni instrumenti). Skladan finansijski sistem omogućava da savremene razvijene tržišne privrede koje su veoma složene i specijalizovane funkcionišu na relativno decentralizovan način. Prema tome možemo reći da su najvažniji elementi finansijskog sistema (Erić, Đukić, 2012; Liu et al. 2014):

- Finansijska tržišta
- Finansijske institucije i
- Finansijski instrumenti

Postoje dva osnovna oblika tržišne privrede(Erić, 2003):

- Tržište proizvoda, roba i usluga i
- Tržište faktora

Slika 2. Tražnja i ponuda kapitala

Izvor: Samuelson P.A. , Economics, XXIV izd. , McGraw-Hill, 2000. god., str. 522

Uloga finansijskih derivata na finansijskom tržištu

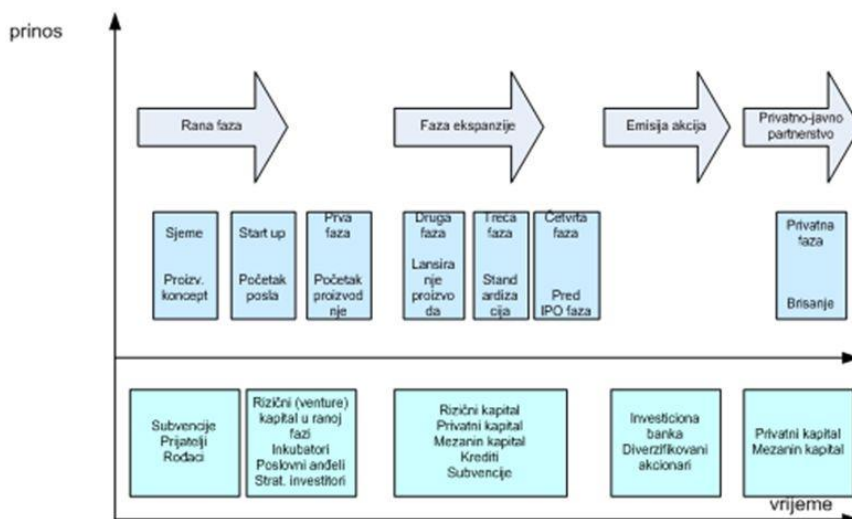
Inkorporacija prava na budući prinos u hartijama od vrednosti, osnova je za razvoj njihovih oblika u kojima je to pravo refleksno, posredovano pravom na kupovinu drugih hartija od vrednosti ili njihovog prinosa (varanti, konvertibilne obveznice, fjučersi, opcije, svopovi, založnice), u kojima je iracionalni karakter kapitala još izraženiji. Ovi finansijski instrumenti poznati su pod imenom derivati. (Vasiljević, 2003; Jovanović, 2005; Armijo et al. 2014)

Potraživanje vlasnika finansijske aktive uvek je nečija obaveza - finansijska pasiva. (Mihajlović et al. 2017; Milojević et al. 2012) U krajnjoj liniji, to je obaveza proizvodnog ili drugog eko-nomskog subjekta, čije je ulaganje veće od sopstvenih izvora, generisanih štednjom. Za društveno bogatstvo, jedino je relevantna investirana akumulacija (realna aktiva).

Pojava finansijskih derivata uspela je da dovede do krupnih pramena na finansijskim tržištima, ne samo najrazvijenijih zemalja, već i na međunarodnim finansijskim tržištima i tržištima zemalja u tranziciji. Primena ovih finansijskih instrumenata je doživela takav uspon da je danas jako teško zamisliti finansijsko poslovanje bez poznavanja i mogućnosti njihove primene. (Carp, Mironiuc, 2015)

Finansijski derivati su dobili naziv tako što se njihova vrednost izvodi iz vrednosti neke druge osnovne aktive koja se nalazi u njihovoj osnovi. Zanimljivo kod finansijskih derivata jeste da oni ne odražavaju nijedan od dva bazična odnosa

koji mogu da postoje između emitenta i investitora - kreditni (dužničko-poverilački) ili vlasnički. (Ilić et al. 2016) One predstavljaju vrstu uslovnih - kontigentnih prava na druge oblike finansijske aktive (akcije, obveznice, ostale osnovne hartije od vrednosti, kamatnu stopu, tržišne indekse, devizni kurs, itd).

Slika 3. Faze u razvoju preduzeća i finansijski instrumenti (European Commission, Mezzanine Finance. Final Report, Roundtable between bankers and SMEs, Enterprise Publication, 2007)

Razvoj izvedenih hartija od vrednosti je tesno povezan sa rastom obima i značaja terminkskih poslova na finansijskim tržištima, iako se finansijski derivati pojavljaju i snažno razvijaju u poslednjih 30 godina, njihova istorija je mnogo duža. Korene terminskog trgovanja nalazimo još u 17. veku, paralelno na prostorima Holandije i Japana. Međutim, prvi pravi terminski poslovi na berzama se ipak registruju sredinom 19 veka na Londonskoj berzi metala. Ono što je jako bitno napomenuti jeste da se radilo o poslovima sa berzanskom robom, uglavnom metalima - bakar, aluminijum, cink, olovo i drugi - a ne finansijskim instrumentima. Radilo se o pravim terminskim poslovima sa robom, gde su se trgovci dogovarali oko cene ali isporuke i plaćanje su ostavili za neki budući datum. Problem sa prvim terminskim poslovima na robnim berzama se sastojao u tome što ti ugovori nisu bili standardizovani i nije postojao institucionalni mehanizam koji je garantovao sigurnost isporuke i plaćanja. (Erić, 2002)

Pre svega njihova bitnost se pored ostalog ogleada u tome da oni predstavljaju vrlo važan finansijski instrument za upravljanje rizicima na finansijskim tržištima.

Oni omogućavaju da se rizik podeli i mnogo racionalnije kontroliše. Njih koriste dve velike kategorije učesnika na finansijskim tržištima - hedžeri i špekulanti. Prvi finansijski derivati - finansijski fjučersi su se pojavili 1972. godine, a godinu dana kasnije pojavljuju se i opcije.(Jovanović, 2005; Cvijanović et al. 2012) Od tada se dosta toga promenilo i možemo reći da su finansijski derivati preuzeli primat na finansijskim tržištima , čak i u odnosu na osnovne hartije od vrednosti, kada govorimo o prometu.

Postoji veći broj finansijskih derivata (Hausman, Johnston, 2014; Chen et al. 2016):

- Terminski ugovori - forvordi
- Likvidni terminski ugovori - fjučersi, i

Opcije

Najprostiji tip derivata predstavlja forvord, odnosno klasičan terminski ugovor. U tom kupoprodajnom ugovoru kupac i prodavac prave nagodbu oko isporuke određene aktive (najčešće robe, odnosno u slučaju finansijskih forvorda - finansijskog instrumenta) tačno određenog dana u budućnosti. Cena po kojoj će se izvrši isporuka, pa samim tim i plaćanje mora biti ugovorena unapred.

Svakodnevno su prisutni i ono što ih karakteriše je da postoje dva vremenska momenta – sadašnji i budući koji se odnose na to šta se sve definiše tokom potpisivanja ugovora i kakve su obaveze u narednom periodu. U sadašnjosti se definišu cena, količina, kvalitet, datum, mesto isporuke i ostali uslovi, a u budućnosti se vrši isporuka na ugovorenoj lokaciji, određenog dana i pod unapred definisanim uslovima i obavlja plaćanje po unapred definisanoj ceni. (Storbacka, Nenonen, 2015)

Slika 4. Ilustracija finansijskog sistema

Treba napomenuti i određene razlike između forvarda i fjučersa, a to je da forvardi nisu standardizovani, cene su manje poznate (kaže se nisu transparentne), ne može se trgovati na berzi, itd. U svakom slučaju forvardi su preteča fjučersa. Prvi fjučers je kreiran 14 godina nakon forvarda. U početku su bili standardizovani, količina, kvalitet, vreme i mesto isporuke, a vremenom su standardizovani i drugi elementi vezani za način plaćanja.

Razlika se sastoji u tome što su fjučersi likvidni i što postoji drugačiji mehanizam plaćanja. Fjučersima se može trgovati na berzi, pa samim tim imaju veći stepen likvidnosti u odnosu na forvorde. Što se tiče isporuke osnovne aktive, isporuka se ne vezuje za fiksni datum, kao kod forvarda, već za mesec u kome se mora obaviti. Postoji više slobode u pogledu isporuke, ali je samo neophodno da prodavac, preko klirinške kuće obavesti kupca o tome kada će isporuku izvršiti. Osnovna razlika se sastoji i u pogledu načina plaćanja. Kod forvarda nema plaćanja pre roka dospeća. Na dan dospeća se vrši isporuka i plaćanje. Kod fjučersa kupac i prodavac, radi sigurnosti plaćanja i isporuke, obavezni su da polože određeni depozit kod klirinške kuće, u vreme potpisivanja ugovora. Visina tog depozita je različita, u zavisnosti od vrste aktive i kreće se obično u iznosu 5-15% od vrednosti ugovora. Naime, zbog procene cena koje su svakodnevne, kupac i prodavac dolaze u iskušenje da ne izvrše obaveze. Na primer, porast cena odgovara kupcu, ali ne i prodavcu. Prodavac može doći u iskušenje da ne izvrši isporuku.

Na ovaj način zahteva se od ugovornih strana koje ulaze u poslove sa fjučersima da raspolazu dodatnim izvorima sredstva u gotovom kako bi ih položili na ime depozita, na svoje račune kod klirinške kuće. Cene fjučersa se javno objavljuju svakog dana u finansijskim izveštajima. U zavisnosti od promena cena na berzi vrši se prilagođavanje na računima depozita kupaca i prodavača. To se vrši prebacivanjem sredstava sa računa kupca na račun prodavca i obrnuto, u zavisnosti od kretanja cena na tržištu. Suština je u usaglašavanju njihovih pozicija sa promenama cena.

Slika 5. Ilustracija berzansko poslovanje

Takođe kod mnogih fjučers ugovora ne dolazi do fizičke isporuke aktive, već samo se isplaćuje razlika u ceni. Forvordi podrazumevaju obaveznu isporuku robe. Međutim kada govorimo o sličnostima i forvordi i fjučersi su po svojoj prirodi pravni ugovori. (Stevanović, 2012) To podrazumeva da se obe strane, kako kupac, tako i prodavac, pojavljuju kao nosioci određenih prava i obaveza. Kupac ima pravo da dobije osnovnu aktivu na koju se ugovor odnosi, i obavezu da izvrši plaćanje. I nakon potpisivanja ugovora dešava se da jedna od strana zaradi više, a druga da izgubi, recimo ukoliko cena osnovne aktive, posle potpisivanja ugovora, počne da raste, kupac će ostavarivati dobit jednaku razlici između više tekuće tržišne i niže ugovorne cena. Kako cena bude više rasla, to će njegov dobitak biti veći.

Dok se obaveza prodavca sastoji u isporuci aktive, a pravo mu je da dobije ugovorena sredstva. Za prodavca fjučers predstavlja instrument zaštite od rizika u slučaju pada cena. Njega taj pad neće pogađati, pošto je fjučersom cena fiksirana.

Kako su forvordi i fjučersi pravni ugovori, to ih u osnovi razlikuje od druge najznačajnije grupe finansijskih derivata - opcija. Odnosi kupaca i prodavaca kod opcija regulišu se opcionim sporazumima. Njih karakteriše postojanje obaveze samo za jednu stranu - potpisnika, nosioca obaveze odnosno prodavca opcije.

Stanje tržišta kapitala u Republici Srbiji

Od početka 1990. tih Srbija je, nakon višegodišnje pauze, bila među zemljama pionirima koje su ponovo osnovale finansijska tržišta i krenule u privatizaciju preduzeća i transformaciju bankarskog sistema. Međutim, dolazi period raspada Jugoslavije, građanski rat, hiperinflacija, politički nemiri, agresija NATO, ekonomska i politička izolacija i dr. Usled svih pomenutih dešavanja dolazi do zastoja u aktivnostima vezanim za razvoj finansijskih tržišta. Nažalost, Srbija se od zemlje začetnika reformi usled navedenih okolnosti našla na samom njenom začelju, jer su je mnoge druge zemlje u međuvremenu pretekle. (Brzaković, 2006)

Slika 6. Narodna banka Srbije

Nakon 2000. godine, u Srbiji se krenulo sa korenitijim reformama ekonomskog i finansijskog sistema. Svakako među najbitnijima izdvaja se proces privatizacije. Kada je u pitanju finansijska sfera, pre svega zbog neefikasne alokacije finansijskih sredstava dosadašnje iskustvo sa bankama kao dominantnim institucijama u finansijskoj sferi bilo je negativno. Uvođenjem tržišnih standarda ponašanja, koji vladaju na finansijskom tržištu, stiču se uslovi da se dosadašnje devijacije privrednog i finansijskog sistema isprave i konačno uhvati korak sa državama koje imaju razvijene tržišne institucije, u koje spada i tržište kapitala. Istovremeno institucije tržišta kapitala, kroz konkurentni odnos sa bankarskim institucijama, mogu značajno doprineti podizanju profesionalizma, kvalitetu usluge, širenju paleta usluga, uz sniženje cene usluga.

Osnovni problemi finansijskog sistema Srbije, kao i većine tzv. zemalja u razvoju, proizilaze iz odsustva razvijenog tržišta kapitala kao sredine koja obezbeđuje efikasno dugoročno finansiranje investicija. Iskustvo većine zemalja u razvoju pokazuje da koncept finansiranja preko poslovnih banaka, sa kreditima kao preovlađujućem obliku finansiranja, nije adekvatan, posebno kada su u pitanju dugoročno finansiranje i finansiranje rizičnih investicija. Upravo činjenica da ne postoji razvijeno tržište kapitala negativno se odražava na ukupan privredni ambijent i stvara mnoge probleme. Trenutno stanje tržišta kapitala u Srbiji, na kome se jedino obavlja sekundarni promet akcija emitovanih u postupku privatizacije i obveznica stare devizne štednje, svrstava to tržište u red veoma nerazvijenih tržišta. Činjenica da su u periodu od 1995. do 1999. godine najveći emitenti akcija bile banke, a da su najveći kupci tih akcija bila preduzeća koja su istovremeno imala najveću potrebu za dodatnim kapitalom govori u prilog tome da određene stvari nisu funkcionisale uslovno rečeno na zdrav način. Analiza pokazuje da su banke u proteklom periodu, u uslovima realno pozitivnih kamatnih stopa i povećane tražnje finansijskih sredstava za potrebe privrede, deo ukupne „cene“ plasiranih sredstava naplaćivale i kroz otkup akcija. Ovakvo poslovanje je pre svega bilo primetno kod novoformiranih banaka, čiji je cilj bio da što više ojačaju pasivu svojih bilansa. Na takvu poslovnu politiku banaka zajmotražiocima su gledali blagonaklono vodeći se idejom da će po osnovu kupovine akcija trajni na osnovu koga će nastati prinosi u budućnosti, za razliku od kamate koja predstavlja trajan i nepovratan trošak. (Ilić, Krstić, 2013) Međutim takav način razmišljanja ima i negativnih strana, a najveća negativnost je upravo u tome što su najveći akcionari banaka, po pravilu, i najveći korisnici kredita. Otuda je primaran motiv tih akcionara da od banke u kojoj su akcionari dobiju kredit pod što povoljnijim uslovima, dok im je upravljanje bankom, ostvarenje prinosa u obliku dividendi ili ostvarenje kapitalne dobiti od sekundarnog značaja. Značajan potencijal na strani ponude leži u široko disperziranim akcijama emitovanim u postupku svojinske transformacije. Značajan podstrek razvoju tržišta kapitala

predstavlja i to što Ministarstvo za privatizaciju i Akcijski fond Republike Srbije prodaju akcije iz portfelja Akcijskog fonda prevashodno preko berze.

U Srbiji su Zakonom o tržištu kapitala i drugih finansijskih instrumenata i podzakonskim aktima Komisije za hartije od vrednosti je utvrđeno da se hartije od vrednosti, osim u izuzetim slučajevima, izdaju, tj. distribuiraju javnom ponudom, utvrđeni postupak emisije, sadržina zahteva, neophodna dokumentacija, sadržina javnog poziva za upis i kupovinu akcija (prospekta) i postupak sprovođenja kontrolne funkcije Komisije za hartije od vrednosti. Pored toga treba napomenuti da su komercijalne banke ustanove na kojima se vrši sam upis i uplata što nas u startu odvađa od berze kao mesta organizovanog i uređenog upravo za takav vid trgovine hartijama od vrednosti.

Za sekundarno tržište kapitala u Srbiji se može reći da nije dovoljno razvijeno i likvidno, što se između ostalog može videti kroz prisustvo malog broja hartija od vrednosti, tačnije rečeno jedino se trguje akcijama emitovanim u postupku privatizacije i obveznicama devizne štednje. Mehanizam ponačanja sadašnjih vlasnika hartija od vrednosti ukazuje da oni mahom razmišljaju na način kako da svoje „investicije“ pretvore u gotov novac, a ne kako da duže ostanu na finansijskom tržištu i provere svoje investicijske sposobnosti. Tom prilikom se razvija sekundarno tržište hartija od vrednosti, u suprotnom, bez hrabrosti preuzimanja rizika investirajući ono u najboljem slučaju stagnira. Odsustvo dugoročnih hartija od vrednosti čiji je emitent država, tj. vlada i razne državne institucije, dugoročne korporativne obveznice i hartije od vrednosti trezora, jedan je od glavnih ograničavajućih faktora razvoja tržišta.

Slika 7. Ilustracija tržišta kretanja

Nedovoljna likvidnost tržišta se ispoljava kroz nemogućnost prodaje u kratkom roku akcija određenog broja emitenata bez značajnijih ustupaka u ceni. Jedan od razloga nezadovoljavajuće likvidnosti tržišta je i taj što u Srbiji, i pored zakonskih mogućnosti, još uvek u praksi niko ne obavlja oficijelnu ulogu kreatora tržišta.

Za tržišta u razvoju, kakvo je tržište kapitala u Srbiji, značajno je da profunkcionišu u pravom smislu te reči i primarno i sekundarno tržište zbog njihove međusobne čvrste veze i uslovljenosti. Primarna tržišta ne mogu da egzistiraju i da se razvijaju po širini i po dubini bez odgovarajuće razvijenog sekundarnog tržišta. (Vukša, Milojević, 2007)

Emitenti hartija od vrednosti mogu biti sva ona pravna lica koja imaju potrebe za prikupljanjem kapitala, ako prethodno za to dobiju ovlašćenje nadležnog regulatornog tela — Komisije za hartije od vrednosti. Kao dominantni emitenti akcija su se u periodu od 1995. do juna 1999. godine pojavljivale poslovne banke koje su u emisijama akcija učestvovala sa preko 85%.

Korporacije se retko odlučuju za prikupljanje kapitala javnom ponudom akcija, ako izuzmemo emisije akcija u postupku svojinske transformacije (besplatna podela, akcije po osnovu obaveznog investiranja) i emisije namenjene unapred poznatom kupcu (profesionalnom investitoru). Međutim postoje brojni razlozi motivisanja kako bi svoj dodatni kapital pribavili upravo na ovaj način, između ostalog to su kapital pribavljen emisijom akcija, za razliku od dugovnih izvora, nema rok dospeća, tj. ne postoji obaveza njegovog vraćanja, pri visokom stepenu zaduženosti, pribavljanje dodatnog kapitala emitovanjem akcija bi moglo biti celishodno rešenje, obezbeđenje jeftinijeg izvora finansiranja, posebno u slučajevima kada je prodajna cena akcija na tržištu iznad nominalne, odnosno knjigovodstvene vrednosti i mnogi drugi.

Zaključak

Razvojem finansijskih tržišta povećava se ponuda finansijskih instrumenata čime i drugi oblici aktive postaju predmet tržišnog valorizovanja. Finansijska tržišta imaju veliki značaj za razvoj proizvodnje i povećanje društvenog proizvoda i ostvarenje akumulacije.

Veliki doprinos u daljem radu i razvoju domaćeg tržišta kapitala daju strana ulaganja u formi portfolio investicija. Pored povećanja kapitalnih izvora, doprinose i popravljajući finansijsku strukturu kompanija. (Milojević et al. 2018) Takođe, strategija portfolio investicija se zasniva na širokoj disperziji investiranja u različite hartije od vrednosti. Pošto ovim fondovima upravljaju profesionalni menadžeri, njihovim prisustvom se u određenoj zemlji uvode međunarodni standardi ponašanja u poslovanju sa hartijama od vrednosti, podiže profesionalni

nivo i podstiče konkurentnost, stimulišu se korporacije da kotiraju svoje akcije na berzi. Međutim druga strana novčića je da takve investicije vrlo brzo napuštaju brod koji tone, odnosno određeno tržište kapitala koje je pogođeno krizom, što dodatno destabilizuje tržište. Da bi se uopšte računalo sa portfolio investicijama, potrebno je likvidno tržište kapitala sa širokom i raznovrsnom ponudom različitih vrsta hartija od vrednosti, dobrom regulativom, slobodom u kretanju i raspolaganju kapitalom i poreskim podsticajima.

Za zemlje sa mladim i nedovoljno razvijenim tržištem su naročito pogodni državni investicioni fondovi, koji pružaju najveći stepen sigurnosti investitorima kako bi se stvorili novi modaliteti mobilizacije štednje građana i pružila mogućnost investitorima sa malim raspoloživim sredstvima da investiraju u hartije od vrednosti.

Literatura

1. Armijo, L.E., Mühlich, L., Tirone, D.C. (2014) The systemic financial importance of emerging powers, *Journal of Policy Modeling*, 36(1) 67-88
2. Arjoon, V. (2016) Microstructures, financial reforms and informational efficiency in an emerging market, *Research in International Business and Finance*, 36 (4), pp. 112-126.
3. Back, Y., Parboteeah K. P., Nam, D. (2014) Innovation in Emerging Markets: The Role of Management Consulting Firms, *Journal of International Management*, 20(4), pp. 390-405.
4. Brzaković T., (2006) Tržište kapitala, teorija i praksa, Beograd.
5. Vasiljević B. (2002) Osnovi finansijskog tržišta, Beograd.
6. Carp, M., Mironiuc, M. (2015) The Impact of Reported Financial Information on the Transfer Prices of Securities. Comparative Empirical Study, *Procedia Economics and Finance*, 23(4), pp. 1426-1433
7. Chen K.H., , Wang, C.H., Huang, S.Z., Shen, G.C. (2016) Service innovation and new product performance: The influence of market-linking capabilities and market turbulence, *International Journal of Production Economics*, 172(3), pp. 54-64.
8. Cvijanović, D, I Milojević, R Pejanović (2012) Macroeconomic Factors of Competitiveness of Serbian Economy and ICT Sector Regional Development: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications, Monography, pp. 714-727
9. Erić, D, Đukić, M. (2012) Finansijska tržišta u uslovima krize, Institut ekonomskih nauka, Beogra.
10. Erić, D. (2003) Finansijska tržišta i instrumenti, Beograd.
11. Ilić B., Krstić S. (2013) Politička ekonomija, Etno stil, Beograd.

12. Jaeger N, Zacharias N., Brettel, M. (2016) Nonlinear and dynamic effects of responsive and proactive market orientation: A longitudinal investigation, *International Journal of Research in Marketing*, 33(4), pp. 767-779
13. Jovanović N. (2005) *Finansijsko tržište, institucije, procesi, analiza, regulativa*, Beograd.
14. Ilić, B., Praća, N., & Kolarski, I. (2016) Ekonomsko-politički aspekti novog svetskog poretka. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 2(3), 49-62.
15. Mertzanis C. (2016) The absorption of financial services in an Islamic environment, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 132 (4), pp. 216-236.
16. Mihajlović, M., Imamović, N., & Dragović, N. (2017) Uloga i značaj antimonopolske politike u savremenim uslovima poslovanja. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(2), 87-99.
17. Milojević I., Mihajlović M., Cvijanović M., (2012) Impact of organizational failure of relevance consolidated budget, *Економика пољопривреде*, Vol. 59, №1, str. 63-71, ISSN: 0352-3462, UDC: 336.143.01.
18. Milojević I., Mihajlović M., Vladisavljević V. (2018) Methodological Aspect of Controlling Corporate Income Tax, *Војно дело*, Вол. 70, No 1, стр. 103-111
19. Hausman, A., Johnston, W.A. (2014) The role of innovation in driving the economy: Lessons from the global financial crisis, *Journal of Business Research*, 67(1), pp. 2720-2726
20. Liu, Y., Lu, H., Veenstra, K. (2014) Is sin always a sin? The interaction effect of social norms and financial incentives on market participants' behavior, *Accounting, Organizations and Society*, 39(4), pp. 289-307.
21. Storbacka, K., Nenonen, S. (2015) Learning with the market: Facilitating market innovation, *Industrial Marketing Management*, 44(5), pp. 73-82.
22. Nikolić J. (2013) *Savremena finansijska tržišta*, master rad, Beograd
23. Stevanović M. (2012) *Finansijska tržišta sa posebnim osvrtom na devizna tržišta*, master rad, Beograd.
24. Vukša S., Milojević, I. (2007) *Analiza bilansa*, Univerzitet "Braća Karić", Fakultet za menadžment.

THE ROLE OF FINANCIAL MARKETS IN A CONTEMPORARY ENVIRONMENT

Rifat Stanković⁴, Daut Kalač⁵, Milovan Rosić⁶

Summary

The aim of the paper is to find a place in the financial markets in the system of the modern market economy, and therefore its importance, which is primarily to attract new capital. Capital as something that drives the world can be especially important precisely in that light. Without him, there is no progress. It is important both at macro and micro level. This paper approaches capital flows and gives answers to questions that have always been current, and it would be said especially in the time of today. What attracts new amounts of capital in national market economies, what investors care about, their type and scope, the concept and the emergence of the stock market as a specific form of financial markets, etc.

Key words: *financial markets, capital, economy.*

JEL: *G23, M21.*

Datum dolaska (Date received): 10.05.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 11.12.2018.

⁴ Rifat Stanković, University of Business Studies, Banja Luka, Republika Srpska, BiH, e-mail: djordjevicdragomir9@gmail.com

⁵ Daut Kalač, University of Business Studies, Banja Luka, Republika Srpska, BiH

⁶ Milovan Rosic, Ministry of Health of the Republic of Serbia, Save Kovačevića 7, Kragujevac, rosic.milovan@gmail.com

OBLICI NADZORA NAD JAVNIM RASHODIMA

Bratislav Stanković⁷, Radovan Damnjanović⁸, Milenko Popović⁹

doi:10.5937/Oditor1803097S

Pregledni rad

UDK: 336.146:336.5(497.11)

657.213:657.633

Apstrakt

Kontrola trošenja državnog novca, pogotovo u razvijenim zemljama, predstavlja demokratsku tekovinu zasnovanu na principu da građani putem akreditovanih i nepristrasnih institucija imaju mogućnost da ostvare uvid u sve aspekte trošenja novca poreskih obveznika. U tom smislu, nadzor na trošenjem javnih rashoda predstavlja aktivnost usmerenu na smanjenje troškova funkcionisanja organa države i njenih entiteta. Državni nadzor obuhvata tri segmenata i to: kontrolu, inspekciju i državnu reviziju. Kontrole su svakodnevni kontinuirani nadzor zapošljenih u okviru državne uprave i ima najčešće interni karakter. Inspekcije su naknadne eksterne kontrole državnih organa. Državna revizija ima funkciju ispitivanja javnih rashoda i ocenjuje ekonomičnost, efikasnost i efektivnost državnih-budžetskih institucija. U ovom tekstu, obradili smo najznačajnije aspekte nadzora nad javnim finansijama kroz: internu kontrolu, državnu internu reviziju, administrativnu, računsko-sudsku i parlamentarnu kontrolu. Svi navedeni oblici međusobno se prepliću čineći jedan integrativni sistem nadzora nad javnim finansijama, imajući jasan cilj - smanjenje javnih rashoda i jeftiniju državu.

Ključne reči: nadzor, državna revizija, javni rashodi, budžet.

JEL: H10, H76.

Uvod

Kontrola trošenja državnog novca, pogotovo u razvijenim zemljama, predstavlja demokratsku tekovinu zasnovanu na principu da građani putem akreditovanih i nepristrasnih institucija imaju mogućnost da ostvare uvid u sve aspekte trošenja novca poreskih obveznika.

⁷ Bratislav Stanković, Gradska opština Leskovac, Ulica Pana Đukića br. 9, Leskovac, Srbija, E-mail: bstankovic85@gmail.com

⁸ docent, dr Radovan Damnjanović, Univerzitet odbrane, Ulica Pavla Jurišića Šturma br. 33, Beograd, Srbija.

⁹ Milenko Popović, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, Republika Srpska, BiH

U tom smislu, nadzor na trošenjem javnih rashoda predstavlja aktivnost usmerenu na smanjenje troškova funkcionisanja organa države i njenih entiteta.

Državni nadzor obuhvata tri segmenata i to: kontrolu, inspekciju i državnu reviziju. Kontrole su svakodnevni kontinuirani nadzor zapošljenih u okviru državne uprave i ima najčešće interni karakter. Inspekcije su naknadne eksterne kontrole državnih organa. Državna revizija ima funkciju ispitivanja javnih rashoda i ocenjuje ekonomičnost, efikasnost i efektivnost državnih-budžetskih institucija. U ovom radu, obrađeni su najznačajniji aspekti nadzora nad javnim finansijama kroz: internu kontrolu, državnu internu reviziju, administrativnu, računsko-sudsku i parlamentarnu kontrolu.

Svi navedeni oblici međusobno se prepliću čineći jedan integrativni sistem nadzora nad javnim finansijama, imajući jasan cilj - smanjenje javnih rashoda i jeftiniju državu.

Interna kontrola

Sistem interne kontrole obuhvata kontrolno okruženje i kontrolne postupke, plan i organizaciju, kao i sve metode i postupke koje je donelo rukovodstvo pravnog subjekta radi pomoći da se ostvare upravljački ciljevi i da se u najvećoj mogućoj mjeri obezbjeđi ispravno i efikasno vođenje poslovanja, što uključuje primenu poslovne politike rukovodstva, očuvanje integriteta sredstava, sprečavanje i otkrivanje zloupotreba i grešaka, tačnost i potpunost računovodstvene evidencije i blagovremenu pripremu pouzdanih finansijskih informacija.

Interna kontrola je veoma značajna za efikasno upravljanje i funkcionisanje preduzeća u tržišnom sistemu.(Ivaniš, 2012)

Sistem internih kontrola obuhvata sve delove poslovnog sistema. Interna kontrola pokriva sve poslovne transakcije, čime se pruža podrška menadžmentu u ostvarenju poslovnih ciljeva. Interna kontrola se vrši kontinuirano. Sistem internih kontrola omogućava zaštitu vlasnika akcija, a svojim radom omogućava bolji rad interne revizije u preduzeću.(Wu, Li, Nie, Chen, 2017) Takođe, predstavlja osnovu za kvalitetan rad eksterne revizije. Interna kontrola sprečavanja pronevere, zloupotrebe i greške u toku rada. Sistem internih kontrola obezbeđuje tačne i pouzdane računovodstvene informacije. Interne kontrole su najčešći oblik internog nadzora poslovnog sistema.

„Ukoliko su u poslovnom sistemu interne kontrole neefikasne ili ako ne postoje u svim segmentima poslovanja, nema verovatnoće da će to kompenzirati neke druge naknadne kontrole.“(Vitorović, 1995)

Profesor Vitorović navodi da su interne kontrole uključene u sve radne procese tako da nema procesa rada bez kontrole kao njegovog sastavnog dela.(Vitorović, 1996)

Interne kontrole koje obavljaju svi zaposleni podrazumeva organizacione mere i kontrolne postupke, uvedene od strane menadžera, da bi se obezbedilo poslovanje u skladu sa poslovnom politikom preduzeća i povećala efikasnost.

Interna kontrola preduzeća sastoji se od pet povezanih komponenti(Ivaniš, 2012):

- uslovi u kojima se sprovodi kontrola,
- procena rizika,
- aktivnosti kontrole,
- informisanje i izveštavanje
- nadzor.

Ciljevi internih kontrola treba da omoguće odvijanje poslovnih aktivnosti u skladu sa poslovnom politikom i strategijom preduzeća. Na taj način smanjiće se rizik od nastanka štete i sačuvane se imovina preduzeća. Interna kontrola treba da omogući urednost, ažurnost i pouzdanost računovodstvene evidencije, kao blagovremeno sastavljanje knjigovodstvenih dokumenata u momentu nastanka svake poslovne promene.(Buso, Marty, Tran, 2017) To će omogućiti blagovremeno sastavljanje računovodstvenih informacija i izveštaja za poslovno odlučivanje, čime će se povećati efikasnosti poslovanja.

Sistem interne kontrole mora biti koncipiran tako da omogućava razumne dokaze i uveravanja, ali pod uslovom da troškovi ne prelaze koristiti koje donosi. Ipak sistem interne kontrole ima ograničenja.

„Efikasnost svakog sistema interne kontrole podložna je određenim ograničenjima svojstvenih svakom sistemu, što uključuje i kršenje interne kontrole od strane uprave, greške radnika i tajne sporazume.“(Ivaniš, 2012)

Interna i eksterna revizija u velikoj meri se oslanja na uvedene interne kontrole i njihovu efikasnost u praktičnom delovanju. Činjenica je da od kvaliteta interne kontrole zavisi obim ispitivanja interne i eksterne revizije. Zakon koji reguliše trošenje javnih sredstava svake zemlje, treba da predvidi i da definiše da svi budžetski korisnici budu dužni da uspostave sistem interne kontrole. U tom smislu, ministar finansija propisuje smernice interne kontrole kod budžetskih korisnika.

Interna kontrola budžetskih korisnika podrazumeva organizaciju, politike i procedure koje se koriste da bi se osiguralo izvršavanje poslova koji su dati u

nadležnost budžetskim korisnicima.(Combes, Minea, Sow, 2017) Ona proverava da li su resursi pri izvršenju poslova iz nadležnosti budžetskog korisnika korišćeni u skladu sa postavljenim ciljevima. Interna revizija proverava da li su programi i planovi za izvršavanje poslova iz nadležnosti budžetskih korisnika zaštićeni od gubitaka, prevare ili lošeg upravljanja. Ona brine i o tome da su upravi uvek na raspolaganju pouzdane i blagovremene informacije koje se koriste pri izveštavanju, podršci i donošenju odluka. Interna kontrola omogućava otkrivanje greške ili prevare na nivou budžetskog korisnika. Sistem interne kontrole budžetskog korisnika obuhvata kontrole u računovodstvu, nabavci i finansijskom izveštavanju.(Hassel, 2015) Značaj sistema interne kontrole budžetskog korisnika je u tome što se one odvijaju istovremeno s tekućim procesom rada a isti je ugrađen u taj proces i čini njegov sastavni deo. Interna kontrola može biti organizovana kao posebna organizaciona jedinica ili može biti ugrađena u organizaciju, o čemu odlučuje rukovodilac budžetskog korisnika. Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji zavisno od veličine budžetskog korisnika, njegove unutrašnje organizacije, svrsishodnosti i opravdanosti troškova, definišće ovu problematiku.

Sistem internih kontrola budžetskog korisnika deli se na tri osnovne kontrole i to:

- Upravljačke,
- Administrativne i
- Računovodstvene.

Uspostavljanje sistema interne kontrole

Prilikom uspostavljanja interne kontrole potrebno je proceniti i kontrolisati finansijske rizike. Rukovodilac budžetskog korisnika mora da donese Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mesta. Taj pravilnik će osigurati unutrašnju organizaciju koja će udovoljiti ciljevima svakog budžetskog korisnika. Sistematizacija radnih mesta podrazumeva odgovarajuću adekvatnu kvalifikacionu strukturu, radno iskustvo, odgovornost po hijerarhiji upravljanja i inter-personalne odnose unutar budžetskog korisnika.

Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizacija radnih mesta osnovni je i najvažniji pisani akt na kome se temelji sistem internih kontrola. Prilikom donošenja Pravilnika mora se voditi računa, i u najvećoj meri ugraditi u Pravilnik, stepen rizika za svaki posao i radno mesto, a zatim utvrditi i odgovarajući nivo odgovornosti, čime će se sprečiti moguće pojave grešaka i nepravilnosti.

Posebno treba imati u vidu da izvršenje zadataka i poslova po navedenim procedurama može imati uticaja na sadržaj Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji i

sistematizaciji radnih mesta.(Meyer, Leixnering, 2015; Newberry, 2015) To se posebno odnosi u delu koji reguliše naziv i sadržaj poslova i zadataka pojedinih radnih mesta.Posle izvršene verifikacije, tj. donošenja procedura, treba formirati stručnu komisiju sa zadatkom da se na osnovu urađenih i overenih pisanih procedura i postupaka, izrade Pravilnika o internim kontrolama – internim kontrolnim postupcima.

Pravilnik obavezno mora da sadrži:

- 1) Upravljačke kontrolne postupke,
- 2) Administrativne kontrolne postupke,
- 3) Računovodstvene interne kontrolne postupke,
- 4) Postupke procene rizika,
- 5) Postupke informisanja,
- 6) Postupke komunikacije i
- 7) Postupke nadgledanja.

Upravljački kontrolni postupci

Procedure upravljačkih kontrolnih postupaka donose se na duži vremenski period, pa je potrebno povremeno vršiti njihovu analizu i usklađivanje sa postavljenim ciljevima.(Milojević, 2010) To su pravila i metode za donošenje važnih odluka vezanih za finansijsku i operativnu politiku, načina sazivanja, organizovanja i vođenja sastanaka, kao i uspostavljanje inter-personalnih komunikacija zaposlenih. Ideja je da zaposleni daju svoj doprinos u poslovnim politikama i procedurama, rasporedu zadataka i ovlašćenja, identifikaciji rizika i upravljanja. Rukovodilac je dužan da donese programe, planove i politike radi ostvarivanja aktivnosti iz delokruga budžetskog korisnika. Takođe, potrebno je ostvariti prenos nadležnosti i odgovornosti za organizacionu strukturu i kadrovsku politiku u okviru budžetskog korisnika.

Administrativni-interni kontrolni postupci

Administrativno-interni kontrolni postupci predstavljaju procedure kojima se definiše proces donošenja odluka. To su postupci: primanje dopisa i opšte dokumentacije, razvrstavanje i dostavljanje dokumentacije, načini i rokovi izrade službenih dopisa, organizacija dostavljanja materijala nadležnim organima, organizacija sastanaka sa zapošljenim iz drugih entiteta, metodologija donošenja odluka na kolegijumu, organizacija poslova u nižim organizacionim jedinicama i odnos između njih, pristup spisima isključivo od strane ovlašćenih lica i slično.

Autori sa engleskog jezičkog područja zastupaju stanovište da se upravljački kontrolni postupci često smatraju administrativnim kontrolnim postupcima.(Miljković, 2006; Jain, 2017)

Računovodstveni interni postupci

Računovodstveni interni postupci su procedure davanja ovlašćenja za finansijske transakcije i upotrebu opšteprihvaćenih politika i procedura za računovodstvo (međunarodni računovodstveni standardi). U računovodstvene interne postupke spadaju i: razdvajanje zadataka vezanih za vođenje evidencije, tako što jedna osoba nema kontrolu nad celom transakcijom (poslovi prijema, kontrole, obrade, likvidiranja, knjiženja i unosa u poslovne knjige knjigovodstvenih dokumenta), izrada odgovarajućih računovodstvenih izveštaja za korisnike tih izveštaja i fizičku kontrolu nad pristupom imovini. Računovodstveni interni postupci moraju obezbediti sigurnost u obavljanju računovodstvenih transakcija. Oni moraju biti u skladu sa zakonima i drugim propisima, gde se transakcije knjiže isključivo na osnovu verodostojne dokumentacije u pomoćnim i Glavnoj knjizi trezora. To će omogućiti da izveštaji o izvršenju budžeta sadrže potpune, pouzdane, ažurne i precizne informacije o ishodima finansijskih operacija i finansijskoj situaciji budžetskog entiteta. Računovodstveni interni postupci trebaju regulisati: obračun plaćanja, evidencije prisutnosti na radu, obračuni o privremenim i povremenim poslovima (ugovorima o delu), blagajničko poslovanje i protok knjigovodstvene dokumentacije, nabavke, usaglašavanje podataka u pomoćnim knjigama sa podacima u Glavnoj knjizi trezora, odluku o imenovanju popisnih komisija (imovine, potraživanja i obaveza), pristup sredstvima isključivo od strane lica koja imaju odobrenje i koja su odgovorna za njihovo čuvanje ili korišćenje i blagovremeno arhiviranje knjigovodstvene dokumentacije.

Sistem internih kontrola podrazumeva postojanje pouzdanog informacionog sistema koji obuhvata celokupno poslovanje (IT sistem). Sistem treba da formuliše procedure i pravila korišćenja, čuvanja i zaštite podataka (fizička kontrola, kontrola pristupu podataka, kontrola ulaza, komunikacijska kontrola, kontrola obrade i kontrola aplikacija).(Novaković et al. 2018)

Procena rizika

Rizici u poslovanju svakog budžetskog korisnika dele se na tri nivoa: visoki, srednji i niži. Procena rizika predstavlja podložnost određene funkcije ili aktivnosti na greške, nepravilnosti, neovlašćenu upotrebu ili neodgovarajuće rezultate programa. Procena rizika se koristi za utvrđivanje verovatnoće neželjenih dešavanja, kao i njihovih posledica. Pravilnik o internim kontrolama treba da u svojim procedurama utvrdi stepen rizika po aktivnostima i predložiti eventualne mere za sprečavanje.

Postupci komunikacija

Postupci komunikacija u budžetskom entitetu moraju osigurati najefikasniji način komunikacije u okvirima preduzeća a sve u cilju što bržeg i efikasnijeg izvršenja zadataka. Postupci komunikacija ne obuhvataju samo procedure komunikacija u okviru jedne organizacijske celine, već definišu i odnose sa ostalim organizacijskim delovima zbog česte potrebe za zajedničkim delovanjem u izvršavanju ciljeva poslovne politike konkretnog preduzeća.

Državna interna revizija

Postupke nadgledanja zakonitosti i sprovođenja internih kontrola i procedura vrši državna interna revizija. „Revizija daje ocenu načina i procesa rada organa i organizacija, što podrazumeva prethodno ispitivanje postupaka i poštovanje pravila interne kontrole, adekvatnosti i uspešnosti i potpunosti sistema interne kontrole, zakonitog korišćenja sredstava, efikasnosti, ekonomičnosti i uspešnosti rada. Revizija ima savetodavnu ulogu u vezi sa unapređenjem procesa upravljanja rizikom, procesom kontrole i procesa upravljanja u organima i organizacijama, kao i prilikom uvođenja novih sistema i procedura interne kontrole. Revizija obezbeđuje funkcionerima koji rukovode organima i organizacijama nezavisno i objektivno mišljenje o adekvatnosti i efektivnosti sistema interne kontrole.“ Državna interna revizija u svom radu treba da primenjuje metodologiju koja se zasniva na standardima INTOSAI. (Asatryan et al. 2017) Poslovi revizije vrše se u skladu sa programom koji je odobrio nadležni ministar.

Ona ima savetodavnu ulogu u cilju poboljšanja poslovanja. NJeni zadaci su(Zakon o državnoj revizorskoj instituciji („Sl.Gl. RS“ 101/2005,54/2007 i 36/2010)): procena procesa i sastava unutrašnjih kontrola na temelju upravljanja rizicima, sprovođenje unutrašnje revizije u skladu sa praksom i standardima revizije, testiranje, analiziranje i ocena poslovnih funkcija iz nadležnosti Ministarstva, predvođene pojedinačnih revizija i davanje preporuke ministru u svrhu postizanja veće efikasnosti i efektivnosti sistema, obavljanje posebne revizije na zahtev ministra ili prema potrebi, obavljanje revizije o korišćenju sredstava EU i drugih međunarodnih organizacija i institucija koje koriste Ministarstva, izrađivanje izveštaja o obavljenoj unutrašnjoj reviziji koji se podnosi ministru, praćenje sprovođenja preporuka iz prethodno obavljenih revizija, izrađivanje periodičnih i godišnjih izveštaja o radu koji se dostavljaju nadležnim institucijama u skladu se važećim propisima. Zakonom o budžetskom sistemu (Zakon o budžetskom sistemu („Sl. gl. RS”, br. 54/2009, ... 113/2017))

predviđena je obaveza uspostavljanja interne finansijske kontrole u javnom sektoru i to kroz:

- 1) finansijsko upravljanje i kontrolu kod korisnika javnih sredstava;

2) internu reviziju kod korisnika javnih sredstava;

3) harmonizaciju i koordinaciju finansijskog upravljanja i kontrole i interne revizije koju obavlja Ministarstvo finansija - Centralna jedinica za harmonizaciju

U Republici Srbiji postoji još uvek otpor uvođenju različitih oblika nadzora nad radom državnih institucija, što se moglo i očekivati, s obzirom na iskustva razvijenih zemalja. Naime, kada je u tim zemljama formirana interna i eksterna državna revizija postojali su veoma snažni otpori.

Međutim u poslednje vreme primećen je bitan napredak u ovoj oblasti, s obzirom na obaveze koje je preuzela Republika Srbija prema poglavlju 32, a u cilju pristupanja evropskim integracijama. U Republici Srbiji postoji na nivou Ministarstva finansija Centralna jedinica za harmonizaciju, koja ima zadatak, da kroz svoje aktivnosti, stvori uslove za uspostavljanje interne reviziju u javnom sektoru, što će znatno će olakšati i rad Državne revizorske institucije.

Administrativna (upravna) kontrola

Da bi se osiguralo izvršenje budžeta onako kako je to planirano i usvojeno od strane najvišeg organa vlasti (Parlamenta), u svim savremenim budžetskim sistemima organizovana je budžetska kontrola. (Jovanović et al. 2003)

Od momenta procesu donošenja do izvršenja budžet prolazi kroz nekoliko faza. Prikupljena budžetska sredstva, kojima se finansiraju javne potrebe države i njenih organa, zahtevaju uspostavljanje adekvatnih metoda kontrole koje treba da obezbede pravilno izvršenje budžeta.

U zakonodavstvima pojedinih zemalja postoje razne vrste kontrole izvršenja budžeta. Kontrole se mogu svrstati prema različitim kriterijuma na primer prema vremenu, mestu, subjektima i organima koji vrše kontrolu. (Tasić, 1999)

Kontrola budžeta prema vremenu može biti dvojaka i to: prethodna i naknadna. Prethodna (preventivna) kontrola vrši se kada kontrola prethodi isplati. Ex ante kontrola sprečava isplate koje nisu utemeljena na zakonskim propisima. Za razliku od preventivne kontrole, kontrola koja posle izvršene isplate ima karakter naknadne kontrole (ex post). Ova kontrola vrši proveravanje trošenja budžetskih sredstava shodno pozitivnim propisima. Kontrola prema metodi koji se primenjuje može biti: dokumentarna kontrola i terenska. Dokumentarna kontrola se sprovodi na licu mesta a terenska izlaskom kontrolnog organa na teren. Kontrola prema subjektima razlikuje kontrolu nad naredbodavcima i kontrolu nad računopolagačima. Kontrola naredbodavca ima karakter kontrole upotrebe odobrenih rashoda i odgovornost naredbodavca ima politički karakter. Kontrola računopolagača obuhvata njegovo poslovanje iz okvira njegovog delokruga rada,

a odgovornost računopolagača nije politička, nego računska, a eventualno i krivična. Često ne pravi razlika između termina revizije i kontrole.

Revizija je samo proveravanje računa, dok kontrola procenjuje da li ima nepravilnosti u primeni finansijskih propisa.

Prema organima koji vrše kontrolu budžeta treba razlikovati:

- administrativnu (upravnu),
- računsko-sudsku i
- političku kontrolu.

Administrativna kontrola (upravna kontrola) predstavlja kontrolu izvršenja budžeta u okviru sopstvenog administrativnog aparata. Ova vrsta kontrole je hijerarhijska jer nju vrši viši organ nad nižim budžetskim organom. Ipak, ne treba smatrati da najviši finansijski organi ostaju bez kontrole. Kontrolu nad ovim organima vrši državna interna revizija koju obavlja ministar finansija. Administrativna kontrola se pojavljuje kao prethodna, tekuća i naknadna, a posebno se obavlja kontrola naredbodavca i računopolagača. Upravnu kontrolu sprovode specijalno organizovane institucije. Francuska ima dve institucije ovakvog tipa: Generalna inspekcija i Kontrola angažovanih rashoda. Generalna inspekcija ima tradiciju još od doba Napoleona. Njen rad se odnosi na kontrolisanje računopolagača. Generalna inspekcija je organ Ministarstva finansija a inspektori rade po direktivama ministra. Zbog se toga i rezultati rada ove inspekcije prezentiraju neposredno na uvid ministru finansija. Kontrola angažovanih rashoda ima karakter prethodne kontrole, a njena delatnost se sastoji u prethodnom kontrolisanju svakog angažovanja sredstava i naredbe za isplatu. Lice koje vrši kontrolu vrši nadzor nad pravilnošću trošenja državnih rashoda, a ne nad celishodnošću njihove upotrebe.

Politička kontrola

Političku kontrolu vrši telo koje je donelo budžet, dakle, Parlament tj. Narodna Skupština. Zbog toga politička kontrola nosi naziv i parlamentarna ili skupštinska.

Politička kontrola analizira izvršenje budžeta i eventualna odstupanja od usvojenog budžeta. (Mihajlović et al. 2017) Politička kontrola ima karakter naknadne kontrole (ex post) i sprovodi se na kraju budžetske godine. (Damnjanović et al. 2016) Postoje dva sistema parlamentarne budžetske kontrole. Jedna je sistem francuskog tipa, koji se zasniva na postojanju Računskog suda, a drugi je sistem kontrole anglosaksonskog tipa, koji se zasniva na postojanju glavnog kontrolora. Zemlje koje imaju sistem budžetske kontrole francuskog tipa su Italija, Belgija i Holandija, zbog postojanja Računskog suda, ali njegova organizacija i uloga su dosta različite od uloge suda u

Francuskoj.(Alonso et al. 2017) U Frandžuskoj, Računski sud, koji je upravni sud, vrši kontrolu izvršenja budžeta. Računski sud obavlja kontrolu ocenjujući završne račune u pogledu njihove računske ispravnosti i zakonitosti. U Italiji, Belgiji i Holandiji ustanovljen je „glavni kontrolor“. On kontroliše sve budžetske rashode i odobrava svako prenošenje sredstava sa računa banke, gde se vrši uplata budžetskih prihoda na račune glavnog isplatioca. U SAD glavnog kontrolora imenuje predsednik, koji ga može opozvati, ali jedino u slučajevima propisanim zakonom. Glavni kontrolor kontroliše raspodelu budžetskih sredstava i sredstava državnih fondova. Njegova ovlašćenja su veoma široka, jer prilikom izvršenja budžeta može obustaviti isplatu i pozvati na odgovornost naredbodavca. Glavni kontrolor, takođe, objavljuje povremene izveštaje, u toku budžetske godine o izvršenju budžeta, a Kongresu podnosi izveštaje o završnom računu budžeta. Prema tome, državna revizija predstavlja političku naknadnu kontrolu javnih finansija.

Računsko-sudska kontrola

U nekim zemljama pored administrativne kontrole, obrazovana je posebna vrsta kontrole, koja u svom radu potpuno nezavisna od upravnih organa. (Tasić, 1999) Računsko-sudski organ tesno je povezan sa poslovanjem ministarstava i Vladom. Poslovanje ovakve kontrole prisutno je u gotovo svim razvijenim zapadnim zemljama. Računsko-sudska kontrola postoji u Nemačkoj, Francuskoj, Italiji, Velikoj Britaniji i SAD. Ovaj vid kontrole deluje nezavisno od kontrola upravnih organa i predstavlja oblik preventivnih kontrola.

Ostali oblici kontrole

Kontrola javnih sredstava može biti poverena i nekoj od nezavisnih revizorskih firmi. Zakon o budžetskom sistemu Republike Srbije, usvojen još marta 2002. godine, predviđa da poslove kontrole nad javnim finansija može da vrši i predstavnik komercijalne revizije. Međutim, iako postoji propisano u tada važećom Zakonu ovaj oblik kontrole nije još zaživeo u Republici Srbiji. To potvrđuje napred iznetu tezu o snažnom otporu državno-birokratskog aparata svakom obliku nadzora nad njegovim radom.

Državna revizija kao sastavni deo sistema nadzora nad javnim rashodima

Državna revizija (Revizija javnih rashoda) je posebna kontrolna aktivnost usmerena na kontrolu izveštavanja o trošenju javnih finansijskih sredstava, koja su u nadležnosti državnih organa i institucija. Revizija javnog sektora je godišnja aktivnost koju obavljaju Državne revizorske institucije radi obelodanjivanja potrošenih sredstava države i davanja preporuka za bolje funkcionisanje javnog sektora. Ova aktivnost je razvijena u zemljama tržišne privrede, dok je u zemljama u tranziciji tek u razvoju.

Državna revizija se zasniva na osnovnim postulatima revizije, nezavisna je, realna, objektivna i obavlja se u skladu sa Međunarodnim standardima revizije za javni sektor. Brojni su razlozi za vršenje državne revizije, a ova problematika važna za svaku državu. Trebalo bi se obavljati na način i u skladu sa najboljom praksom koja postoji u toj oblasti. Činjenica je da danas stalno je rastuća potreba za informacijama i da brojnim interesnim grupama pažnju privlači prikupljanje i trošenje finansijskih sredstava države. Zainteresovana javnost traži od države da je izveštava o trošenju finansijskih sredstava, ali da bi te informacije bile ubedljive, potrebno je mišljenje nezavisne i kompetentne organizacije, na koje izvršna vlast ne može da utiče odnosno mišljenje nezavisne revizije. Plan trošenja prikupljenih poreskih sredstava, način i dinamiku trošenja i namenu projektuju državni organi i institucije. Projekat trošenja javnih prihoda odobrava najviši predstavnički organ zemlje. Najviši predstavnički organi moraju biti informisani o racionalnoj, efikasnoj i potpunoj upotrebi finansijskih sredstava. U razvijenom tržišnom svetu najviši predstavnici vrše nadzor nad javnim rashodima. Ovaj nadzor predstavlja kompleks mera i procedura koje uspostavlja Parlament. Trošenje finansijskih sredstava treba da se zasniva na načelu uspostavljanja budžetske ravnoteže.

Članovi najvišeg predstavničkog organa u državi u većini slučajeva nisu stručno osposobljeni da analiziraju finansijske izveštaje o potrošnji budžetskih sredstava. Nezavisna revizija javnog sektora tj. države ima izuzetno važnu ulogu i mesto u ukupnim aktivnostima zemalja tržišne privrede radi ostvarivanja dugoročne monetarne stabilnosti, suzbijanja inflacije, podsticanja investicionih ulaganja, rasta proizvodnje, zaustavljanja porasta javnih rashoda i efektnog usklađivanja javnih prihoda i rashoda, odnosno ostvarivanja stabilnosti finansijskog sistema. (Vladislavljević, Pešić, 2018) Javnost i poreski obveznici očekuju da postoji odgovornost za trošenje finansijskih sredstava države. Državna revizija proverava i analizira protekle finansijske događaje, i otkriva pronevere i korupcije, kao i postojanje nezakonitih procedura kojima se omogućava trošenje javnih finansijskih sredstava.

Zato državna revizija imaju pozitivan uticaj na način organizovanja državnih institucija i javnog sektora. Državna revizija se organizuje u svakoj zemlji u vidu Vrhovne revizorske institucije.

Položaj, nadležnost, organizacija i način rada Državne revizorske institucije u Republici Srbiji regulisan je Ustavom Republike Srbije i Zakonom o državnoj revizorskoj instituciji. Ova institucija je nezavisna i ima potpun i slobodan pristup svim dokumentima i informacijama. Vrhovna revizorska institucija je važan balans u sistemu podele vlasti na zakonodavnu, (Skupština), izvršnu (Vlada) i sudsku (Pravosuđe). Ona je četvrta karika koja treba da kontroliše rad izvršne vlasti i o tome obaveštava parlamentarnu vlast. Pri tome, ona mora da poštuje

Zakone koju uređuju ovu problematiku, što znači da nije iznad pravosudnog sistema.

Zaključak

Javnost i građani tj. poreski obveznici očekuju da postoji odgovornost za trošenje finansijskih sredstava države, kao i mogućnost da izvrše uvid u kvalitet utrošenih para koji su izdvojili za funkcionisanje države.

Trošenje državnog novca i nadzor na trošenjem javnih rashoda predstavlja aktivnost usmerenu na smanjenje troškova funkcionisanja organa države. Državni nadzor obuhvata: kontrolu, inspekciju i državnu reviziju. Zbog okolnosti da je Republika Srbija u tranzitornom periodu i da se formiraju pojedine nove institucije države, nadzor nad trošenjem budžeta dobija na još većem značaju. U ovom radu je prikazan način kontrole nad javnim rashodima koje se obavljaju u najrazvijenijim zemljama. To je objašnjeno kroz: internu kontrolu, državnu internu reviziju, administrativnu, računsko-sudsku i parlamentarnu kontrolu. Sve vrste kontrola imaju svoje mesto i ulogu u sistemu nadzora nad javnim finansijama, ali najveći značaj zauzima državna revizorska institucija.

Eventualno članstvo u Evropskoj uniji podrazumeva i prihvatanje savremenih institucija, koje će unaprediti rad državne uprave, povećati efikasnost, efektivnost i ekonomičnost državnih institucija, a jedna od njih je upravo Državna revizorska institucija. Pojedini autori smatraju da postoji duboka korelacija između nivoa evropskih integracija i razvijenosti državne revizije. Državna revizija kao najznačajniji kontrolor javnih finansija predstavlja marker i kontrolni oslonac na našem putu u evro-integracije.

Literatura

1. Alonso, J., Clifton, J., Díaz-Fuentes, D. (2017) The impact of government outsourcing on public spending: Evidence from European Union countries, *Journal of Policy Modeling*, 39(2), pp. 333-348
2. Asatryan, Z., Heinemann, F., Pitlik, H. (2017) Reforming the public administration: The role of crisis and the power of bureaucracy, *European Journal of Political Economy*, 48(2) pp. 128-143
3. Buso, M., Marty, F., Tran P.T. (2017) Public-private partnerships from budget constraints: Looking for debt hiding?, *International Journal of Industrial Organization*, Vol. 51, pp. 56-84
4. Combes, J.L., Minea, A., Sow, M. (2017) Is fiscal policy always counter-(pro-) cyclical? The role of public debt and fiscal rules, *Economic Modelling*, vol. 65, pp. 138-146

5. Damnjanović R., Tomašević M., Mihajlović M., (2016) Mogućnosti upotrebe metodologije Lean Six Sigma u programskom budžetiranju sistema odbrane, *Vojno delo*, vol. 68, 5/2016, str. 306-313
6. Ivaniš, M. (2012): Značaj interne kontrole u reviziji finansijskih izveštaja, *SRRS*, „Revizor“
7. Jovanović M., Đurović–Todorović, J. (2003): *Finansijska teorija i politika*, Ekonomski fakultet Niš
8. Hassel, A. (2015) *Public Policy*, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), pp. 569-575
9. Jain, R. (2017) Public sector enterprise disinvestment in India: Efficiency gains in a political context, *Journal of Asian Economics*, Vol. 53, pp. 18-36
10. Meyer, R.E., Leixnering, S. (2015) *Public Sector Organizations*, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), pp. 597-602
11. Mihajlović, M., Imamović, N., & Dragović, N. (2017). Uloga i značaj antimonopolske politike u savremenim uslovima poslovanja. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 3(2), 87-99.
12. Miljković, A (2006): *Finansijska kontrola i revizija*, Privredna akademija, 2006., Novi Sad
13. Milojević, I. (2010) *Računovodstvo*, Centar za ekonomska i finansijska istraživanja, Beograd
14. Newberry, S. (2015) Public sector reforms and sovereign debt management: Capital market development as strategy?, *Critical Perspectives on Accounting*, vol. 27, pp. 101-117
15. Novaković, S., Jovičević, P., & Simin, M. (2018). Interna revizija u funkciji menadžmenta. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 4(1), 63-84
16. Tasić, T. (1999): *Javne finansije*, Fakultet za menadžment Zaječar, Leskovac.
17. Vitorović, B, Andrić, M. (1995): *Osnovi revizije*, SRRS, Beograd
18. Vladislavljević, V., Pešić, H. (2018). Budžetska procedura u Republici Srbiji - izrada, donošenje i usvajanje završnog računa budžeta. *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 4(2), 90-100.
19. Wu, S., Li, B, Nie, Q, Chen, C. (2017) Government expenditure, corruption and total factor productivity, *Journal of Cleaner Production*, 168(6), pp. 279-289
20. Zakon o budžetskom sistemu („Sl. gl. RS”, br. 54/2009, ... 113/2017)
21. Zakon o državnoj revizorskoj instituciji („Sl.Gl. RS“ 101/2005,54/2007 i 36/2010)

FORMS OF PUBLIC EXPENDITURE SUPERVISION

Bratislav Stanković¹⁰, Radovan Damnjanović¹¹, Milenko Popović¹²

Summary

Control State money expenditure, especially in developed countries, is democratic heritage based on principles that, through accredited and unbiased institutions, citizens have the possibility to get insight into all aspects of taxpayers' money expenditure. In that sense, public expenditure supervision represents an activity directed towards decrease in the costs of functioning of the state and its entities. State supervision comprises three segments, as follows: control, inspection, and state audit. Control is continuous every day supervision by state employees, usually internal. Inspection is additional external control by the state. State audit has the function of public expenditure inspection. It evaluates how economical, efficient, and effective state budget institutions are. In this text, we deal with the most significant aspects of public finance supervision through: internal control, internal state audit, and administrative, accounting-court and parliamentary control. All these forms intertwine thus creating one integrating supervision system of public finance, with one clear goal – decrease in public expenditure and less expensive state.

Key words: supervision, state audit, public expenditures, budget.

JEL: H10, H76.

Datum dolaska (Date received): 10.09.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 18.11.2018.

¹⁰ Bratislav Stanković, City Municipality of Leskovac, Ulica Pana Đukića br. 9, Leskovac, Serbia, E-mail: bstankovic85@gmail.com

¹¹ Radovan Damnjanović, Ph.D., Assistant Professor, University of Defense, Pavle Jurišić Street Šturma no. 33, Belgrade, Serbia.

¹² Milenko Popović, University of Business Studies, Banja Luka, Republika Srpska, BiH

ULOGA KNJIGOVODSTVENE DOKUMENTACIJE U RAČUNOVODSTVENOM INFORMACIONOM SISTEMU

Aleksandar Savić¹, Miloš Miljković², Tamara Damnjanović³

doi:10.5937/Oditor1803111S

Pregledni rad

UDK: 007:657.05]:004

657.24

Apstrakt

Dokumentaciju u knjigovodstvu čine pisane isprave kojima se potvrđuje nastanak određenog poslovnog događaja. U dnevnik i glavnoj knjizi računovodstveno se obuhvataju samo dokumentovane poslovne promene. Dakle, ukoliko ne postoji odgovarajući dokument knjiženje je bez ikakvog značaja. Zbog svega iznetog nastala je i poznata sintagma „Ni jedno knjiženje bez dokumenta“. S obzirom da je neophodan informacioni sistem u današnjem svetu, rad ima za cilj da ukaže na važnost računovodstvenog informacionog sistema u računovodstvu i koja je uloga knjigovodstvenih dokumenata u njemu.

Ključne reči: poslovna promena, knjigovodstveni dokument, računovodstveni informacioni sistem

JEL: F16, M24

Uvod

Poslovni događaj, kao predmet knjigovodstvene evidencije uvek je povezan sa odgovarajućom knjigovodstvenom dokumentacijom. U našim poslovnim subjektima postoje brojni dokumenti i njihova različitost dolazi do izražaja kod dokumenata u okviru samog poslovnog subjekta na osnovu kojih svaki poslovni subjekt prikazuje specifičnosti svog poslovanja, za razliku od njih, dokumenti koji se sastavljaju za eksternu upotrebu su unificirani i standardizovani.

Računovodstvena dokumenta obuhvataju sve podatke potrebne za knjiženje u poslovnim knjigama, tako da se iz dokumenata o poslovnoj promeni može saznati osnov nastale poslovne promene. Dokument je osnova za knjigovodstveno obuhvatanje poslovnih događaja, iskazuje vreme i mesto događaja, kao i suštinu

¹ Aleksandar Savić, mast.ekon., Vojska Srbije, Kopnena vojska, Pešadijski bataljon, Zaječar, Telefon +381 63 812 09 56, E-mail: aleksandar22071993@gmail.com

² Miloš Miljković, mast. ekon. Kopnena Vojska Srbije, Krusevac, Telefon +381 66 870 73 41, E-mail: milos.miljkovic.mekis@gmail.com

³ Tamara Damnjanović, Računovodstveni centar, Ministarstvo odbrane, Gardijska br.7, Beograd

poslovnog događaja. Tako kažemo da bez dokumentacije za knjigovodstvo poslovni događaj ne postoji. Za preduzeće je veoma bitno da zbog konkurencije u tržišnim uslovima ima adekvatan sistem informisanja, zbog toga što samo tačne i blagovremene informacije mogu biti dobra osnova pri donošenju strateških odluka. Ova tema je strukturisana od sledećih šest tačaka koje su objašnjene u ovom radu.

- Prva tačka odnosi na suštinu i značaj računovodstvene dokumentacije gde je objašnjen oblik, odnosno formalni izgled računovodstvene dokumentacije koji je uslovljen veličinom, organizacionom strukturom i vrstom poslovnog subjekta. Zatim kada je u pitanju suština i značaj računovodstvene dokumentacije sledeća podtačka se odnosi na strukturnu komponentu računovodstvene dokumentacije koja u stvari govori o tome da dokument mora da sadrži određene bitne elemente da bi bio prihvaćen kao osnova za obuhvatanje ekonomskih promena koje objašnjavaju poslovni događaj. Važnost računovodstvene dokumentacije ukazuje na pretpostavku da će poslovni događaji biti verodostojno zapisani.
- Druga tačka u ovom radu se odnosi na vrstu računovodstvene dokumentacije koja govori o grupisanju dokumentacije na interne i eksterne dokumente, na originalne i izvedene, na osnovne i dopunske dokumente i na dokumente sa stanovišta poslovnih funkcija. Poslovni ciklus i poslovna dokumenta se u radu ogledaju kroz finansijske situacije, koje npr mogu biti prodaja proizvoda kupcima, kupovina robe od dobavljača, naplata, isplata itd.
- Zakonska regulativa za obradu dokumentacije u e-okruženju se javlja kao treća tačka i govori o tome da se dizajniranje i izrada dokumenata realizuje uz pomoć informacionih sistema ali da se takođe ovi dokumenti unose u informacioni sistem registrovanjem podataka sa papira.
- Likvidiranjem dokumentacije podrazumeva da se utvrđivanje verodostojnosti dokumenata vrši preko formalne, računске i suštinske kontrole i kada se utvrdi ta trostruka kontrola onda likvidator sa svojim potpisom pušta dokument na dalji postupak.
- Sređivanje, odlaganje i čuvanje dokumentacije se javlja kao peta tačka koja je obrađena u ovom radu i govori o tome da dokumenti koji su proknjiženi moraju se na određeni način srediti i odložiti u arhivu za čuvanje do zakonom propisanog roka.
- Uloga računovodstvene dokumentacije govori o tome koliko je zapravo neophodna dokumentacija u poslovanju i prezentovaće primer konkretnog preduzeća koji prati proces nastale poslovne promene kroz neophodnu dokumentaciju.

Sušтина i značaj računovodstvene dokumentacije

Pošto se poslovanje u preduzeću odvija u okviru više ekonomskih promena javlja se problem načina prikupljanja informacija o tom poslovnom događaju. Pa tako beli primerak prati robu odnosno gotove proizvode, žuti primerak se prosleđuje prodajnoj službi za fakturisanje, zeleni primerak se prosleđuje robnom knjigovodstvu, crveni primerak se prosleđuje finansijskom knjigovodstvu i roze primerak se prosleđuje arhivi magacina.

Strukturne komponente računovodstvene dokumentacije

Knjigovodstveni dokument je pisana isprava kojom se dokazuje nastanak neke ekonomske promene. Suprotnost interesa učesnika u jednoj ekonomskoj promeni obezbeđuje objektivnost podataka unetih u dokument. (Škarić-Jovanović, 2009)

Da bi dokument bio prihvaćen kao osnova za obuhvatanje ekonomskih promena on mora sadržati sledeće bitne elemente:

- mesto i datum nastanka ekonomske promene,
- naziv i broj dokumenta,
- nazive ili imena lica koja su učestvovala u njenom izvršenju, kratak opis ekonomske promene,
- iznos na koji promena glasi ili podatke na osnovu kojih će iznos biti naknadno utvrđen
- potpise odgovornih lica

Graph 2. Primer dokumenta koji se izdaje u više primeraka

Datum i mesto izdavanja: _____
Naziv poslovnog subjekta ili lica koje učestvuju u poslovnom događaju: _____
 Naziv dokumenta
Sadržaj poslovnog dokumenta
 Potpis ovlašćenog lica
Pečat

Vrste računovodstvene dokumentacije

Poslovnim knjigama (Kim et al. 2017) smatramo dokumente u koje unosimo podatke o nastalim poslovnim događajima tako da one imaju osobitost javne isprave, što znači da moraju udovoljavati svim zahtevima koji se na takve isprave postavljaju. Unos podataka (knjiženja) u poslovne knjige mora se obaviti uredno. Urednim knjiženjem podataka smatramo unos (Irvine, Moerman, 2017):

- utemeljen na odgovarajućoj ispravi,
- podatak upisan srpskim jezikom,
- u neprekidnom nizu bez ostavljanja slobodnih prostora,
- bez brisanja i promene prvobitnog teksta i svota.

Finansijsko računovodstvo kao deo računovodstvenog informacionog sistema stvara i prezentuje informacije o finansijskom stanju, likvidnosti i o tome koliko je preduzeće sposobno da zaradi, koji su od značaja za donošenje odluka prvenstveno eksternih korisnika, ili i samog menadžmenta. (González-Rojas et al. 2017).

Osnovna podela dokumenata, prema njihovoj funkciji, je na:

1. Pravdajuća dokumenta – služe da bi potvrdile nastanak neke poslovne promene
2. Nalogodavna – koriste se da bi olakšala knjiženje nastale promene. (Milojević, 2010)

Pa tako na osnovu prirode izvršenih poslovnih događaja, računovodstveni dokumenti mogu biti različiti i grupisati se sa različitih aspekata. Najčešći način grupisanja je:

- interni i eksterni dokumenti,
- originalni (izvorni) i izvedeni dokumenti,
- osnovni i dopunski dokumenti i dokumenti sa stanovišta poslovnih funkcija. (Dmitrović, Petković, 2010)

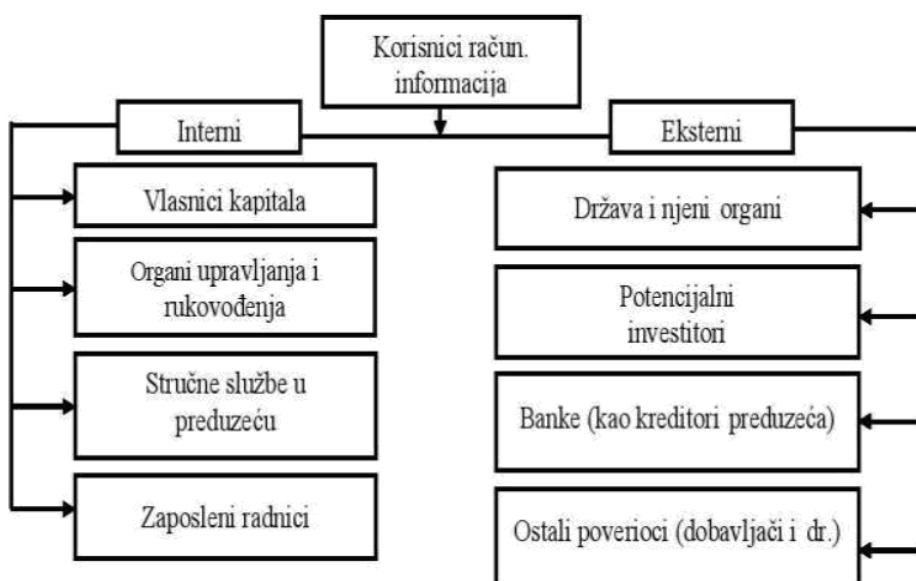
Interni i eksterni računovodstveni dokumenti

Interna (unutrašnja) dokumenta su dokumenta koja nastaju u preduzeću i ostaju u njemu. Odnose se na promene koje se odvijaju u okviru preduzeća, kao primer se navodi, trebovanje materijala. Unutrašnja dokumenta izdaje poslovni subjekt za poslovne događaje koje je izvršio. Znači, ova vrsta dokumenta nastaje u poslovnom subjektu u vezi s poslovnim događajima koji imaju pretežno interni karakter. Iako se ovi dokumenti izdaju, uglavnom, izvan knjigovodstva i to od

strane odeljenja koja su izvršila određene poslovne događaje (najčešće prodajna služba, služba remonta, magacinska služba, i dr). U nekim slučajevima, njih može izdati i služba računovodstva (npr. Izveštaj o rasporedu troškova, kalkulacije gotovih proizvoda, Izveštaj o ispravljanju knjigovodstvenih grešaka i dr.). U ovu grupu dokumenata spadaju: platni spiskovi, trebovanja, prijemnice o primljenim sredstvima, materijalu, robi, izveštaji o viškovima i manjkovima, priznanice, nalozi za knjiženje za ukalkulisanu amortizaciju, ukalkulisani kalo i lom i drugi.

Eksterne (spoljne) dokumente izdaju neki drugi poslovni subjekti. Njima se potvrđuje izvršenje zaključenog ugovora, koji (ili po osnovu kojeg) je uslovio nastanak nekog poslovnog događaja naznačenog u dokumentu. U ovu grupu dokumenata spadaju: fakture za kupljeni materijal, sredstva i robu, primljene hartije od vrednosti - menice, čekovi, razni računi, izvodi banaka, tovarni listovi, konosmani itd. (Dmitrović, Petković, 2010)

Graph 3. Korisnici računovodstvenih dokumenata⁴

⁴ Na slici su prikazani interni i eksterni korisnici računovodstvenih informacija, odnosno dokumenata. Pa tako kao interne korisnike dokumenata možemo navesti vlasnike kapitala, organe upravljanja i rukovođenja, stručne službe u preduzeću, a tu su i zaposleni radnici. Kao eksterni korisnici se javljaju država i njeni organi, banke, potencijalni investitori i ostali poverioci.

Originalni i izvedeni računovodstveni dokumenti

Prema racionalnosti knjigovodstvenog obuhvatanja poslovnih događaja, odnosno prema sadržaju, računovodstvena dokumentacija može biti:

- originalna dokumenta i
- izvedena dokumenta. (Dmitrović, Petković, 2011)

Originalna dokumenta nastaju na mestu izvršenja ekonomske promene, i osnovni zadatak ovih dokumenata jeste da dokažu da je promena nastala. Originalni dokumenti izvorni, pojedinačni, elementarni dokumenti služe kao potvrda nastalog poslovnog događaja za koji su izdati. Dokazuje da je promena nastala ili nastaje na mestu izvršenja ekonomske promene. To su: trebovanja i izdati materijal, čekovi, faktura uplatnice, uputnice, priznanice i dr. Sastavljaju se na mestu nastanka poslovnih događaja i vezani su za mesto, vreme i osobe koje učestvuju u nastanku poslovnog događaja. Izvorni dokument kao podlog za knjiženje može se javiti u obliku originala, kopije, fotokopije, overenog prepisa ili odgovarajućeg oblika otiska telekomunikacijskog prenosa. Računovodstvenom ispravom smatra se i isprava dobijena telekomunikacijskim putem, uključujući i elektronski razmenu podataka između računara u skladu sa odgovarajućim JUS-UN/EDIFACT standardima. (Dmitrović, Petković, 2011)

Izvedeni dokumenti su uvedeni da bi se obezbedila ažurnost knjigovodstva i preglednost na računima tako što se pojedinačni dokumenti rekapituliraju u opšti izvedeni dokument. (Rashad et al. 2015) Sačinjavanju izvedenih dokumenata pristupa se u slučaju pojave učestalosti istovrsnih poslovnih događaja. Izvedena dokumenta obuhvataju pojavu zbirnih dnevnika i pojavu pojedinih knjigovodstvenih metoda koji su uticali na zbirna knjiženja. Kao primer izvedenih dokumenata navodi se blagajnički izveštaj putem koga se vrši zbirno knjiženje kao i isplatne liste

Osnovni i dopunski dokumenti

Grupisanje na osnovne i dopunske dokumente izvršeno je sa aspekta njihove važnosti. Ove vrste dokumenata čine osnov za knjigovodstveno obuhvatanje poslovnih događaja. Tako, na primer, osnovnim dokumentom smatra se faktura realizovanih učinaka, a dopunskim oni koji se prilažu uz osnovni: ugovor, nalog za izdavanje učinaka, konosman ili tovarni list, otpremnica i slično. (Dmitrović, Petković, 2011) Osnovna dokumenta se drugačije nazivaju kao pojedinačna ili originalna dokumenta, dok se dopunski dokumenti drugačije nazivaju zbirnim dokumentima. Tako, ova podela počiva na stanovništu racionalnosti u knjiženju iste vrste poslovnih događaja. Ako se za svaki pojedini poslovni događaj sačini

posebni dokument, taj dokument ima karakter pojedinačnog dokumenta, a kada se zbog racionalizacije za više istovrsnih poslovnih događaja sastavi jedan dokumenat koji potvrđuje nastanak većeg broja poslovnih promena taj dokument je zbirni.

Računovodstvena dokumenta sa aspekta poslovnih funkcija

Računovodstvo je delatnost od šireg društvenog značaja, ono ne može biti izvan procesa reprodukcije (proizvodnog procesa). Bez računovodstvenih podataka i informacija proizvodni i privredni proces se ne bi mogao odvijati bez većih poremećaja. (Belfo, Trigo, 2013) Računovodstvo je uslovljeno proizvodnim tokom i ne može bez njega i izvan njega postojati. S obzirom da je predmet računovodstvenog obuhvatanja poslovni proces, a ovaj se odvija u preduzećima, to je njegova povezanost s ostalim funkcijama u poslovnom procesu vrlo značajna. Ovo naročito zato što je svaka funkcija neposredni korisnik računovodstvenih podataka i informacija. One (funkcije) dnevno trebaju različite podatke o pojedinim delovima poslovnog toka i to onih za koje su zadužene.

Računovodstvena dokumentacija se dalje može klasifikovati prema osnovnim posebnim funkcijama koje iniciraju nastanak poslovnog događaja. Poseban značaj sa aspekta organizacije knjigovodstva ima podela dokumentacije sa stavnovišta poslovnih funkcija. Prema tome, sa gledišta poslovnih funkcija računovodstvena dokumenta se dele na:

- dokumentacija nabavke,
- dokumentacija proizvodne funkcije,
- dokumentacija prodaje i
- dokumentacija vezana za platni promet (blagajnička i bančina dokumentacija).

Dokumentacija nabavke

Možemo navesti sledeću dokumentaciju koja se dovodi u vezu sa nabavnom funkcijom, a to su dokumentacija u vezi sa prijemom nekretnina, postojenja i opreme, materijala, usluga, npr. ulazna faktura dobavljača, prijemnica i drugo. Nabavna funkcija u preduzeću ima zadatak da pripremi, organizuje i izvrši nabavku osnovnih sredstava, materijala i robu. Prilikom obavljanje te funkcije javlja se mnogobrojna i različita dokumentacija koje ćemo podeliti na: dokumenta u vezi sa nabavkom osnovnih sredstava i dokumenta u vezi sa nabavkom materijala.

Dokumenta koja se javljaju u vezi sa nabavkom osnovnih sredstava su:

- odluka o pokretanju javne nabavke,
- faktura za nekretnine, postrojenja i opremu,
- zapisnik o prijemu nekretnina, postrojenja i opreme,
- obračunska situacija izvođača radova, odnosno faktura dobavljača,
- zapisnik o šteti na stalnoj imovini i
- zapisnik o rashodovanju stalne imovine.

Dokumenta koja su vezana za nabavku materijala su:

- ugovor (zaključnica),
- prijemnica,
- komisijski zapisnik.

Dokumentacija proizvodne funkcije

U okviru dokumentacije proizvodne funkcije razlikujemo sledeća dokumenta: radni nalog, trebovanje materijala, povratnica, radni list i dostavnica.

Dokumentacija u vezi sa prodajom gotovih proizvoda, odnosno robe

Navodimo neka od dokumenta koja su u vezi sa prodajom gotovih proizvoda, odnosno robe: zaključnica, nalog za izdavanje gotovih proizvoda, otpremnica gotovih proizvoda, faktura (račun) i nalog za knjiženje.

Dokumentacija platnog prometa

Dokumentima platnog prometa vrši se plaćanje sa računa gotovim novcem i bezgotovinskim, ili naplata sa računa gotovim novcem ili bezgotovinskim. Instrumenti koji se dovode u vezu sa gotovinskim platnim prometom su: nalog za uplatu, nalog za isplatu, priznanica, platni spisak, putni nalog i dnevnik blagajne. Instrumenti bezgotovinskog platnog prometa: nalog za prenos i nalog za naplatu.

Zakonska regulativa za obradu dokumentacije u e-okruženju

Zakon o elektronskom potpisu donet je 2004. godine, a 2009. godine na snagu su stupili i Zakon o elektronskoj trgovini i Zakon o elektronskom dokumentu čime je

zaokružen pravni okvir za brži razvoj elektronskog poslovanja i intenzivnije i sveobuhvatnije korišćenje savremenih elektronskih sredstava komunikacije u svim oblastima poslovanja. Upotreba kvalifikovanog elektronskog potpisa je osnov punovažnosti elektronskog dokumenta. Kažemo da kvalifikovani elektronski potpis ima isto pravno dejstvo, kao i overeni svojeručni potpis. Direktiva EU 1999/93/EC o elektronskim potpisima predstavlja pravno utemeljenje elektronskog potpisa u svim zemljama EU, tako da je Zakon o elektronskom potpisu u Republici Srbiji usklađen sa EU direktivom.

Zakon o elektronskom dokumentu se nadovezuje na propise o elektronskom potpisu i na taj način određuje uslove i način postupanja sa elektronskim dokumentom. Tako da se ovim zakonom određuje pojam elektronskog dokumenta, uslovi za formiranje i čuvanje dokumenta u elektronskom obliku, pojam originala i kopije, kao i mogućnost da se dokument pretvori iz papirnog u elektronski oblik i obrnuto. U članu 4. Zakona o elektronskom dokumentu i člana 3. Zakona o elektronskom potpisu naročito se navodi da se u elektronskom dokumentu ne može osporiti punovažnost samo zbog toga što je u elektronskom obliku. Međutim u članu 4, stav 3, tačka 6. Zakona o elektronskom dokumentu, sprečava se upotreba elektronskog dokumenta svuda gde je posebnim zakonom ili podzakonskim aktom koji bliže određuje materiju kojom je izričito određena upotreba svojeručnog potpisa na papir ili overenog svojeručnog potpisa. Prema članu 9. Zakona o računovodstvu i reviziji, dozvoljeno je da račun ili bilo koja druga računovodstvena isprava na osnovu koje se knjiže poslovne promene bude u elektronskoj formi i dostavljena elektronskim putem ukoliko je potpisana elektronskim potpisom i potvrđena elektronskom porukom prema ugovoru koji je potpisan između pošiljaoca i primaoca. Zakonom je takođe propisana i obaveza koju pravna lica imaju, a koja se odnosi na čuvanje, odnosno arhiviranje elektronskih dokumenata u samom informacionom sistemu ili na medijima koji uveravaju o nepromenljivosti elektronskog zapisa za vreme koje je utvrđeno zakonom.

Neophodno je napomenuti da se Zakonom o elektronskom dokumentu uvodi i pojam upotrebe vremenskog žiga kao postupak kojim se pouzdano označava da su elektronski podaci postojali pre označenog trenutka. U Republici Srbiji ne postoji sertifikovano telo koje se bavi komercijalnim izdavanjem vremenskog žiga (TSA-Time Stamping Authority), čime zakonom propisani uslovi elektronske razmene finansijskih dokumenata i dalje nisu ispunjeni. (Kostić, 2012; Sanchez et al. 2017)

Skup podataka sastavljen od slova, brojeva, simbola, grafičkih, zvučnih i video zapisa sadržanih u rešenju, ispravi ili bilo kom drugom aktu koji sačine pravna i fizička lica ili organi vlasti radi korišćenja u pravnom prometu ili u upravnom, sudskom ili drugom postupku pred organima vlasti, ako je elektronski izrađen, digitalizovan, poslat, primljen, sačuvan ili arhiviran na elektronskom, magnetnom,

optičkom ili drugom mediju predstavlja elektronski dokument. Elektronski dokument izrađuje se primenom bilo koje dostupne i upotrebljive informaciono-komunikacione tehnologije, ako zakonom nije drugačije određeno. Elektronski dokument koji predstavlja arhivsku građu izrađuje se u standardizovanim formatima koji zadovoljavaju potrebe trajnog arhiviranja, u skladu sa zakonom kojim se uređuje arhivska građa. Ne može se osporiti punovažnost elektronskog dokumenta samo zato što je u elektronskom obliku. Ako je propisom utvrđen pismeni oblik kao uslov punovažnosti pravnog akta, pravnog posla ili druge pravne radnje, odgovarajući elektronski dokument potpisuje se kvalifikovanim elektronskim potpisom, u skladu sa zakonom kojim se uređuje elektronski potpis.

Proveravanje (likvidiranje) dokumentacije

Sva dokumenta koje služe kao podloga za unos u poslovne knjige moraju biti pouzdana i tačna. Tačnost podataka na ulazu računovodstvenog procesa, pretpostavka je tačnosti informacija na izlazu, tj. tačnosti podataka u finansijskim izveštajima. Dokument je osnov za knjiženje i shodno tome je neophodno da bude tačan i da odgovara stvarnom stanju izvršenog poslovnog događaja. Iako se vodi računa o njegovoj tačnosti, određeno lice ima obavezu pre knjigovodstvenog obuhvatanja da proveri njegovu tačnost i ispravnost. Aktivnost na utvrđivanju tačnosti i verodostojnosti dokumenta se naziva likvidiranje, a osoba koja ima tu obavezu se zove likvidator. Da bi dokument koji se odnosi na neku ekonomsku promenu postao osnova za njeno evidentiranje nužno je da je prethodno na njim bude izvršena formalna, računska i suštinska kontrola.

- Formalna kontrola najčešće se odnosi na formu (izgled) ima zadatak da proveri da li dokument sadrži sve bitne elemente i da li je za poslovni događaj korišćen odgovarajući dokument,
- Računskom kontrolom se proverava tačnost računskih operacija (sabiranje, oduzimanje...) izvršenih u dokumentu,
- Suštinskom kontrolom da se sve knjigovodstvene promene unose na osnovu validne dokumentacije, tj. da se ta promena stvarno dogodila. (Milojević, 2010)

Materijalna ispravnost dokumenta govori da se njime jasno i nedvosmisleno izražava poslovni događaj koji se desio i da je u skladu sa propisima, te da su računске operacije u dokumentu potpuno ispravne. Kada je izvršena trostruka kontrola onda likvidator sa naznakom “provereno” svojim potpisom pušta dokument na dalji postupak koji predstavlja određivanje kako i na kojim računima knjigovodstveno obuhvatiti poslovni događaj iz dokumenta, a sve ovo je obuhvaćeno u nalogu za knjiženje. Osim naloga za knjiženje javljaju se i nalozi za

izvršenje, a njih izdaje lice koje ima obavezu kreiranja poslovnih procesa prema unutrašnjoj organizaciji poslovnog subjekta u pisanoj ili usmenoj formi. Za dokumente primarnog unosa obavezna je kontrola kod računske obrade podataka, a za izvedene dokumente kontrola se izvodi po potrebi. Pre knjiženja, a na osnovu kontrole knjigovodstvenih dokumenata utvrđuje se njihova potpunost, istinitost, tačnost i zakonitost. Dokument se dostavlja na knjiženje u roku od 8 dana od dana nastanka promene. Pošto se sve više računar koristi za obradu podataka taj rok može biti i kraći.

Računovodstvena isprava i dokumentacija u vezi sa nastalom poslovnom promenom, prema članu 11. Zakona o računovodstvu i reviziji, dostavlja se na knjiženje odmah po izradi, odnosno odmah po prijemu, a najkasnije u roku od 3 dana od dana kada je poslovna promena nastala, odnosno u roku od 3 dana od datuma prijema s tim što se opštim aktom pravnog lica i preduzetnika može utvrditi i kraći rok od propisanog. (Antić, 2007)

Lica koja vode poslovne knjige, nakon što se sprovede kontrola primljenih računovodstvenih isprava dužna su da te isprave proknjiže u poslovne knjige narednog dana, a najkasnije u roku od 5 dana od dana prijema računovodstvene isprave. Ovaj rok može biti kraći, ako se opštim aktom pravnog lica ili preduzetnika utvrdi, što naravno zavisi od načina vođenja poslovnih knjiga, odnosno zavisi od toga da li se one vode na računaru ili ručno. Ukoliko se poslovne knjige vode na računaru, rok u kojem se poslovne promene moraju proknjižiti zavisiće od toga kojim računarom se raspolaže i kojim programom za vođenje poslovnih knjiga, takođe zavisi i od organizacije pripreme računovodstvenih isprava za knjiženje. Naravno pre svega mora se voditi računa o tome da se izvrši kontrola svake računovodstvene isprave pre nego što ona bude dostavljena za knjiženje. Neophodno je precizno utvrditi rokove kretanja računovodstvenih isprava od mesta sastavljanja do računovodstva koje te isprave knjiži u poslovnim knjigama u opštem aktu, uputstvima ovlašćenih lica, rokovnicima, kao i odgovornost za poštovanje određenih rokova. U zavisnosti od poštovanja utvrđenih rokova zavisi ažurnost poslovnih knjiga, a time se dobijaju i odgovarajući podaci koji su neophodni za raspolaganje sredstvima i za sastavljanje finansijskih izveštaja, kao i za odlučivanje na svim nivoima poslovne i upravljačke aktivnosti.

Da bi se utvrdilo da li svi učesnici u sastavljanju, dostavljanju i kontroli računovodstvenih isprava poštuju utvrđene rokove, potrebno je da primopredaja računovodstvenih isprava od pojedinih lica bude potvrđena putem dostavnih knjiga, odnosno to je specifikacija primljenih isprava ili potvrda prijema na kopiji te isprave. Ako je vođenje poslovnih knjiga povereno nekom drugom pravnom licu onda u ugovoru o vođenju poslovnih knjiga je neophodno precizno utvrditi i

rokove dostavljanja računovodstvenih isprava, kao i način potvrđivanja prijema tih isprava, kao i rokove u kojim te isprave moraju biti proknjižene.

Sređivanje, odlaganje i čuvanje dokumentacije

Svi dokumenti kojima su knjigovodstveno obuhvaćeni poslovni događaji, odnosno koji su proknjiženi, moraju se na određeni način srediti i odložiti u arhivu za čuvanje do zakonom propisanog roka, shodno principu urednosti u knjigovodstvu. Da bi se odloženi dokument u arhivi brzo i lako pronašao, neophodno je da se njegovo odlaganje zasniva na određenim kriterijumima, a ne da budu odloženi bez nekog reda i smisla. Dokumenti se grupišu po istovrsnosti u posebne registratore, a kao primer navodimo posebne registratore za ulazne fakture, posebne za izlazne fakture i sl.. Na svakom registratoru neophodno je da stoji redni broj prvog i poslednjeg dokumenta i vrsta dokumenata koji čine sadržaj registratora. Odlaganje dokumenata vrši se hronološki. Računovodstveni dokumenti odloženi u registratore, čuvaju se u arhivi računovodstva do završetka revizije godišnjeg obračuna poslovanja. (Milojević et al. 2013) Nakon izvršene revizije dokumenti se povezuju, stavljaju u zaštitne kutije i prenose u centralnu arhivu poslovnog subjekta. Zbog značaja dokumentacije veoma je bitno uredno je čuvati i u slučaju potrebe u najkraćem roku staviti je na raspolaganje za uvid. Samo čuvanje dokumentacije stvara određene probleme, kao npr. iziskuje puno smeštajnog prostora, jer se radi o brojnim količinama dokumenata, naknadna upotreba stvara rizik da se zloupotrebi, a odnošenje dokumenata na mesto upotrebe iziskuje puno vremena. Poslovne knjige i računovodstvene isprave, kao i finansijski izveštaji koji su sastavljeni na osnovu njih, moraju se uredno čuvati najkraće u rokovima koji su utvrđeni u računovodstvenim propisima, s tim što se opštim aktom koji se odnosi na pravna lica i preduzetnike mogu utvrditi i duži rokovi nego što su propisani.

Prema važećim računovodstvenim propisima, rokovi čuvanja su sledeći:

- finansijski izveštaji i izveštaji o izvršenoj reviziji se čuvaju 20 godina,
- dnevnik i glavna knjiga čuvaju se 10 godina,
- pomoćne knjige se čuvaju 5 godina,
- trajno se čuvaju isplatne liste ili analitičke evidencije zarada ako predstavljaju bitne podatke o zaposlenom,
- 5 godina se čuvaju isprave na osnovu koji se unose podaci u poslovne knjige,
- 5 godina se čuvaju isprave platnog prometa u ovlašćenim finansijskim institucijama platnog prometa,
- 2 godine se čuvaju prodajni i kontrolni blokovi, pomoćni obrasci i slična dokumentacija. (Antić, 2007)

Uredno čuvanje računovodstvenih isprava je važno zbog njihove dokazne vrednosti i naknadnog korišćenja za potrebe kontrole, odnosno proveravanje evidentiranih poslovnih događaja i poslovanja koji treba da dokažu nastanak poslovne promene. Tako je Zakonom o računovodstvu i reviziji propisano da su pravna lica i preduzetnici dužni da čuvaju računovodstvene isprave i da odrede opštim aktom lica koja su odgovorna, kao i poslovne prostorije za čuvanje računovodstvenih isprava i način njihovog čuvanja.

Optimalan model automatizovanog informacionog sistema ostvaren je integracijom savremenih informatičkih sredstava, telekomunikacione i reprografske tehnike i metoda automatizacije. Ovaj model omogućuje uključivanje na veoma jednostavan način korisnika u informacionu i dokumentacionu bazu, te omogućuje efikasno premošćivanje prostorne i vremenske razlike između izvora informacija i korisnika tih informacija. Poslednjih godina velikom brzinom se povećavao kapacitet telekomunikacionih kanala, kao i brzina prenošenja. Širom sveta je ozakonjeno čuvanje dokumentacije mikrofilmovano, tzv. analogno arhiviranje. (Dmitrović, Petković, 2011)

Poslovne knjige i računovodstvene isprave koje se čuvaju u poslovnim prostorijama pravnog lica i preduzetnika kojima je povereno vođenje poslovnih knjiga u tom slučaju se ugovorom uređuju obaveza, način i rokovi čuvanja, kao i vođenje poslovnih knjiga. Pre nego što se odlože osnovne poslovne knjige odnosno dnevnik i glavna knjiga na čuvanje neophodno je u tu svrhu te knjige pripremiti, što obuhvata (Alenius et al. 2015):

- zaključak knjiga, ako se podaci obrađuju korišćenjem računara, knjige treba odštampati nakon sprovedenog zaključka,
- zaključene knjige treba ukoričiti, čemu se obično prilaže i mišljenje revizora ili naznaka da je to mišljenje priloženo uz finansijske izveštaje,
- na koricama se upisuju naziv knjige i godina na koju se odnosi,
- u glavnoj knjizi treba numerisati stranice upisujući ih ručno ili računarom,
- na poslednjoj povezanoj stranici treba da stoje mseto, datum, pečat i potpis zakonitog predstavnika.

Računovodstvene isprave, poslovne knjige i finansijski izveštaji se čuvaju u originalu ili korišćenjem drugih sredstava arhiviranja koji su utvrđeni posebnim zakonom u propisanom roku. (Milojević, 2017) Da bi se duže čuvali od propisanog roka mogu se koristiti i druga sredstva za arhiviranje na način koji je utvrđen opštim aktom. Ukoliko se poslovne knjige vode na računaru uporedo sa memorisanim podacima, pravno lice u tom slučaju mora da obezbedi i memorisanje aplikativnog softvera kako bi ti podaci bili dostupni za kontrolisanje. Računovodstvene isprave koje se odnose na tekuću godinu se odlažu u posebne registratore po vrstama ili po rednom broju naloga za knjiženje. Posle revizije i usvajanja finansijskih izveštaja računovodstvene isprave se korice ili se

zadržavaju tako odložene u posebnim registratorima prema redosledu kako su nastali poslovni događaji.

Računovodstvene isprave koje su nastale u toku godine su obično smeštene u primljenoj arhivi računovodstva, a po isteku godine se nakon sastavljanja, usvajanja i revizije finansijskih izveštaja predaju u centralnu arhivu pravnog lica. U momentu kada se predaje računovodstvena isprava u centralnu arhivu sastavlja se zapisnik o primopredaji isprava koji sadrži: imena lica učesnika u primopredaji, popis isprava koje se prenose u centralnu arhivu, opis pripremljenosti isprava za čuvanje, druga zapažanja učesnika u primopredaji, mesto i datum primopredaje i potpise lica učesnika u primopredaji. Računovodstvene isprave se u centralnoj arhivi moraju uredno čuvati u propisanim rokovima, osim ako su opštim aktima rokovi čuvanja duži od propisanih. Kada istekne rok za čuvanje računovodstvenih isprava, one isprave kojima je rok čuvanja istekao se izdvajaju, ali ne odmah. O ispravama kojima je rok čuvanja istekao se obaveštava arhivska služba. Ukoliko ta ustanova nije zainteresovana za isprave ili je zainteresovana samo za deo isprava, onda se isprave koje preostaju zapisnički uništavaju.

Uloga računovodstvene dokumentacije u poslovanju

Proces obrade podataka sastoji se u prikupljanju podataka o nastalim poslovnim događajima. Kažemo nastalim zbog toga što su predmet knjigovodstvene evidencije samo oni poslovni događaji koji su se dogodili. Poslovne transakcije mogu nastati u okviru samog preduzeća, zatim između preduzeća i okruženja ili u okruženju preduzeća i odnose se na poslovanje samog preduzeća. Kao potvrda da je nastala poslovna transakcija ispostavlja se određena isprava (dokument). Na ispravi je naznačeno šta se dogodilo, kada se to dogodilo, koja je vrednost poslovne promene. (Milojević, 2016) Knjigovodstvene isprave (dokumenti) zapravo služe kao osnova prikupljanja podataka o nastalim poslovnim događajima. Veoma je važno da se ispostavljaju na mestu nastanka poslovne promene i neposredno nakon što se promena dogodila, da sadrže sve podatke potrebne za naknadnu obradu, odnosno stvaranje onih izlaznih informacija koje zahtevaju korisnici. Potrebama i interesima korisnika treba prilagoditi i sam način obuhvatanja i obrade podataka u informacije.

Nakon prikupljanja podataka sledi faza računovodstvenog procesa, koja se sastoji u analizi poslovnih događaja koji nastaju u gotovo svim fazama poslovanja. Kažemo da se celokupno poslovanje preduzeća ne može zapisati u računovodstvenoj (knjigovodstvenoj) evidenciji, već će neki od tih događaja biti predmet i neke druge privredne evidencije. Knjigovodstvena evidencija ima vrlo stroge uslove pri odabiru koje će poslovne događaje evidentirati, a koje ne. Tako

postoje četiri uslova koje poslovni događaj mora zadovoljiti da bi bio predmetom knjigovodstvene evidencije. To su sledeći uslovi:

- da je poslovni događaj stvarno nastao,
- da se može vrednosno izraziti,
- da menja stanje aktive i pasive i da utiče na prihode i rashode,
- da postoji pravdajuća isprava kojom se može dokazati nastanak promene (Žager et al, 2003)

Ako te uslove primenimo na nabrojene poslovne događaje, tada možemo da zaključimo da poslovna transakcija u kojoj je sklopljen ugovor o nabavci materijala ili o prodaji proizvoda neće biti predmet knjigovodstvene obrade, već neke operativne evidencije nabavne, odnosno prodajne službe. Tek kada se materijal stvarno nabavi odnosno proizvod proda i o tome ispostavi odgovarajući dokument (isprava), onda će se stvoriti uslovi za evidenciju u knjigovodstvu. Prema tome, poslovne promene možemo podeliti na promene koje su predmet knjigovodstvene evidencije i na one koje to nisu. Sve poslovne promene odnosno transakcije biće zapisane u jednoj od privrednih evidencija, a samo one koje zadovoljavaju pomenute uslove biće evidentirane u knjigovodstvu.

Zaključak

Razvoj privrednog života rezultirao je formiranjem velikih poslovnih subjekata kojima više nisu upravljali sopstvenici, već su upravljanje i rukovođenje poveravali trećim licima. U takvim uslovima ukazala se potreba za dokumentacijom koja je postajala sve značajnija. Brojnost poslovnih događaja, kod poslovnih subjekata, zahtevala je pojedinačne odgovarajuće dokumente. Vremenom, dokument je postao obavezan, a ne samo neophodan u knjigovodstvenoj evidenciji. Uvidelo se da se u računovodstvu samo putem dokumenata može organizovati tačna i ažurna knjigovodstvena evidencija i da se ona, bez dokumenata ne može sprovesti. Dokument je pisana isprava koja, pored osnove za knjiženje i kontrolu sprovedenih knjiženja, predstavlja i dokazno sredstvo o nastalom tj. izvršenom poslovnom događaju.

Sadašnja kretanja obeležava globalizacija, koja je nametnula potrebu za međunarodnom transparentnošću i u oblasti finansijskog izveštavanja. Harmonizacija finansijskog izveštavanja zahteva od računovodstva da efikasnije sagledava finansijski položaj poslovnih subjekata, s ciljem zaštite kapitala i smanjenja rizika u investiranju. Imajući u vidu da je usvojena Strategija razvoja infomacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godine među prioritete se stavlja podsticaj razvoja elektronskog poslovanja, elektronske razmene računa i elektronsko plaćanje. Postoje i planovi za postavljanje "Time Stamping" servera

za komercijalne namene, pa je realno za očekivati skori početak elektronske razmene finansijskih dokumenata u Republici Srbiji.

Na globalnom nivou, u cilju sačinjavanja uporedivih finansijskih izveštaja utvrđena su određena računovodstvena pravila koja su sadržana u profesionalnoj računovodstvenoj regulativi i tu spadaju međunarodni standardi finansijskog izveštavanja, međunarodni standardi revizije i etički kodeks za profesionalne računovođe. Pridržavanjem računovodstvenih pravila poboljšava se kvalitet i konzistentnost finansijskih izveštaja, pa samim tim i objektivnost računovodstvenih informacija, te zadovoljenje informacionih zahteva različitih korisnika, a što je i cilj računovodstva u savremenim uslovima privređivanja.

Literatura

1. Alenius, E., Lind, J., Strömsten, T. (2015) The role of open book accounting in a supplier network: Creating and managing interdependencies across company boundaries, *Industrial Marketing Management*, vol. 45, pp. 195-206
2. Antić I., Računovodstvena regulativa - Priručnik o primeni kontnog okvira u skladu sa MRS/MSFI za privredna društva, zadruge, druga pravna lica i preduzetnike, Privredni savetnik, Beograd, 2007. god.
3. Dănescu, T., Prozan, M., Prozan, R.D. (2015) Perspectives Regarding Accounting – Corporate Governance – Internal Control, *Procedia Economics and Finance*, vol. 32, pp. 588-594
4. Dmitrović Šaponja, Petković Đ., Računovodstvo, Ekonomski fakultet, Subotica, 2011. god.
5. Dmitrović Šaponja, Petković Đ., Jakšić D., Računovodstvo praktikum, Ekonomski fakultet, Subotica, 2010. god.
6. González-Rojas, O., Ochoa-Venega, L. (2017) A decision model and system for planning and adapting the configuration of enterprise information systems, *Computers in Industry*, Vol. 92–93, pp. 161-177
7. Irvine, H., Moerman, L. (2017) Gambling with the public sphere: Accounting's contribution to debate on social issues, *Critical Perspectives on Accounting*, vol. 48, pp. 35-52
8. Kim, R., Gangolly, J., Elsas, P. (2017) A framework for analytics and simulation of accounting information systems: A Petri net modeling primer, *International Journal of Accounting Information Systems*, vol. 27, pp. 30-54
9. Kostić I., Modeli informacionih sistema za obradu dokumenata u računovodstvu trgovinskih preduzeća u e- okruženju, časopis Računovodstvo, Savez računovođa i revizora Srbije, Beograd, 2012. god.

10. Milojević I., Računovodstvo, Centar za ekonomska i finansijska istraživanja, Beograd, 2010. god.
11. Milojević, I. (2017) Računovodstveni informacioni sistem i informacije u sistemu odbrane. Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo, 3(2), 54-66
12. Milojević, I. (2016) Računovodstveni aspekti likvidnosti konsolidovanog računa trezora. Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo, 2(2), 27-34.
13. Milojević, I., Vukoje, A., Mihajlović, M. (2013) Računovodstveno konsolidovanje bilansa metodom sticanja. Ekonomika poljoprivrede, 60(2), 237-252.
14. Rashad Abdel-khalik, A. Po-Chang Chen. (2015) Growth in financial derivatives: The public policy and accounting incentives, Journal of Accounting and Public Policy, 34(3), pp. 291-318
15. Sanchez, O.P., Terlizzi, M.A., Cesar de Moraes, H.R.O. (2017) Cost and time project management success factors for information systems development projects, International Journal of Project Management, 35 (8), pp. 1608-1626
16. Škarić-Jovanović K., Finansijsko računovodstvo, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd, 2009. god.
17. Žager K., Žager L., Vašiček V., Računovodstvo za neupućene, Hrvatska zajednica računovođa i finansijskih djelatnika, Zagreb, 2003. god.
18. Zakon o elektronskom potpisu (Službeni Glasnik RS br. 135/04)
19. Zakon o elektronskoj trgovini (Službeni Glasnik RS br. 41/09)
20. Zakon o elektronskom dokumentu (Službeni Glasnik RS br. 51/09)
21. Belfo, F., Trigo, A. (2013) Accounting Information Systems: Tradition and Future Directions, Procedia Technology, vol. 9, pp. 536-546

ROLE OF ACCOUNTING DOCUMENTS ACCOUNTING INFORMATION SYSTEM

Aleksandar Savić⁵, Miloš Miljković⁶, Tamara Damnjanović⁷

Summary

Documentation ranks in the books written documents confirming the occurrence of certain business events. The journal and the general ledger accounted for only documented transaction. So, if there is no corresponding document posting is without significance. Due to what has been said there was a well-known phrase "Not one post without documents". Given that the necessary information system in the world today, paper aims to highlight the importance of accounting information systems in accounting and the role accounting documents in it. The accounting information system is a collection of people and equipment at a specific organization and methods of collecting data on existing economic changes.

Keywords: business change, accounting document, accounting information system

JEL: F16, M24

Datum dolaska (Date received): 10.06.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 10.12.2018.

⁵ Aleksandar Savić, M.A., Serbian Army, Army of the Land Battalion, Zaječar, Phone +381 63 812 09 56, E-mail: aleksandar22071993@gmail.com

⁶ Miloš Miljković, M.A., Serbian Army, Kruševac, Phone +381 66 870 73 41, E-mail: miloš.miljković.mekiš@gmail.com

⁷ Tamara Damnjanović, Accounting Center, Ministry of Defense, Gardijska br.7, Belgrade.

PRAVNO ISTORIJSKA DIMENZIJA DRUŠTVENIH NAUKA

Mirjana Zorić¹, Valentina Jovanović²

doi:10.5937/Oditor1803129Z

Izvorni naučni rad

UDK: 303.63

Apstrakt

Predmet istraživanja svih društvenih nauka je društvo. Međutim, kao jedna kompleksna oblast, u svom istraživačkom opusu crpi još mnoštvo dodatnih elemenata i aspekata koji će predstavljati predmete izučavanja drugih nauka.

Upravo u njihovoj metodološkoj usmerenosti se ogledaju razlike prava, istorije i drugih društvenih nauka i vremenskim kordinatama, tj. istorijsko-pravnom dimenzijom se one diferenciraju od ostalih apstraktnih formi proučavanja.

Ključne reči: društvo, metodološka usmerenost, istorijska pravna dimenzija

JEL: P31, K10

Uvod

Kako se za pojedine oblike ljudskog (društvenog) života interesuje istorija, u težnji da svom proučavanju da vremensku komponentu i istorijski ga dimenzira, odnosno u kordinatama vremena i prostora, tada govorimo o posebnim društvenim naukama, tj. posebnim disciplinama pravne i istorijske nauke, kao što su socijalna istorija, politička istorija, istorija prava, istorija kulture, ekonomska istorija, demografska istorija i sl.

U odnosu na ostale društvene nauke, uloga istorije da pruži najsveobuhvatniji pristup društva, pa će njen predmet samim tim, biti šireg opsega u odnosu na predmet drugih nauka. Preplitanja u pogledu predmeta i metoda istraživanja su time nezaobilazni segment istraživanja, a aktuelnost, kompleksnost i višedimenzionalnost pravno-istorijskih disciplina čine je približno srodnim naukama poput sociologije, političke nauke, ekonomske nauke, filozofije, psihologije i sl.

¹ dr Mirjana Zorić, redovni profesor, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac, zoricmirjanamira@gmail.com

² Tina Jovanović, master prava, asistent, Visoka škola za menadžment i ekonomiju, Kragujevac, e-mail: valentinajovanovic15@icloud.com

Istorijski razvoj društva

Prošlost koju istoričari pokušavaju da rekonstruišu menjala se i razvijala u zavisnosti od promena i načina privređivanja, međuljudskih odnosa, verovanja, ubeđenja, načina života i kulture. Istorija kao takva, pokušava da odgonetne razlike i razvoj društva od starog veka ili antičkog doba, srednjeg i novog veka, pa sve do savremenog doba. Uočavanjem većih prekretnica u razvoju ljudske civilizacije od praistorije, pa nakon pronalaska pisma – istorije, nailazimo na različite segmente kulture svojstvene tim periodima i težimo ka korenima onog društvenog sveta s kojim se suočava današnjica.

Reč pravo je istorijska pojava³ i ima više značenja. Izvedena je iz latinske reči *directum* (čiji je koren isti sa drugim latinskim rečima: *regere* – vladati, *rex* – vladar, *regnum* – vlada ili vlast, *regula* – pravilo.) Ove reči ukazuju na pravilo ponašanja, povezane su sa idejom vlasti, ali ne i sa sadržinom prava (Lukić, Košutić, 2006). Društvena zajednica ne može da obezbedi svoje postojanje, funkcionisanje i opstanak, bez društvenih pravila, a s obzirom na njenu složenost, postoji mnoštvo tih pravila. Pri tome, treba razlikovati društvena pravila (norme) od prirodnih zakona, koji su objektivni, deluju na materiju u prirodi i nezavisno od volje ljudi (Dabić et al. 2018).

Početak 19. veka karakteriše razvoj istorije kao posebne društvene nauke koja na osnovu empirijskih i sistematskih istraživanja crpi saznanja o svom predmetu interesovanja. Kao društvena i humanistička nauka, naziv je dobila po grčkoj reči *historia*, što znači „znanje stečeno slušanjem i raspitivanjem“ i kao takva, ima zadatak da pruži odgovore od nastanka nacionalne države, na temelju raznih teorijskih polazišta i istraživačkih postupaka.

Veza sa predmetima društveno političkih, ekonomskih i međunarodnih odnosa zasniva se na činjenici da oni predstavljaju osnovu iz koje proističe organizacija i funkcionisanje sistema nacionalne bezbednosti. Svako društvo ima svoje osnovne vrednosti i interese na kojima počivaju njegov opstanak i razvitak. Te vrednosti su uslovljene karakterom društveno ekonomskih odnosa, odnosno pravnom i političkom nadgradnjom. Otuda svako ugrožavanje tih interesa, pojedinačno ili ukupno, predstavlja i istovremeno ugrožavanje datog društva, njegove stabilnosti, suvereniteta i prosperiteta (Stajić, Lazić, 2015).

Na polazištu modernih nauka, čije temelje postavlja usvjanjem glavnih parametara modernih nauka; 1) predmet proučavanja je objektivno data stvarnost koju treba i koja se može saznati, 2) uslov za sticanje saznanja su istraživanja izvedena na osnovu strogog poštovanja naučnog metoda i 3) rezultati moraju da čine

³ Nastanak prava kao istorijske pojave, vezuje se za nastanak ljudskog društva. Nauka o pravu, pojavila se mnogo kasnije od pojave prava i to najpre u krilu religijske i filozofske misli.

empirijski stečena znanja, (Mitrović, 1983) istorijska nauka je uspela da izgradi sadržajem bogata znanja i istorijske predstave, da otkrije, obeleži i obradi mnogobrojna istorijska pitanja i problemske tačke i da ostvari plodan proces stalnih dopunjavanja i usavršavanja saznanja o istoriji (saznanja istorije). Time je ona u potpunosti oblikovala svoju posebnost u okviru historiografije, stekla visok prestiž (tako da je posala najznačajnija historiografska grupa i učinila je čak, da spontano postane sinonim za historiografiju) i jasnije odredila svoje mesto u sistemu nauka. Na taj način izrasla je i u posebno i snažno izvoriste istorijske svesti savremenog društva i stekla vidnu društvenu ulogu“ (Mitrović, 1983).

Ako se pažljivo osvrnemo na Ciceronov citat, koji nam poručuje da je istorija svedok vremena, svetlo istine, život pamćenja, učiteljica života, glasnik starine (*Historia (est) testis temporum, lux veritas, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*), ili do proste u narodu rečene „Čovek se uči dok je živ i na tuđim greškama“, dolazimo da saznanja da naše savremenije doba i putevi, počiva na vremenu raznovrsnih škola i pravaca, od davnina, pa učiteljica života nije bezrazložno na pijedastalu izučavanja.

Mnoštvo istorijskih događaja koje izučavamo katkad iz fotelje, često šalju poruku svojim tumačima, kako i zašto je došlo do preokreta i šta je uticalo na ljudsku pomamu i nesnađenu objektivnost utemeljenu u ljudskoj prirodi. Pokušajima da dođemo do odgovora kako i zašto, gubimo iz svesti individualnost svakog događaja, koji priča priču i uvlači nas duboku u srž problema i obrta, koji istražujemo. Posebnost, svakog od njih i nijansirana sličnost, tj. zajedničke osobine, čine upravo i smisao istorijskih interesovanja. Njihova analiza, sublimirano ukazuje na korene zapečaćene u prošlosti i šta učiniti, koju meru predostrožnosti preuzeti, da bi se stepen ponavljanja sveo na minimum. U tom pogledu, ako se bar neki elementi u istorijskim događajima ponavljaju, moguć i očekivan je njihov kontinuitet. Kada, u kom slučaju, bi istorija svoj nezaustavljiv tok, vodila i ponavljala celovitim događajima, pojavama (nedovršeni procesi, pojave dugog trajanja), a ne samo manje više sličnim elementima, tada bi nas njena mistična priroda uvlačila u svoj svet iscrpnom analizom pouka koje nam postavlja pred sud, čime bismo izbegli negativna, a svesno afirmisana iskustva. Naša učiteljica života, budi istorijsku svest upornim vraćanjem tragovima i putevima kojima se ređe ide i ponavlja se, jer i te kako imamo šta još naučiti, u onom pravcu u kojem gledamo, a ne vidimo.

Činjenica da se događaji i pojave vrlo često ponavljaju ukazuje, kako ističe Đ. Šušnjić (1973), „da je broj mogućnosti da se one dese na drugačiji način prilično ograničen“. Kako kažu, ništa se ne zbiva, što se već nije zbilo. Profesor Todor Vulić (2011), u svojim delima ističe da su istorijski procesi predodređeni prošlim zbivanjima, a matematička, statistička metoda, nepogrešivo predviđa tok budućih sadržaja. U koliko bi se malo bolje zagledli, primeti li bi da naš istorijski produkt

nije slučajna i da se određeni obrasci ponavljaju u ljudskim zajednicama, na ovaj ili onaj način i u svom istorijskom razvoju prolaze kroz nekontrolisane i ciklične procese. Po nekim teorijama, istorijski proces je kružan i nepovratan, pa time i zakonomeran, odnosno budućnost je predodređena dešavanjima iz prošlosti. Prema antičkim misliocima, budućnost nije ono što će tek doći, već ono što će se vratiti (Vulić, 2011).

Uloga društvene i humanističke nauke, kakva je istorija, povlači sa sobom niz pitanja i funkcija, prosvetiteljsko – vaspitnih, emancipatorskih, uspostavljanje identiteta „jedinske, grupe ili čitavog društva sa samim sobom“ (Koka, 1994) i dr. odnosno da li i u kojoj meri ovako funkcionalno određenje istorije odgovara ili dijametralno protivreči osnovnim načelima nauke uopšte, a time i istorijske nauke.⁴ U tom svetlu, možemo razumeti tezu da je istorija nauka koja pomaže oblikovanju budućnosti (Petranović, 1997).

Paralelno sa razvojem društva i uopšte države, tokom duge istorije, razvijalo se i pravo. Taj razvoj je praćen nizom društveno ekonomskim zbivanjima, najpre u jednoj primitivnoj zajednici, a zatim i u potpuno razvijenoj državi sa kompletnim aparatom prinude. Stoga je jasno, zašto je i samo pravo evoluiralo od jednog primitivnog do razvijenog prava (Ignjatović, 2013), koje će poslužiti kao uzor u izgradnji savremenog.

Istorijsko interesovanje polazi od metodološkog i antropološkog značaja

Metodološki značaj – Društvene pojave i procesi i pravilno razumevanje društvenih događaja podrazumeva njihovo praćenje i posmatranje kroz tri aspekta: 1) kako su se oni odvijali u prošlosti 2) njihova manifestacija u sadašnjosti 3) očekivanja u budućnosti. U istorijskoj metodologiji, povezivanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti ukazuje na relativnost tih kategorija, jer se one predaju prošlosti, a nastaju nova sadašnjost i budućnost. Shodno tome, društvene pojave, da bi postale što adekvatnije objašnjene i razumljive, treba posmatrati kombinovanjem istorijskog (vremenskog), strukturalno – funkcionalnog i antropološkog pristupa.

„Ako su svi uzroci glavni uzroci društvenih događaja u prošlosti, svaki narod bi bio samo produžetak onog koji mu je prethodio i razna društva bi izgubila svoju individualnost, da bi jedino opstali razni trenuci jednog jedinog istog razvoja“, (Dirkem, 2012) pa Sušnjić (1973), u tom smislu, ističe da „Istoriju treba uvažavati, ali ne i obožavati“.

⁴ Istorija u smislu pre – naučne tradicije, ističe Jirgen Koka, može biti nosilac takvog uspostavljanja identiteta – kao što bi se moglo pokazati na funkciji legendi i mitova ili na upotrebi spomenika, što se ne može (ili ne bi trebalo) dovoditi u vezu sa funkcijom naučne historiografije.

Antropološki značaj – Potpunija percepcija društvenih događaja i procesa, se dobija razumevanjem da 1) sadašnje njihove mogućnosti predstavljaju samo jednu od mnogih njihovih mogućih potencija koje su se opredmetile; 2) su postojale druge mogućnosti, koje se nisu realizovale. Činjenica da su se u istoriji događale često negativne mogućnosti, koje su se mogle izbeći, uz više dobre volje i samosvesti istorijskih subjekata, razumevanjem pojedinih činioca istorijskog razvoja, kao i uticanjem na istorijsku svest i pronalaženjem odgovora kako da utičemo na istorijski tok i razvoj, shodno Milsu, jedino ćemo tako biti u stanju da saznamo dokle ljudska sloboda može ići i kakav je njen stvarni smisao“ (Mils, 1964).

Istorija i društvene nauke

Početak međusobnog usklađivanja i povezanosti, istorije i društvenih nauka karakteriše period nakon Prvog svetskog rata i delovanje osnivača časopisa „ANNALES“ i škole francuskih istoričara „analista, Anri Bera i Anri Pierna, kao i Mark Bloha i Lisjen Fevr“. Otvaranje prema društvenim naukama predstavljalo je je jedno od osnovnih obeležja reforme u istorijskoj nauci koju su želeli da izvedu „analisti“ i njihovi sledbenici. Upravo, istorija se odnosi na akademsku historiografiju, koja koristi priču kako bi ispitala i analizirala niz prošlih događaja i objektivno utvrdila obrasce uzroka i posledica koje ih određuju.

Karakteristika društvenih nauka jeste upravo njihov temeljan pristup razumevanju čovekovog sveta koji ga okružuje, znakova i jezika koji nam otkrivaju misli i namere ljudi i grupacija koje su predmet našeg proučavanja. Kao takve, prouzrokuju i niz raznovrsnih društvenih posledica koje naučnici uzimaju u obzir prilikom formulisanja svojih teorija. Opasnost neograničene moći, neutemeljene na principima, kako je isticao Tacit, je pokazatelj da stepen društvene i istorijske svesti od davnina, je imaginaran, a zatvoren proces pojedinca i da njihovi unutrašnji podsticaji i te kako treba biti podvrgnuti analizi, jer predstavljaju polaznu dodirnu tačku sa spoljnim svetom, koji ostaje zatečen manifestom istih onih događaja koje smo iskusili, samo u drugom obliku.

Odnos istorije i društvenih nauka, kojom su se bavili naučni poslenici od „analista“ do savremenih rasprava, u osnovi determinišu njihovi ciljevi, predmet proučavanja i metodologija. Polazeći od cilja istorijske nauke, da preko „sakupljenog znanja svara saznanje o prošlosti, koje se ne iscrpljuje u prošlosti već služi razumevanju sadašnjosti“ (Vuksanović Anić, 1971) i „predviđanju“ budućnosti, možemo govoriti o prvoj i osnovnoj odrednici (istorijska dimenzija) koja odvaja istorijsku od ostalih društvenih nauka.

Istorijska dimenzija društvenih pojava i procesa (Delećić, 2003), nam pruža celovito sagledavanje ove dimenzije društvenog života i upravo ono što razlikuje istoriju od drugih društvenih nauka je specifičan i vremenski pristup i ugao

sagledavanja društvenih pojava i procesa, do kojeg dolazimo poređenjem predmeta ove i drugih društvenih nauka (Milojević I, Pejić D., 2010).

Razlika istorije i sociologije

Društvo je predmet izučavanja i istorije i sociologije, ali suštinske razlike u metodološkom pristupu su ono što razdvaja ove dve nauke: 1) konkretnost ovih nauka, 2) njihova usmerenost i 3) odnos prema vremenu kao jednoj od bitnih dimenzija društvenog života.

Istorijska nauka je usmerena ka prošlim događajima, za razliku od sociologije koja je orijentisana na istraživanja savremenih događaja i pojava, dok je istorija proučavanje onoga što se dogodilo u određenom vremenskom period na određeni način, u relativno neponovljivim okolnostima. Sociologija se bavi onim što je opšte, zakonito, što se ponavlja i nije samo događaj, već je ustanova, tendencija ili zakon (Šušnjić, 1973).

Svakako, pokušaji formalnog razgraničenja istorije i njoj najrodnijih nauka (sociologije, politikologije, prava i dr.) prema periodu proučavanja ne dezavuišu argumentaciju protivnika “prepuštanja savremenog perioda isključivo političkim piscima”, kojom se ovi suprotstavljaju povlačenju istoričara iz “predvorja savremenog života” (Petranović, 1984).

Istorijski pogled na istorijske nauke

Ono što se danas naziva “novom istorijom” (nouvelle histoire) utemeljeno je tek pošto su Lisjen Fevr i Mark Blok 1929. U Strazburu počeli da izdaju časopis “Anali”. Osnovni zadatak bio im je da istorijsku nauku izvedu iz rutine. Navođenjem nekih od niza dilema aktuelne istorije, nauka se pre svega postavlja kao potreba modernizacije. Bavljenje savremenom istorijom podrazumeva i niz objektivno prisutnih problema, počev od utvrđivanja “saznajnih granica” do metodoloških pretpostavki istraživanja ove oblasti. Petranović smatra da predmet istorije čine “završeni i neponovljivi događaji” i da analogno tome “savremeno doba samo svojim završenim procesima i događajima pripada istoriji.”

Razvijanje društva i društvenih nauka, istorijskoj nauci donelo je i tematsko proširenje koje sa sobom nameće i problem upućenosti istoričara u razne naučne oblasti u radu sa temama koje podrazumevaju interdisciplinarni pristup u istraživačkom postupku, naročito u proučavanjima složenijih tematskih celina ili pojava koje imaju za cilj pisanje novih istorijskih sinteza. Rezultati istorijskih istraživanja, moraju ići u korak sa ostalim društvenim naukama i kombinovati njihove metodске postupke, a zatim svoj sopstveni prilagoditi unutrašnjim analizama pojedinca koji će ih spoznati i doživeti instrumentalnu vrednost pravila metodologije, u postupku saznanja.

Uzajamna povezanost društvenih nauka

Povezanost društvene nauke i istorije proizilazi iz toga što sve društvene pojave imaju svoju istorijsku dimenziju. Zbog toga, najpotpunije naučno objašnjenje i adekvatan prikaz pojedinih pojava, procesa i generalno društvenih odnosa, dobićemo upravo s aspekta njihove istorijske dimenzije. Proučavanjem i upotrebom činjenica i podataka⁵, primenom naučno metodoloških postupaka (Vasiljević et al. 2016), na putu do verifikovanih naučnih rezultata (Dekanski et al. 2017), saznanja do kojih smo došli i metodološka iskustva istorijske nauke, postaju primarna vrednost mnogim naukama o društvu.

Saznanja koja su produkt istorijskog proučavanja (Kartag-Odri, 1993), manifestuju se u tri osnovna vida koja moraju biti obuhvaćena prilikom istraživanja, s tim da se mogu i osamostaliti, u zavisnosti da li se radi o istraživanjima koji teže ograničenim ciljevima: 1) utvrđivanje činjeničnog stanja o stvarnim tokovima istorijskih zbivanja 2) s obzirom na to da se istorijski događaji uvek odvijaju uz postojanje određene svesti o njima, ispitivanje ove svesti predstavlja takođe cilj istorijskih istraživanja 3) istorija proučava pojedine događaja i procese i kao moguće sadržaje kasnijih istorijskih stanja.

Zaključak

Ponašanje pojedinca i društvenih grupa se ne može u potpunosti razumeti ukoliko se ne upozna njihova istorija. Stalni rast društvenih i političkih jedinica, u kojima se okupljaju ljudi, sve do danas, ukazuje na ogroman zadatak prilagođavanja stvarnim uslovima našeg doba. Naša današnja odanost društvenoj zajednici, naše shvatanje solidarnosti i srodnosti građana jedne iste države, u najboljem slučaju predstavljaju nešto privremeno. Istorija jeste prikazivanje uzroka i početka i ne sme da bude ništa drugo. Kako kaže Dž. H. Robinson "Pronalazak činjenice koliko je grdno staro čovečanstvo, prikazuje u novom svetlu naš sadašnji položaj, naš odnos prema prošlosti i naše izgleda za budućnost".

Zbog svoje specifičnosti kojom pristupa svom predmetu, istorija kao samostalna društvena nauka, prilikom izučavanja ove dimenzije društvenog života, podiže nivo svesti o kulturi, poreklu, običajima, standardima i pre svega korenima i neguje tradiciju i razvoj parametra vrednosti društva ispitujući svaki njegov aspekt, u postanku. Svrha teorija je višestruka, od objektivnosti stvarnosti, izoštrenosti pojava i proširenje studijskog područja, kao i smernica do potpunijeg uobličavanja rezultata.

⁵ U svojoj knjizi „Istoričar i savremna epoha“, B. Petranović razlikuje istorijsku činjenicu i „istoriografsku činjenicu“ (tumačenje događaja od strane istoričara) koje se u krajnjoj liniji ne moraju slagati. Dakle, u pitanju je činjenica kao objektivan predmet saznanja i njeno „naučno konstruisanje“, odnosno tumačenje od strane istoričara“.

Regulisan sistem društva u kojem se, bavimo, ali i ne predajemo prošlosti, puno jedinstvo naroda i kulturno učešće u zajednici savremenog sveta, moguće je postići, poznavanjem problema i metodologije svojih posebnih istraživanja u okvirima pojedinih društvenih nauka, uz istovremeno korišćenje istorijskih podataka, postupaka i tehnika.

Pravna nauka i istorijska nauka, kao njena podvrsta, pruža sistematizovano izlaganje o pravilima i principima koji uređuju određenu vrstu društvenih odnosa, analizu odnosa između različitih pravila i principa unutar sistema, otklanjanje protivrečnosti između njih i eventualno poželjna rešenja društvenih odnosa.

Da li je ono što se dogodilo u istoriji i moralo tako biti? Sen Simon je poručio Francuskoj revoluciji : “Ja joj zameram ne za ono što je bila, nego za ono što je mogla da bude.”

Literatura

1. Dabić, Lj. Spirović Jovanović, L. (2018) Poslovno pravo, Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, Beograd
2. Dekanski, A., Drvenica, I., Nedić, O. (2017). Kako recenzirati naučni rad. *Zaštita materijala*, 58(3), 259-270.
3. Delečić, Z. (2003). Problemi nastave istorije u izmenjenim društveno-političkim uslovima. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, (34), 201-211.
4. Dirkem, D.E. (2012). *Pravila sociološke metode*. Mediterran publishing, Novi Sad
5. Ignjatović, M. (2018). *Rimsko pravo*, Medivest KT, Niš
6. Kartag-Odri, A. B. (1993). *Pravo i istorija*. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, 41(1-2), 136-144.
7. Koka, J. (1994). *O Istorijskoj nauci: ogledi*, Srpska književna zadruga, Beograd
8. Lukić, R., Košutić, B. (2006) *Uvod u pravo*. Pravni fakultet Univerziteta, Izdavački centar : Službeni glasnik, Beograd
9. Mils, R. (1964). *Sociološka imaginacija*. Savremena škola, Prosveta, Beograd
10. Milojević, I. Pejić D. (2010). *Knjigovodstvo i njegov razvojni put*, *Oditor - časopis za Menadžment, finansije i pravo*, 1 (1), 10-17.
11. Mitrović, A. (1983). Sedam teza o mestu i ulozi istorijske nauke u istorijskoj svesti, *Marksistička misao: Marksistički centar CK SKS, Beograd*, str. 3-19.
12. Petranović, B. (1984). *Istoriografija I revolucija*, Prosveta, Beograd
13. Petranović, B. (1997). *Istoričar i savremena epoha*, Univerzitet Crne Gore Podgorica
14. Stajić, Lj., Lazić, R. (2015). *Uvod u nacionalnu bezbednost*, Akademija za nacionalnu bezbednost : Službeni glasnik, Beograd

15. Šušnjić, Đ. (1973). Kritika socološke metode, Gradina, Niš
16. Vasilijević, D., Sudžilovski, D. (2016). Uticaj naučnoistraživačkog rada na profesionalni razvoj univerzitetskih nastavnika i kvalitet nastavnog rada. Godišnjak Pedagoškog fakulteta u Vranju, (7), 139-152.
17. Vuksanović Anić, D. (1971). Istorija I društvene nauke. Beograd
18. Vulić, T. (2011). Istorija koja se ponavlja, Dijamant print, Beograd

LEGAL HISTORICAL DIMENSION OF SOCIAL SCIENCES

Mirjana Zorić⁶, Tina Jovanović⁷

Summary

The subject of research in all social sciences is society. However, as one complex area, in its research opus, it draws a lot of additional elements and aspects that will represent subjects of the study of other sciences.

It is precisely in their methodological orientation that the differences of rights, history and other social sciences and time coordinates, ie. by the historical-legal dimension they differentiate themselves from other abstract forms of study.

Key words: society, methodological orientation, historical legal dimension

Datum dolaska (Date received): 03.10.2018.

Datum prihvatanja (Date accepted): 10.12.2018.

⁶ Mirjana Zorić, Ph. D., full professor, High School of Management and Economics, Kragujevac, zorcmirjanamira@gmail.com

⁷ Valentina Jovanović, M.A., Assistant, High School of Management and Economics, Kragujevac, e-mail: valentinajovanovic15@icloud.com

PRIKAZ MONOGRAFIJE TEORIJA DRŽAVNE REVIZIJE

prof. dr Božidar Raičević¹

UDK: 657.6(497.11)(049.32)

U Kragujevcu je u oktobru ove godine u izdanju Centra za ekonomska i finansijska istraživanja, Visoke škole za menadžment i ekonomiju i Nezavisnog univerziteta iz Banja Luke objavljena monografija pod nazivom Teorija državne revizije, dr Slobodana Stanojevića docenta Univerziteta Privredne akademije u Novom Sadu i koautora. Autori celovito prikazuju problematiku državne revizije fokusirajući se prevashodno na njenu temeljnu, ontološko-pragmatičnu primenu. Osnova za izradu ove monografije jeste nezaokružen sistem proučavanja državne revizije i nedovoljno veliki broj istraživanja iz ove oblasti na našim prostorima.

Ova monografija je koncipirana u okviru tri celine, tako da zadovolji teorijsko-metodološke pretpostavke državne revizije kao specifičnog vida revizije namenjene prevashodno javnom sektoru. Autori su prikazali pravno-ekonomske pretpostavke državne revizije naglašavajući njen normativni karakter kako na nacionalnom tako i međunarodnom planu. Na ovaj način oni su postavili osnovu procesu državne revizije koja je predmet drugog dela uključujući i tehinke revizije kao predmet trećeg dela monografije čime je zaokruženo istraživanje autora. Elaboriranje u svakom delu monografije je usklađeno sa unutrašnjom logikom predmeta istraživanja koji se obrađuje što je zasnovano na relevantnoj stručnoj literaturi, prethodnim istraživanjima i radu autora.

Izražavajući stav po pitanju uslova za kvalitetno obavljanje svake revizije, a prevashodno državne, autori ističu dva veoma bitna uslova kroz obrazovanje revizora i kvalitet metodologije, čime upućuju na značaj javnih funkcija svakog društva, a prevashodo onih u tranziciji.

Usaglašenost državne revizije sa njenim funkcijama osnovna je pretpostavka ove monografije. Pravilnom kombinacijom pravnih i kvantitativnih instrumenata, autori su uspeli da prikažu mogućnosti sprovođenja državne revizije korišćenjem savremenih instrumenata. Ova monografija je napisana metodički ispravno, čime upućuje čitaoca na ispravne zaključke, a integralnost u izražavanju upućuje na konceptualno razumevanje državne revizije.

Potrebno je istaći kvalitet stila pisanja autora kojim se pažljivo povezuje teorijsko i normativno, obojeno praktičnim i profesionalnim iskustvom autora, što je

¹ Redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Beogradu, boskoraicevic@gmail.com

rezultat njihove kompetentosti. Na ovaj način se postiže interaktivnost sa čitaocem, koja obogaćena primerima prikazanim u monografiji stvara čitaocu osećaj prisustva samoj državnoj reviziji, čime je prvobitna zamisao autora i ispunjena.

PRAVILA TEHNIČKE PRIPREME RADOVA

Ovo uputstvo za autore daje sve neophodne informacije, kao i šablon za pripremu radova pre podnošenja za publikovanje u časopisu ODITOR. Molimo Vas da maksimalno pažljivo pristupite korišćenju ovog dokumenta, odnosno da ga shvatite kao skup uputstava i praktičan primer koji u mnogome doprinosi lakšoj i efikasnijoj manipulaciji nad Vašim radom u svim fazama uređivanja časopisa. Radovi koji odstupaju od datog šablona se neće uzimati u razmatranje.

Format strane: *Width* 170 mm x *Height* 240 mm; **Margine:** gore/dole 20 mm, levo/desno 18 mm; **Layout:** *Header* 1,25cm, *Footer* 1,25cm; **Orientation:** Portrait. Preferira se **obim radova** do maksimalnih 30.000 karaktera (bez razmaka), odnosno 15 stranica. Radovi ne bi trebalo da budu kraći od 8 stranica. U zavisnosti od kvaliteta rada Uredništvo može prihvatiti i duže radove. Molimo Vas da radove pripremate na računaru u programu **Microsoft Word 2003** ili nekoj kasnijoj verziji ovog programa.

U nastavku sledi detaljan **Šablon** (tehničko uputstvo) za pravilnu pripremu radova za časopis ODITOR. Molimo Vas da maksimalno moguće poštujete tehnička pravila data sledećim šablonom.

RULES FOR TECHNICAL PREPARATION OF ARTICLES

These Instructions will give all necessary information to author(s), as well as template for the articles preparation before their submission for publication in the journal Auditor. We are asking you to use this document with a maximal attention, in other words to realize it as a set of instructions and practical example that will contribute to easier and more efficient operation under your article within the all phases of journal editing. Articles that deviate from mentioned template are not be taken into consideration.

Page setup: Paper size: *width* 170 mm x *height* 240 mm; **Margins:** top/bottom 20 mm, left/right 18 mm; **Layout:** *header* 1,25cm, *footer* 1,25cm; **Orientation:** Portrait. Paper volume up to 30.000 characters (without spaces) or 15 pages is preferable. Articles should not be shorter than 8 pages. Depending on papers' quality, Editorial Board could also accept longer articles. Article has to be prepared electronically (on computer), in program **Microsoft Word 2003** or some later version of this program.

Below is a detail **Template** (technical instructions) for correct preparation of articles that will be submitted to the journal Auditor. You are asked to maximum possible follow the technical instruction given by the following template.

ŠABLON: NASLOV RADA (CENTRIRAN, TNR SIZE 12, BOLD, SVA SLOVA VELIKA, MAKSIMALNO DVA REDA)

Nikola Nikolić¹, Petar Petrović², Marko Marković³

Apstrakt

Poželjno je da rezime sadrži od 100 do 150 reči, te da sadrži sve bitne činjenice rada, poput cilja rada, korišćene metode, najvažnijih rezultata i osnovnih zaključaka autora.

Tokom pisanja rezimea treba koristiti slova Times New Roman (TNR), veličina fonta (font size) 11, Italic, ravnanje teksta Justify, a tekst rezimea pisati bez proreda (Line Spacing Single), sa razmakom od 6 pt između pasusa, bez uvlačenja prvog reda.

Izbegavajte korišćenje indeksa i specijalnih simbola u apstraktu, odnosno definišite sve skraćenice u apstraktu kada se prvi put upotrebe. Nemojte citirati reference u apstraktu.

Autori će naslov rada, rezime rada i ključne reči napisati na engleskom jeziku na kraju rada, ispod listinga korišćene literature. Tekst srpske i engleske verzije apstrakta i ključnih reči se moraju podudarati u svakom pogledu.

Ključne reči: navesti, maksimalno, pet, ključnih, reči.

JEL: (navesti JEL klasifikaciju rada na osnovu sadržaja a u skladu sa uputstvom) F16, M24 (www.aeaweb.org/jel/jel_class_system.php)

Uvod

Molimo Vas da striktno poštujete uputstva o formatiranju i stilove date u ovom šablonu. Ne menjajte veličinu fonta ili razmak redova da biste ubacili više teksta u uslovno ograničeni broj stranica.

Uredništvo organizuje proces recenziranja pristiglih radova i vrši odabir radova za publikovanje na osnovu urađenih recenzija, odnosno procenjenog kvaliteta radova od strane imenovanih recezenata. Međutim, krajnja odgovornost za poglede, originalnost i tvrdnje iznete u radovima počiva isključivo na autorima rada.

Molimo Vas da poštujete osnovna načela strukturiranja naučnih radova, odnosno trudite se koliko je to moguće da Vaš rad ima sledeće segmente: Uvod, Cilja rada i korišćena metodologija, Rezultati rada sa diskusijom, Zaključak, Literatura.

Tokom pisanja rada treba koristiti slova **Times New Roman (TNR)**, veličina fonta (**font size**) **11**, ravnanje teksta **Justify**, a tekst rada pisati bez proreda (**Line Spacing Single**), sa razmakom od **6 pt između pasusa, bez uvlačenja prvog reda**. Radovi se pišu na srpskom

¹ Vanredni profesor, dr Nikola Nikolić, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Kamenička 6, Beograd, Srbija, Telefon: +381 11 555 22 33/lokal 28 228, E-mail: nikola.nikolic@iep.bg.ac.rs

² Dr Petar Petrović, naučni saradnik, Centar za ekonomska i finansijska istraživanja, Bulevar Mihajla Pupina 10g/Vp 50, Telefon: +381 11 222 222, E-mail: petar.petrovic@gmail.com

³ Asistent, mr Marko Marković, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, Kamenička 6, Beograd, Srbija, Telefon: +381 64 111 22 33, E-mail: marko.markovic@gmail.com

jeziku, osim za strane autore koji pišu na engleskom jeziku. Preporučljivo je rad pisati u trećem licu jednine ili množine. Pre slanja rada, obavezno proveriti pravopisne greške.

Podnaslovi se pišu fontom **Times New Roman**, veličina fonta (**font size**) **11, bold, centrirano**, samo prvo slovo veliko, razmak podnaslova i teksta iznad 12 pt (**before 12 pt**), a razmak podnaslova i teksta ispod 6 pt (**after 6 pt**). Molimo Vas koristiti prikazani stil pisanja u ovom šablonu.

Molimo Vas da definišete **skraćenice i akronime** prilikom prvog pojavljivanja u tekstu rada, čak i u slučaju da su već bili definisani u apstraktu rada. Ne koristite skraćenice u naslovu rada osim ukoliko se one apsolutno ne mogu izbeći

Radi unosa **jednačina i formula** u rad, koristite Microsoft Equation Editor ili dodatak za pisanje jednačina MathType (www.mathtype.com). Ne preporučuje se korišćenje ugrađenog editor jednačina iz programa Word 2007. Proverite da li ste definisali sve simbole u jednačini (neposredno posle jednačine).

Reference (autori citata) se navode direktno u tekstu rada u sledećem obliku (Nikolić, 2012; ili Nikolić, Petrović, 2012; ili Nikolić et al., 2012). Ne navodite ih kao indekse u četvrtastoj zagradi [3] ili u fusnoti. Trudite se da fusnotu koristite samo u slučaju bližih objašnjenja određenih pojmova, odnosno razjašnjenja realnih ili hipotetičkih situacija. Nemojte vršiti numeraciju stranica.

Tabele moraju biti formirane u tekstu rada, a ne preuzete u formi slika iz drugih materijala. Tabele unositi u sam tekst rada i numerisati ih prema redosledu njihovog pojavljivanja. Nazivi tabela moraju biti dati neposredno iznad tabele na koju se odnose. Koristite dole prikazani stil tokom njihovog formatiranja. Naslov tabela pisati sa razmakom 6 pt – iznad/before i 6pt – ispod/after, u fontu TNR, font size 11, ravnanje Justified. Tekst unutar tabela pisati fontom TNR, font size 9. Tekst u zaglavlju tabela boldirati. Izvor i potencijalne napomene pisati sa razmakom 6 pt ispod tabela (before). Izvore i napomene pisati u fontu TNR, font size 10, ravnanje Justified. Naredni pasus početi na razmaku od 6pt od izvora tabele ili napomene (after). Tokom pisanja rada u originalnom tekstu treba markirati poziv na određenu tabelu (*Table 5.*). Trudite se da se sve tabele u radu veličinom uklapaju u zadati format strane (Table properties – preferred width – max 97% - alignment: center). Sav tekst u poljima tabele treba unositi u formi (paragraph – spacing: before/after 0pt, line spacing: single). U slučaju da se tabela lomi na narednu stranicu, molimo Vas da prelomljeni deo tabele na narednoj stranici bude praćen zaglavljem tabele.

Tabela 5. Troškovi distribucije dobara iz Subotice u maloprodajne objekte

Indikatori	Period			Ukupno
	Mesec 1	Mesec 2	Mesec 3	
Pređena razdaljina (km)	12.926	11.295	13.208	37.429
Korišćeno gorivo (litar)	3.231	2.823	3.302	9.356
Vrednost korišćenog goriva (RSD)	242.378	211.790	247.653	701.821
Ukupno provedeno vreme u vožnji (sati)	314	266	417	997
Vrednost ukupno provedenog vremena u vožnji (RSD)	47.048	39.890	62.570	149.508
Broj vožnji	98	77	102	277
Ukupna vrednost (RSD)	0	0	0	0
Broj preveženih paleti (komad)	1.179	976	1358	3.513
Ukupna prevežena količina (kg)	602.600	429.225	711.116	1.742.941
Suma (RSD)	974.222	870.864	1.100.813	2.945.899

Izvor: Nikolić, 2010;

Napomena: Vrednosti u tabeli ne sadrže porez na dodatu vrednost (PDV)

Grafike, dendrograme, dijagrame, šeme i slike treba unositi u sam tekst rada (ne koristiti opciju Float over text) i numerisati ih prema redosledu njihovog pojavljivanja. Njihovi nazivi se moraju pozicionirati neposredno iznad grafika, dendrograma, dijagrama, šeme ili slike na koju se odnose. Kod navođenja naslova, izvora i napomena koristiti isti stil koji je predhodno prikazan za formiranje tabela. Tokom pisanja rada u originalnom tekstu treba markirati pozive na određeni grafik, dendrogram, dijagram, šemu ili sliku (Graph 2.). Svi grafici, dendrogrami, dijagrami, šeme i slike u radu se svojom veličinom moraju uklapati u zadati format strane, te moraju biti centralno postavljeni. Fotografije nisu poželjne u predmetnom radu, a ukoliko se one ne mogu izbeći molimo Vas da koristite optimalnu rezoluciju (preniska rezolucija dovodi do pikselacije i krzavih ivica, dok previsoka samo povećava veličinu fajla bez doprinosa čitljivosti rada).

Kod pisanja zaključka rada, molimo Vas imajte na umu da iako **Zaključak** može dati sažeti pregled glavnih rezultata rada, nemojte ponavljati apstrakt na ovome mestu. Zaključak može objasniti značaj rada, dati preporuke za dalje delovanje ili predložiti dalji rad na obrađivanoj temi.

Literatura se navodi na kraju rada pre apstrakta na engleskom jeziku, abecednim redom, prema prezimenu autora. ***Molimo Vas da reference navodite u originalu (na jeziku na kome su objavljene) u obimu u kom su korišćene/citirane tokom pisanja rada.*** Literaturu navoditi u fontu TNR, font size 11, ravnanje Justified, sa međusobnim razmakom 3pt – iznad/before i 3pt – ispod/after. U svim literaturnim jedinicama koristiti **Čikaški šablon za stil**. Molimo Vas da navodite prezimena svih autora, a ne da koristite stil navođenja Nikolić et al. Nemojte kombinovati literaturne jedinice (pod jednim rednim brojem može biti samo jedna referenca) i uvek pišite pune naslove u radu korišćenih literaturnih jedinica. Ukoliko je korišćena/citirana literatura preuzeta iz internet publikacija, posle pravilno izvršenog imenovanja literaturne jedinice u zagradi se mora navesti kompletan link sa koga je materijal preuzet (dostupno na web sajtu: www.nikolanikolic.pdf). Molimo Vas pridržavajte se dole navedenih primera navođenja različitih tipova literaturnih jedinica i referenci.

Literatura

1. Nikolić N., M. Marković, i P. Petrović. 2016. Poreski bilans. Oditor 2, (1): 13-17.

Prilikom unošenja literaturnih jedinica unosite korišćenjem **Čikaškog šablona za stil**, minimum 10 literaturnih jedinica. Sva korišćena literatura mora biti citirana u radu.

TITLE OF THE ARTICLE (CENTRED, TNR, SIZE 12, BOLD, ALL CAPITAL LETTERS, MAXIMUM IN TWO LINES)

Summary

Summary in English which should be written at the end of the paper. It should contain the text which is the same as in the summary written in Serbian at the beginning of the paper.

Key words: *note, maximally, five, key, words.*